

TRIKÁL JÓZSEF
EGYSÉG FELÉ

BUDAPEST
„ÉLET” IRODALMI ÉS NYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA
HITBIZOMÁNY

MINDEN JOG – A FORDÍTÁS JOGA 18 – FENNTARTVA

ELSŐ RÉSZ.

1. Bölcseleti világnézetünk egysége felé.

Az élet szakadatlan mozgás, keletkezés és elmúlás; az állandóság csak látszat. A szellemi élet is folytonos elváltozás. minden gondolat nő és apad, megszűnik vagy más formákat ölt. „Semmi sem marad hasonló önmagához” – mondja Herakleitosz. Ez végességünk és gyöngeségünk következménye. Csak az örök gondolat, a végigtelent erő és a kiapadhatatlan szeretet azonos mindig önmagával.

Mivel gyengék és végesek vagyunk, értelmünkkel és akaratunkkal csak a dolgok felszínén csúszunk, amint a pónk fut a víz színén! Hol ide futunk, hol oda, amint ízlésünk és érzésünk majd itt, majd amott találja fel örömet. És amint dívatunkban, szeretetünkben, vágyainkban a szélsőségek között mozgunk, úgy hánymunk-vetődünk szellemi életünkben is.

A minden ség nagy és gazdag. Bármily oldalról közelítünk hozzá, megfizet fáradságunkért és számos tapasztalattal gazdagít. Ha az ég végtelen

távlataiba mereng el szemünk, számtalan világ, számtalan titokkal integet felénk. Ha a föld és a tenger mélységeibe bukunk alá, mennyi nem sejtett élet és kincs köszönt és ejt bámulatba! Ha a külső világ erő- és anyagrendszerébe merülünk el, meglep a nagy minden ség erőhálózata és gépies berendezése. Ha belvilágunk titkaiba pillantunk, új életnek, új értékeknek és új eröknek ragyogó színei táruknak fel.

Az ember át és átszeli a minden séget. Majd felemelkedik, majd alámerül a lét kincseihez; majd önmagát, majd a külsőt ragadja, de sajnos, mindenig egyoldalú marad. Ahhoz idomul, ahová lelke tapad. Valóban beteljesül a Szentírás mondása: ahol van a kincsed, ott van a szíved. És igaz a Szentnek megfigyelése: szereted a földet, földies vagy; szereted az Istant, isteni vagy. Ég és föld; anyag és szellem ellentétek és az ember vágyaitól üzve, hol szellemi, hol meg teljesen anyagias lény. Csak ritkán vannak a kultúra és a gondolkodás történetében oly szellemi áramlatok, amidőn az ellentétek egységbe olvadjanak, mint az ijinak és a lantnak összhangja.

Ezt a gondolatot el ne feledjük. Az emberi élet sorsa és szomorú ténye, hogy ellentétek között mozogjon. Hol a szeretet, hol meg a gyűlölet hajtja előre. Hol géppé válik, hol meg szabadságának öntudatában gyönyörködik. Az egyelvűség és a kételvűség; az anyagelvűség és az egyetemes lelkesség; a természetbemerülés és természetfölényes gondolatok egymást kergetik a gon-

dolkodás és az erkölcsi élet történelmében. „A háború az atya és a királya mindennek”. Sajnos, a gondolatok örökös küzdelmei között halad előre az emberiség.

Vannak azonban a harrok történetében időszakok, amidőn az ember szenvédélyei elülnek és a csend pillanataiban önmagára eszmél. Megérzi, hogy bár az életben minden ellentétekre oszlik, azok az ellentétek még sem szükségképpen ellenlétek, hanem a valóság gazdag világának más-más oldalai, amelyek egymáshoz tartoznak, ki-egyenlítődnek és egységbe olvadnak. minden gondolatban van igazság, csak az egyoldalúság válik tévedéssé! Ezekben a feleszmélésekben megértjük, hogy a szellem és az anyag; a természet és a természetfeletti; a szükségszerűség és a szabadság voltaképp nem záraják ki egymást, hanem a világrendben mindannyian összetartoznak. Egyesítsd - mondja Herakleitosz - az egészet és a nem-egészet, az összetartozót és a széjjelvalót, az összhangzót és a széthúzót s így lesz a mindenből egység és az egységből mindenseg.

Plató és Arisztotelész, szent Tamás és Bonaventura, Leibnitz és Descartes, Boutroux és Bergson a múltban és a jelenben azon dolgoztak és fáradoznak, hogy a világnézetek ellentéteségét elsimítsák és a 'lelkeket egységbe olvasszák!

Ez a kibékítés voltaképp már régen megtörtént, de az ember nyugtalan lény és egyre új utakat keres és új megoldásokban töri a fejét.

Ez a kibékítés Krisztusban valóságosan végbe-

ment, aki saját személyében egybehangolta az anyagot és a szellemet, a természetet és kegyelmet és minket a búnnek szükségszerűségből az erkölcsi szabadság magaslatára felemelt, a teremtményeket pedig Istenkel és egymással kapcsolatba hozta. Ebből a nagy tényből indul útjára a keresztény bölcseselet és világnezet, amely azóta is azon működik, hogy Krisztus fenséges tettét az emberi gondolkodásban megőrizze és a céltalan kísérletektől és lelki nyugtalanságtól megszabadítsa.

Sajnos, ennek a bölcselétnak szava, mint a pusztában kiáltó szó, hangzik el. Az ember mélyebb és egységesebb megoldásokat keres, de rendszerint tévedéseiben mind mélyebbre súlyed!

Ma azonban, mintha pirkadna. A lelki élet tényeinek elfogulatlan tanulmányozása, a vallásos léleknek titkos világa új idealizmus felé hajlítja gondolatvilágunkat. Söt az emberi szellem ingadozó útjában oly állomáshoz jutott, ahol érzésekben, eszményekben és elméletekben a keresztény bölcselettel szinte érintkezik. Az ellentétek ismét egységbe olvadnak, a részleges látás helyet enged az egyetemes, minden egyaránt felölelő szemléletnek. A lelkek lassan előkészülnek a kibékülésre; útban vagyunk a szellemi egység felé.

Ez a könyv a keresztény bölcselést úgy óhajtja elénk állítani, amint az a lelkek és világnezetek felett áll és azok megnyugtató kibéküléséhez vezet. Célja kimutatni, hogy a keresztény bölcselében van igazi összhang, egység, lelki megnyugvás és öröm.

2. A bőlcselet szelleme.

Az ember a mindenből szemelődő mindenből tükröződik vissza a mindenből szemelődő mindenből. Ott futnak össze a színek és vonalak; ott törnek meg a mozgások és a végtelen távlatok; ott nézik önmagukat a szándékok, a célok és az akaratok. Az ember megértő, fölfogó, áttekintő, minden összenéző és minden áttekintő szeme a bőlcseletnek kezdete, megindító ereje.

Az ember a mindenből szemelődő mindenből tükröződő mindenből szemelődő mindenből. Az ember a mindenből szemelődő mindenből tükröződő mindenből szemelődő mindenből összefoglalása! Vagy mint Nagy Szent Gergely mondja: (Homilia 29. in Evang.) „Minden teremtmény bizonyos értelemben ember, mert minden teremtmény sajátos és kiváló képessége összefut az emberben és minden teremtménynek, az egész világnak erőit tisztább, finomabb, tökéletesebb alakban sugározza, fejezi ki az ember”. Ez a mi nagy kincsünk és ez a világnak nagy dicsősége. A mi kincsünk és gazdagságunk, mert így vagyunk képesek betekinteni a világ nagy, szép, föniséges házába; a világ dicsősége, mert a világ néma zenéje csak az emberben és az ember által ölt alakot, dalt, színes képeket; az emberben nyer megértést, elgondolást, tudományos és művészeti kifejezést.

Az ember tehát a természetben minden és minden az ember felé tör. Itt van a bőlcseletnek titkos forrása. Belőle, az ő lelki, testi gazdagságából és finomságából szövődik össze a bőlcselet lélek, aki minden átfoglalni és egybekapcsolni törekszik.

Amint a hangok melódiákká egyesülnek, épp úgy az ember látásai, tapasztalásai is egységbe olvadnak; benső ritmusos kapcsolatokba illeszkednek. Ez nem is lehet másképp! Ez az ember sajátos természete! Ha minden képesség, erő, rátermettség, amely csak a szervetlen és a szerves világban él elkülönült életet, az emberben magasabb tökéletességen virágzik ki és benne minden egyesülve jelenik meg, akkor az emberi lélek benső ösztönösségből és természetéből kifolyólag minden tapasztalatot, ismeretet, okot és elvet összefoglalni és egy egységes nézőpontból szemlélni igyekszik.

Az emberi szellem tényleg mindig így működött. Már a műveltség alacsonyabb fokán is, a letűnt századok irodalmi, művészeti és vallási hagyományai-ból is felénk pillant ez az általánosító, végső elvekig felemelkedő és minden összefoglaló bölcselkedő lélek. A bölcselkedés oly régi, mint az emberi természet, oly régi, mint a gondolkodó ember.

A bölcselkedés több mint látás, hallás, tapintás, szóval több, mint az érzékszervek működése; a bölcselkedés több, mint a felismerés és a jelenségek szemlélete; a bölcselkedés a dolgok mivoltának megállapítása; ítéletek és következtések kigöngyölítése. A bölcselő lélek a jelenségek és az erők megnyilvánulása mögé tekint. A látható okok mögött a láthatatlant; a sok mögött az egyet: a tűnő szemléleti képek mögött a rendező elvet szemléli. Észreveszi, hogy a kisebb részek nagyobb alá, ezek pedig még általánosabb

elv alá tartoznak. Megsejti, hogy a mindenben minden összetartozik, összeműködik, egy nagy terv és szándék szolgálatában működik. És úgy jelenik meg végre az egész mindenben, mint egy egyetlen fénysugárnak színes szétszóródása. De a bölcselő érzi azt is, hogy mindez nem a véletlenségnek, az esetlegességnak műve, hanem a látható, az érzékelhető világ mögött van a szellem és az akarat, amely a mindenben jelenségeiben tükrözödik.

Ez a látás, ez a fölismerés már nem a tiszta tudás; ez több, előkelőbb szellemi kincs, ez bölcseség. A tudás a látható világ területén mozog; a bölcseség, a sapientia ellenben a tér és az idő korlátain túl lép. A földi okság és gépiesség határain kívül az első okot, a teremtő elvet, az önmagát kinyilatkoztatót keresi. A bölcseség a tudás talaján áll ugyan, de azért nincs a röghöz szögezve, hanem követi saját benső ösztönét és sejtését; az érzékek által nyújtott tapasztalatokat kibővíti a lelke mélyéből merített tudással, azzal, ami csak benne van meg és nincs meg a természetben és így az ő külső és belső tapasztalata együttvéve lendítik őt föl a látható mindenben határain túl a végső okokhoz, az első okhoz. Mert az ember több, mint a természet! Az ember erői, képességei gazdagabbak, mint a kívül létező világai és azért a fizika műszereivel hiába is törekednénk azokat felmérni. A természet és az ember tehát együttvéve, karoltve, egymást segítve és kibővítve emelkednek ki a szemlélet alá eső világból és így jut-

nak el a végső okokhoz, a végső lényegekhez, a mindeniségi lüktető szívéhez.

Minden bölcselő arra törekszik, hogy a nagy mindeniségek végső, legegyszerűbb és legáltalánosabb okait megfejtse és felderítse. Nem elégzik meg a részekkel, az egyes esetekkel, az egyes kérdésekkel, a természet ezen vagy azon oldalával, hanem magát a mindeniséget kívánja áttekinteni, szellemévei áthatolni, mélységeibe bepillantani, végső sugarait napfényre hozni. Csodálatos, hogy sokszor nem is a tudomány vezeti az egésznek áttekintéséhez, hanem szellemének szabad pillanásával, ösztönszerű megsejtéssel ragadja meg a mindeniséget. Az eklipszisról elmélkedik Thalész, mint tudós; Pitagorasz kitűnő matematikus; Plátónak geometriai tanulmányai nevezetesei; Arisztotelész igen jeles természettudós. Mikor azonban ugyanezek, mint bölcselők a mindeniséget, a világ végső és legegyetemesebb okait keresik, akkor Thalész a vízben, Herakleitosz a tűzben fedez fel azokat. Pitagorasz úgy látja, hogy a világ ősi állománya a szám; Plató szerint az eszme; Arisztotelész szerint a fogalom; Demokritosz és Epikureusz viszont atomokra morzsolják szét az egész szellemi és anyagi életet.

Ez a törekvés a nagy mindeniséget benső egységen, egységes eredetben és célban meglátni és megérteni, az emberi szellem legközvetlenebb kívánsgája. És ma is, amikor egréssről a legaprólékosabb, leggondosabb részletmunkákat és nagy alapossággal körül-kőre építő rendszereket alkoi-

tunk, másrészt az ember űsi ösztöne egyre újabb látásokat sző és újabb magyarázatokat keres és ad a dolgok eredetéről és céljáról. Ha a pozitivizmus látszólag nem is akar többet tudni, mint amennyit a kutató ész a világban lát s ha az agnoszticizmus a világfeletti ismeretekre nézve a lemondás, a nemtudás dalát énekeli is, ez csak szemfényvesztés, mert a szellem szemeinek erőszakos földre szegzése előbb-utóbb minden egészességtelen metafizikai gondolatokat szül. Az általános anyagelvűség, a gépies világszemlélet, a fejlődés elmélete valóban több, mint fizikai tapasztalás. A pozitivizmus, illetve az agnoszticizmus a természetimádásnak (naturalizmus) bölcsője, az evolúció, az egyetemes fejlődés gondolata pedig oly misztikus fogalom, amely a minden bőlcse, célszerűen és jóságosan elrendező isteni értelmet, mint mindennek legegyeszerűbb és legáltalánosabb okát helyettesíti. Ez a legnyersebb gondolkodás és szemlélet azonban hamar megtalálja a maga ellentétét korunk túlzó ideálizmusában, az egyetemes lelkességen, amely egyáltalán nem ismer el anyagot, azt a mindenből kiküszöböli és mindenben csak szellemet, illetve a szellem durvább vagy finomabb alakköltését szemléli.

Ezek túlzások! Demokritosz és Plotinosz; Haeckel és Paulsen, mint az általános anyagelvűségnak vagy a túlzó spiritualizmusnak tanítói, kiengesztelhetetlen ellentében vannak egymással. De egyúttal fényes bizonysságot tesznek amellett, hogy a világ több, mint az anyag, de azért még sem

csupa lélek. Bizonyságot tesznek amellett, hogy az embert természete űzi, hajtja, hogy a tapasztalat határain túl is keressen és metafizikát készítsen.

A keresztény lélek is metafizikus, de túlzás nélkül. A keresztény gondolkodás egyenlöképp valóságot lát úgy a szellemben, mint az anyagban. Anyag nélkül a szellem üres, szellem nélkül a világ vak. Anyag nélkül nem értjük meg a természetet és a természet gépies működését; szellem nélkül nem magyarázhatjuk meg a lelki szabadságot, az emberiség művelődéstörténetét, irodalmát, művészettel, vallásosságát, amelyek mind a magát túlhaladó, a saját szükségszerűségből kilépő, a szabad szellem működései. Anyag nélkül nincs összön; szellem nélkül pedig az egész világ csupa összön.

Épp ezen törtető szellem mélységeiből kiált fel az értelem, hová haladunk? hová iramlík a mulandóság? hol köt ki a szellem hajója? hol nyer örömet és békét? Egyedül vagyok-e törekvésemmel, vágyaimmal, reményeimmel, vagy bennünk dolgozik annak ereje, aki a kezdet és egyúttal a vég? Ezek a lelki aggodalmak oly tények, mint a szülői és a gyermeki szeretet. Oly tetteket és elhatározásokat csalnak ki, mint legalább is a haza-szeretet. Van-e tehát tárgyi alapjuk?

Ha a természet képes előnk életirányt kitűzni – ha a levegő, a hőmérséklet, a fény, a homály másiképp és másképp igazítanak el a földön, nem érezzük-e, hogy sokkal mélységesebb, gazdagabb,

fölényesebb az az irányítás, hajlítás, amely bensőnköböl fakad! Értelmünk, akaratunk, érzésünk nemesülnek, finomulnak, lelkesülnek a belülről jött indítások nyomán! Többnek, nagyobbnak érezzük magunkat az egész világnál és akik szeretettel és szellemmel a természet körét úgy is átléptük, élünk súlypontját és célját is rajta kívül helyezzük.

„A bölcsészet... aki jól megérzi,
jegyzi többhelyt, hogy a természet útja,
honnán vette folyását s merre tért ki,
Isten esze s munkája volt a kútja.”

(Dante, Pokol XI.)

Minden igazi és egész bölcselő kezdettől fogva Boutrouxig, Bergsonig, Euckenig ide jut el, hogy mindennek „Isten esze s munkája volt a kútja”. A végső okok keresése közben a lélek az első okban Istenben nyugszik meg.

A bölcselő szellege tehát az Istenkeresés és megtalálás szellege. A bölcselő szellege minden összenéző, eget és földet, időt és végtelenséget összefoglaló szellem. A bölcselő – mondja Plató – *Ὄ συνοπτικός διαλεκτικός*.

3. A bölcselet viszonya a szaktudományokhoz.

A bölcselet, mint tudomány, más nézőszögbői szemlélődik, mint a szaktudományok.

A bölcseletet mindig két szempont jellemzte. Egyrészt a mindeniséget a maga egységében, egyetemességeiben, közös eredetében, benső összefüg-

gésében a végső okok szempontjából szemlélte. Ez a *σύνοψις*, a mindenégnak plátói összenézése. Másrészt azt kereste, mi jelentősége van a világnak az emberre? *Ti προς ἡ μας;* mily értelme van a világnak? mily álláspontot foglaljak el vele? mi a szerepem a világban? mit várjak a világtól? Egyes kérdések felállítása nagy bonyodalma-kat és ellentéteket hordoz magában! Mert vagy alanyiságomat helyezem előtérbe és saját lelkem világát, érzéseimet, ítéleteimet teszem a dolgok mértékévé és mint úr a saját ítélezésem elé állítom a külső világöt; vagy önmagamat is a világgal együtt gondolom, attól magamat el nem különítém és azt tartom, hogy az emberi élet értelme, titka, törekvése szorosan összefügg az egész világgal; nincs annak semmi különállása, öncélja, sőt önmagunk természetét és rendeltetését is csak a világ nagy háztartásának megismérésével értjük meg. Az előbbi nézőpont a, bölcselteknél nyújt örök jogosultságot; az utóbbi a tudományt emeli ki és egyedül a tapasztalati világ megértésétől vár feleletet minden kérdésre, még a tapasztalat, az ismeret határain kívül esőkre is. Az előbbi úgy érzi, hogy a világot sohasem lehet kizárolag tudományos alapon, logikai műveletekkel, bizonyító és kikövetkeztető eljárásokkal maradék nélkül megismerni, az utóbbi ebben bízik és ha reményeiben csalódnék is, akkor is inkább tudatlanságban kíván maradni, mint „álomvilágban” gyönyörködni. Az előbbi becsüli a tudományt, de egyúttal érzi, hogy a világ az élet, az ember több, mint amennyire

a tudomány eljuthat; az utóbbi csak önmagában bízik és letöri a bölcslesei szellemet, azt egyszerűen elvetett kérdésekre is a maga nyelvén, a maga szellemében ad választ, így főleg Auguste Comte bölcselkedése óta összes világnézeti, világfölötti kérdéseinkre is a tudományok kívánnak feleletet adni. Egységes és minden összefoglaló világmagyarázatot a tudományok végső igazságainak összefoglalásától várnak. A bölcslelet szót ugyan nem küszöbölik ki, de alatta a tudományok összetevését, egy beszövését értik. És ha talán ebbe a szövetbe nem lehet beszöni a lélek összes kérdéseit, azokat az ősi bölcsleleti igényeket, akkor azokat egyszerűen önkényeseknek és misztikusoknak nevezik, de semmi esetre sem tartják valóknak!

Tagadhatatlan, hogy a tudománynak a bölcslelettől való elkülönítése minden a két részen nagy szellemi kárral járt. A tudomány azonnal megszűnik bölcsleleti lenni és a legsúlyosabb kérdésekre naiv vagy épp semmi választ nem ad. Gondolunk csak a múlt század anyagelvű bölcsleletére! Ki nem neveti ki ma a francia forradalom anyagelvűségének követőit? Ki fogadja el azoknak lélektanát, ismeretelméletét, társadalomtudományát, erkölcsi felfogásait? Ki szenvedett annyi vereséget, mint a jelenleg is élő Haeckel, a bölcselőktől és természettudósoktól egyaránt? Hová tűnik el lassanként és mivé módosul a Wundt-, az Ebbinghaus-féle lélektan és ismeretelmélet is?

De szenved a bölcslelet is, mert volt idő, mikor

a bölcselő is lelépett a tudomány talajáról és valóban mesemondóvá vált. Fichte, Schelling, Hegel és Schopenhauer ily ábrándos metafizikákat álmordtak össze.

2. Ma a gondolkodásban óriási fordulat állott be. Ma tudós és bölcselő – mint már említettük – arra ébrednek, hogy a valóság sokkal gazdagabb, mint minden másolat, amelyet róla akár a tudomány, akár a bölcselő nyújtanak. Bármily szempontból szemléljük is önmagunkat és a külső világot, azoknak csak kicsinyített és lapos képet kapjuk meg és közölhetjük. Sőt épp a valóság benső minvolta és rugói hozzáérhetetlenek a tudomány számára. Fogalmaink és a tudományos rendszerek csak részleges ismeretek, amelyekbe ugyan az ember kutató szelleme egyet-mást összefog, hogy arról önmagának számot adjon és belőle éljen. De hol van az a háló, amely az egész valóságot elevenen, a maga törvényszerűségeivel, életével megfogja? Csak a valóság pikkelyeivel foglalkozunk, de nem magával az egész valósággal.¹ A tudomány számára a világ és a dolgok már halottak, mozgás- és fejlődésnélküliek, olyanok, mintha többé semmi új, semmi meglepő kialakulás számításainkat meg nem zavarhatná.² Miként ha a vonaton ülünk és lefüggönyözünk ablakainkat, nem vesszük észre, hogy előre haladunk, épp úgy a

¹ Stanton, Seele und Welt. 103. 1.; Bergson Metafizikája.

² Boutroux, A természettörvények; H. Poincaré, Tudomány és feltevés 1908.

tudomány is, ha pusztán *egy* szempont mögé zár-kózik akkor lehúzza a valóság egyéb mezői előtt a függönyöket és nem látja az egésznek mozgását, fejlődését és haladását. Ez a gondolkodás vált korunk új idealizmusának iránytűjévé.

Valóban a mai gondolkodás a pozitivizmus lapos világához mérten úgy tűnik föl, mintha mélyebben látnánk a dolgok, a valóságok lelkébe; mintha azt a csodálatos erejű mesebeli gyémántot szemeink előtt megforgattuk volna, amely bepillantást enged az élettelen és élő lénynek, sőt önmagunknak is eddig még ismeretlen életébe. Mert tényleg a mi magunk szellemi élete is új és gazdag színeket ragyogtat. A nagy bölcselők éreztek és átélték saját lelküknek merész hordozó erejét; tudtak a tapasztalati világ jelenségei fölé is emelkedni és csodás lelki megvillanásaiakban a léleknek önálló életét, anyagtól független működését megesodálni. Ereztek, hogy ezen lélek mélységeiben drága képességek szunnyadnak és onnan csodás látások és hangok fakadnak, amelyek az anyagfölötti világ körébe tartoznak. A keresztyén bölcselét mindenig tanította a szellem önállóságát és nagyon hangsúlyozta, hogy a lelki működések nincsenek föltétlenül az anyaghoz kötve; szellemi életünk nem merül ki csak a tapasztalatok összegyűjtésében és elrendezésében; az ész nem csak cédrulázik, nem pusztán mozaikmunkát végez, hanem mint önálló, alkotó, felfedező lény művészettel, sajátos meglátással, tervvel dolgozza föl a világot. És ha a tudomány bármely ágát vizsgáljuk, rá-

bukkanunk ezen egészen különálló, a tapasztalatokon kívül eső művészeti tevékenységű szellemre, amely mindenkor mester, alkotó zseni és nem csak statisztája. Ez az ész, ez a teremtő szellem épít fel a tudományos rendszereket, létrehozza egyenként a tudomány különböző ágait, anélkül, hogy benneük kimerülne, vagy a maga egész gazdagságát kiürítené. Az eleven, az örökké működő szellem a tudományokban mindenütt előtérbe lép, saját magát, a saját villanásait visszatükrözi, tudását elraktározza, egyébként pedig tovább él, tovább dolgozik. Épp azért a tudomány sem a valóságnak, sem magának a léleknek sohasem teljesen egybevágó kimerítő képe. Nem a valóságé, mert hiszen a vilagról alkotott képünk egyre gazdagodik: nem a léleké, mert a lélek élete is egyre tökéletesebb formákat és kifejezéseket ölt. A tudomány tehát még nem az egész lélek. A tudomány oly műremek, amelyben a lélek eredeti és alkotó tevékenységét épp oly kevessé szabad az anyaghalmazzal azonosítani, amint az építőművészettől sem szabad az anyaggal, a téglával vagy a már-vánnyal felcserélni. A szellemi tevékenység soha sincs benn egészen a megalkotott műben, amint a művész sem merül ki azon anyagban, amellyel dolgozott. Az alkotó mindenkor több, mint maga a mű.

Am valóban rámutathatunk-e erre a fölényes tervező szellemre a tudományokban? Csak egy-két példát lássunk!

Íme úgy látszik, a matematika elég önmagának. A vezetések szinte gépiesen vezetnek egyre

újabb eredményekhez; a szellem különös tervező munkája tehát fölösleges. És mégis vájjon mily okoskodás vezet el a végtelesenek tételezéséhez, amely pedig minden matematika alapját képezi. Tehát a végteles fogalma a gondolkodó teremtő lelki látása, és több mint a tudomány, több mint a tapasztalat.

A fizika egyik alapvető igazsága, hogy az energiák átváltoztathatók. A hő átmehet mozgásba, a mozgás átváltozhatik elektromossággá stb. és úgy látszik, hogy ezek az energiák pusztán mennyisésgileg különböznek egymástól. Újabban azonban egyre nagyobb tért hódít a nézet, hogy a különböző energiák minőségileg is különböznek egymástól. Ez az új szemlélet; a fizikában szinten, az intuíció eredménye.

Az élettan egyik alapvető tanítása, hogy a lények a környezethez iparkodnak illeszkedni, mert más-különben nem tarthatják ^{ann} életüket. Ez a szemlélet is intuíció eredménye. A viuUzmus, a neovitalizmus, a dominánsok, a cél felé törekvés szintén intuíciók meglátása.

A lélektan, mint *tapasztalati* tudomány csupán lelki elemekkel, mint részekkel, nem boldogul. kénytelen az egész életet az én művelete gyanánt ekinteni és azért intuitíve elfogadni.

A szociológia a tömegekkel és azok életével foglalkozik. Alapját képezi az egyéni lélek megnyilvánulása és mégis pusztán az egyéni lélektan nem ad felvilágosítást a társadalmi élet minden jelenségére. A társaság maga már új alkotás, amely-

nek törvényeit, életmegnyilvánulását intuíció nélkül nem lehetséges összefoglalni.

A zene mint tudomány pedig valóban azoknak a csodás harmóniáknak anyagi kifejezése, amelyek a lélek mélységeiből felszállnak és intuitív alakba öltözökönnek.

Ám ha minden tudomány több mint a nyers tapasztalat összerendezése, nem több-e akkor a szellem, az ész mint a tudomány? Nem szolgálnak-e akkor a tudományok csak arra, hogy az ész azokban mint mindmegannyi tükröben úgy futtábban, haladásának rohanásában, önnönmagát szemlélez és a maga eleven erejében gyönyörködjék? Az észnek” épp ez a fölényessége teszi lehetővé, hogy ilyképp önmagát és saját művét időről-időre ellenőrizze, megbírálja és önmagát kiigazítsa. így győződik meg arról, hogy minden művében van ugyan igazság, de egy sem adja sohasem a tökéletes igazságot és épp azért egy sem lehet sem a szellemi, sem az erkölcsi életnek vezető eleme.

De még egy más igazság is következik ebből! Ha a szellem több mint a tudomány, akkor a tudomány az igazságnak sem nem az első, sem nem a kizárolagos forrása. Kell tehát más mértéknél is lennie, amelytől függ szellemi és erkölcsi életünk. És ennek a mértéknek több élettel kell bírnia, mint a tudománynak. Amint a természettörvények a természet életének nagy vonásokban megrajzolt képei, éppúgy a tudomány is csak sík képe, felületrajza az eleven szellemnék. Tehát ne csak a tudománytól, hanem magától a közvetlen szellem-

től is tanuljunk, amely mindenjunkban bizonyos mélyiséget és minőséget ér el és mindenünkhez szól, ha hozzá fordulunk. De ez az eleven szellem főleg a szellem képviselőiben a bölcselőkben, a művészekben és a mélyégesen vallásos lelkekben szólal meg. Eddig hozzászoktunk ahhoz, hogy csak az írott gondolatoknak, a tudomány fegyverzetébe öltözött szavaknak hagyjunk. Ma már méltán kérdezik, miért éppen ezeknek? Vájjon a tudomány, kérdei Boutroux, egyedüli forrása-e az ismereteknek?¹ És úgy ő, mint Bergson,² mint W. James³ ráfelelik, hogy korántsem! Azért, mert kizárolag a tudományban bíztunk, vakok maradtunk az élet legszebb és legszínesebb megnyilvánulásai iránt és számtalan ellentétbe jutottunk.

A tudomány felületkép, a szellem ellenben a dolgok bensejébe pillant.

A tudós előtt minden mozgás vagy állandóság; a bölcselő láta a gondolatot, a szándékot, az önmagát megvalósító akaratot. A tudomány előtt minden változatlan; a bölcselő szemében minden átváltozik, valami cél felé törekszik és fejlődik. A tudomány szemében minden alá van vetve a vaskényszerűségnek és a végzetnek (determinizmus), a bölcselő mindenütt új kiindulást, akaratot lel. A tudomány minden számokba foglal és természet-törvényekbe rögzít meg; a bölcselő szemében

¹ Atti del IV. Congresso 1911. I. 29. 1.

² Metafizika.

³ Varieties of Religions Experience.

minden számítás csak a valóság kérgére, de nem annak belsejére vonatkozik. És mégis mind a két kép összetartozik és nem külön-külön, hanem együttvéve adják a valóságot. A külső és belső szemlélet egymáshoz illesztve nyújtják a valóság-nak domború plasztikus képét. A külső szemlélet, a tudomány szemlélete megrögzíti az eleven lélek pályafutásának egy-egy célpontját, egy-egy állomását. A lélek azonban nem nyugszik; állomását folyton elhagyja és előbbre halad.

3. A tudomány elégtelensége még szembeszökőbb, ha a megértés, a szellemi látás mezejéről a cselekvés terére lépünk. A cselekvés egy új fogalmat visz a világba, az érték fogalmát. Az ember nemcsak az ismeret, de a benső milyenség, tökéletes-ség, nemesség körében is egyre haladni, érni, fejlődni törekszik. Igazi értékeket nem is a tudomány nyújt, hanem egész benső világunk képe és színe; amelyről föltesszük, hogy egyre szebb, egyre ne-mesebb és tökéletesebb lehet. A végtelennek látómezője nemcsak a számok világában feszül ki, hanem a benső élet kifejlődésében is, ami a mi cselekvésünk műve és eredménye.

A tudomány azonban minőségekkel, értékekkel nem bíbelődik. A tudomány előtt nem is lehet érték, mert minden érték, minden erkölcsi tökéle-tesség és lelki nemesség az akaratnak, a benső szabadságnak a műve. De a tudomány természeténél fogva mellőzi a szabadságnak még a fogalmát is.

A tudomány és főleg a mechanikus világnézet az emberi cselekedetekben csak az előzmények és a

következmények, az okok és az okozatok összefüggését, egybeszövődését látja. Az ő szemében minden cselekvésnek megvan a múltja, a jelene és a jövője. A múlt képezi az előfeltételeket, a jelen a föltételek kitevője és egyúttal új események csírája. S amint egy főtételből minden lehető hasonló természetű részletkérdést levonhatunk, épp úgy a múlt adataiból matematikai pontossággal kiszámíthatnók a jövő tényeit, ha az összes szálat kezünkben tartanok. A tudomány legalább így gondolkodik! Természete szerint így is kell gondolkodnia, mert különben számításai és állításai nem igazolódnának be sohasem. A tudomány mindenig az állandóság, benső összefüggés és föltétlen szükségszerűség álláspontjaira helyezkedik, mert csak így képes általános érvényű törvényeket felállítani. A tudomány nem boldogul az önkéntességgel, a szabadakarattal, mert ezek szerinte a folytonos meglepetések, kiszámíthatatlan eshetőségek csíráit hordozzák magukban.

És mégis vájjon nincsenek-e tudományfeletti értékek? Nincsenek-e eszményi törekvések, a tökéletesség felé haladó erőfeszítések? És megmagyarázhatja-e ezeket a tudomány? A tudomány mozgást vagy kiterjedést mér? Aminek van ményiségekben kifejezhető ereje vagy mértékkel, számokkal felmérhető kiterjedése, annak ismeri hatását, működési erejét és annak megtudja állapítani ok és okozati összefüggését. Ámde eszmények, szebb remények, célok nem bírnak mennyiségi, hanem minőségi értékkel és azért ezek nem

is illenek be a mechanikus gondolkodás körébe. És vájjon nem épp ezek a minőségek-e azok, amelyek az emberiség sorsát, jövőjét előkészítik és egy folyton szébb világ és emberi élet útját egyengetik?

A tudomány tehát a cselekvéseket legfeljebb mint természeti jelenségeket nézheti, osztályozhatja és mérlegelheti. De semmiképp sem férhet azok szívéhez, lelkéhez, ami azoknak értéket, irányt, célt ad. A tudomány számára hiányzik az érték fogalma, az érték becse, a bölcselő értelem ellenben látja, hogy az emberi cselekedetek mögött ott van a felbecsülő, a mérlegelő ész, amely azt nézi, hogyan függnek össze cselekedeteim emberi természetemmel, méltóságommal, belső értékemmel. A tudomány a külsőt méri; a bölcselő ellenben a bensőt, a cselekedetek esztétikai és erkölcsi jelentőségét latolja. A tudományt a cselekedetnél az előzményeknek és a következményeknek láncolata érdekli: a bölcselő ellenben arra ügyel, megfelelnék-e azok az egyén és az emberiség *céljának*. A tudomány csak gépiességen lát minden emberi akaratot; a bölcselő ellenben célok megvalósítását szemléli úgy az egész, mint az emberiség életében. A tudomány azért a cselekedeteket csak akkor elemezheti, mérheti, ha már a múltéi; a bölcselő ellenben a jövő felé haladást is megpillantja és ami a jövő reményeit elősegíti, annak ad értéket, becset, ami pedig attól visszatartja, annak kárt tulajdonít.

Valóban érdemes nekünk az akaratok indító

okait is átgondolnunk, hogy belássuk, mily színes és gazdag és mily súlytalan és megmérhetetlen indító okok dolgoznak cselekvéseinkben!

Íme az ember mindig valami újat akar! Valami olyat, ami nem folyik természetesen és gépiesen előbbi életünkbelől. Egyre át akarjuk törni a szükség-szerűség menetét és valami olyat kívánunk, ami nincs benn az előzményekben. Nem tudunk megnyugodni abban a gondolatban, hogy csak erre vagy arra vagyunk képesek, ide vagy oda kell kilyukadnunk. Meg vagyunk győződve, hogy a lehetőségek egész világa áll rendelkezésünkre. Ezért vágyódunk mindenkor mindenkor valami újat elérni.

Az ember nem mennyiségileg, hanem minőségi-leg kíván gyarapodni. Pénz, dicsőség, hírnév, rang nem azért izgatják, hogy több vagyona, nagyobb hírneve, hosszabb névjegye legyen, hanem azért, mert mindenek őt benső mivoltában emelik, neki önmaga és mások előtt új értéket szereznek.

Igen élénk a mi vágyunk egyéniségeinket a környezet nyomasztó és átidomító hatása alól felszabadítani, azt megőrizni és jó kedvvel kifejleszteni. Az egyéniség azonban szintén minőség, benső érték s egyúttal erő, amelyhez semmi más érték és erő nem hasonlítható. Van neki sajátos természettrajza, egyéni kifejezése és vannak egyéni útjai. Az semmiféle általános, semmiféle törvény alá nem foglalható és megnyilvánulásai is egészen különlegesek.

Az ember továbbá – igaz – szereti önmagát és azért mégsem vagyunk teljesen önző lények! Elöttünk

lebeg a társadalom érdeke is, mint valami fölényesebb és tökéletesebb jó. Erezzük, hogy mi 'a társadalomra, a társadalom pedig a mi személyünkre átalakítólag, nemesítőleg hat és e szerencsés összehatásból tökéletesebb eszmények, nemesebb célok sarjadzanak, amelyeket egyén és társadalom egy szívvelfélékkel megvalósítani törekésznek. Szóval mi az eszményi célok mint valóságokat gondoljuk és tételezzük és azok előmozdítását úgy önmagunktól, mint a társadalomtól elvárjuk.

Mi következik ezekből? Azt hiszem, méltán állíthatom, hogy a szellem, úgy az ismeret, mint a cselekvés terén; úgy a tudományba, mint az erkölcsi eszményekbe oly posztulátumokat, oly szempontokat vegyít, amelyek túllépik a tudományos tapasztalást és kiemelkednek a szokások hatalmából és épp az ismeret és cselekvés jövendő szébb feltételeit készítik elő.

A világ életét tehát nemcsak akkor ismerjük meg igazán, ha pusztán a tudománytól kérünk ismereteket, hanem főleg akkor, ha azokat az életnyilvánulásokat is figyelembe vesszük, amelyek az általános és gépies törvényekbe nem foglalhatók. Mi meg vagyunk győződve, hogy a lélek hol megáll, hol megint tovább halad. Megáll a tudományok megszerkesztésében, midőn ismereteit megrögzíti, tudását felraktározza; tovább halad pedig, mikor új utakat és új eszményeket keres. A tudományt, mint a lélek művét, ismét és újból végig lehet gondolni, ott minden gondolat láncolatosan legömbölyödik, ott minden úgy tünik fel, mint

vasszükségszerűség és következtetés! De a tovább haladó lélek útjai szabadok! Eszményei az ő eleven forrásának felszökelései.

És minek van már most több értéke? A tudománynak-e vagy a léleknek? Annak-e, ami már elkészült, vagy annak, ami folyton teremt? A víznek-e vagy a forrásnak? Bizonnyal a forrásnak, a léleknek!

Ez a lélek több, mint csak az értelem vagy csak az akarat, több mint a tudomány és több mint a tett. Az értelem és az akarat a lélek életének csak egy-egy oldala, egy-egy megnyilvánulása. Ő maga egységes, egész és élettel gazdag, színes és gazdag képességekkel ragyogó. A lélek mint értelem testet ölt a tudományban; mint akarat cselekvésekbe szökik! De mind a kettőben egy lélek dolgozik.

Ez az egy, egységes, de gazdag lélek pedig a maga egészében a bölcselben nyilvánul meg! Itt a tudás és látás; a cselekvés és szemlélet össze-ölélkeznek! A bölcsel tehát se nem csupán tudás, se nem egyedül látás, hanem a kettő együttvéve. Fizika és metafizika a bölcselben összetartoznak. Vedd el a fizikától a metafizikát és az meghal, többé nem élet- és fejlődésképes; vedd el a metafizikától a fizikát, akkor az lecsúszik a valóság talajáról és álomképeket sző.

A bölcsel és tudomány tehát összetartoznak, egymástól el nem különíthetők. A tudomány ad anyagot a bölcselnek; a bölcsel pedig vezető pontokat, kilátásokat nyit az értelemnek és az

akaratnak egyaránt. A bölcselő az a nagy kör, amely alá az értelem és az akarat tartoznak. A bölcselő az az üde levegő, amelyben a tudomány és a tettek egészséges életet élnek.

Azért nem lehet a bölcselőt szélnek ereszteni. Azért nem halhat az meg soha; vagy ha meghalna, akkor az ismeret és a cselekvés forrásai is kiadagnának. A történelem is azt bizonyítja, mennél mélyebb valahol a bölcselői műveltség, annál gazdagabb a szellemi és az erkölcsi élet is.

A kereszténység ezt jól láta és látja s nincs is forróbb óhajtása, mint hogy a bölcselői szellem terjedjen és erősödjék.

4. A bölcselő jövője.

Csodálatosnak tűnhetik fel a kérdés: van-e a bölcselőnek jövője? Hiszen ez talán annyit jelent voltaképp: van-e az eleven emberi szellemnek jövője? Nem jön-e el az az idő, amikor az emberi szellem végleg kimerül és megszűnik nagy összefüggésekben gondolkodni? A bölcselő jövője más-képp aggasztja a gondolkodókat. Sokan attól tartanak, hogy a bölcselő lassan-lassan fölöslegessé válik.

Valamikor a bölcselő nagy fájából nőttek ki az egyes tudományok és belőle is táplálkoztak, amikor még saját benső életképességgel és önállósággal nem bírtak. Idő folytán azonban az egyes tudományágak a bölcselőtől elszakadtak, sőt önálló kutatási módszereket fedeztek föl, sajátos célokat

tűztek ki maguknak. Egyre jobban összeforrtak saját érdekeikkel, mindenki ább belemélyedtek tárgyaik mélységeibe és elfeledkeztek azon nagy távlatokról és összefüggésekéről, amelyekben a bölcslet nézi a dolgokat. Jelszóvá vált meghódítani a földet, felépíteni az ember országát. Ezt azonban csak úgy lehet elérni, ha kísérlet és megfigyelés alá veszünk minden; ha elemeire bontjuk föl a valóságot; ha az elemeknek tulajdonságait és egymáshoz való viszonyát kikutatjuk és ha sikereinket tudományos alakban, főleg matematikai alapon ki tudjuk fejezni. A szintézis vagyis az összetevés, a szerkesztés helyét elfoglalta az analízis, a dolgoknak szétmorzsolása és végső elemeire való felbontása. A szintézis – gondolták – szép képeket fest; az analízis ellenben hasznöt hajt; amaz poétikus világba emel, emez ellenben a friss, a való élet nagy házának titkait tárja föl.

A tudományoknak önállósulása azonban más igényeket is épresztett. Mivel észrevették, hogy a száraz és hideg tudás nem képes belőlünk kiszorítani a bölcsleti szellemet, a régi bölcsletnek nézőpontjai pedig az egyes tudományok érdekeivel állítólag nem egyeztek meg, tehát arra törekedtek, hogy az egyes tudományágakat a nekik megfelelő és saját érdekeiket előmozdító bölcsleti ágyba fektessék. Az egy bölcslet helyett tehát annyi bölcsletet teremtettek, amennyi tudományt műveltek, így született meg a *tudományok* bölcslete a *bölcsletnek* tudománya kárára és most már azt hitték, hogy a régi bölcsleti szellem el van temetve.

És miben állott a tudományok bölcslete? minden tudomány, tehát a fizika, kémia, élettan először is feldolgozták saját tárgyaikat; megfigyelés és kísérlet révén kikutatták az elemek tulajdonságait, törvényeit, szóval mindenről, ami érzékelés, megfigyelés, elemezés alá eshetett; de gondosan óvakodtak ily kérdésektől: mi az anyag? mi az állag? mi a lélek? mi az élet? Mivel azonban a félretolt bölcsleti szellem mégsem hagyta a tudósokat nyugodni és ezek a végső kérdések egyre előre tolakodtak, oly metafizikai feleleteket adtak, amelyek sem a tapasztalatnak, sem más természetű tudományos tapasztalatoknak nem feleltek meg. Míg némelyek ugyanis az anyag és az állag léttét egyenesen tagadják (Ostwald) és a mindeniséget erőkre vagy energiákra bontják, mások (például Mach) még az energiák valóságát is kétségbe vonják és Berkeleyvel együtt azt tartják, hogy csak az alanyi érzetek és az érzeteknek kapcsolatai, illetve viszonyai léteznek valósággal. Ami pedig az életet és annak mibenlétét illeti, itt is nagyon különböző álláspontra helyezkedtek, mivel az élet bámulatos változó alakokban jelenik meg és az egyes életjelenségek nemcsak fokozatban, de minőségileg is különböznek egymástól. Voltak, akik az életet az anyag kísérő jelenségének tartották és mechanikus úton-módon magyarázták. Mások az anyag létezését tagadták és csak az életnek tulajdonítottak igazi létezést (Bergson). Az anyagelvűség és a panpszichizmus, az egyetemes lelkeség a gondolkodásnak két ellentétes pontja.

Sorra vették azután a lélektant, az erkölcstudományt, a társadalomtudományt, a szellemi tudományokat. Ezekből is minden metafizikai szempontot kiküszöbölni és a jelenségeket a maguk benső törvényei szerint törekedtek megfejteni. így született meg a kísérleti lélektan, a kifejlődésnek erkölcstudománya, az elgépiesített társadalomtudomány, amelyeknek lényeges tulajdonságuk, hogy a szabadság, a célszerűség, az egyéni önkéntes erők mindeniből ki vannak küszöbölve és mindenütt az általános szükségszerűség, a vak végzet uralkodik; szóval a mindenének elgépiesítését következetesen végrehajtották. Mikor tehát a tudomány nevében lemondta a régi, a mindenötösszefoglaló metafizikáról, amelyben volt okság, de célszerűség is; volt szükségszerűség, de szabadság is; volt anyag, de lélek is; volt végesség, de végtelen is; akkor egész észrevétlen készítettek egy nagy rendszert, amelyben minden egy vak, gépies, végzetes egységre fut össze. Az egyik ajtón kidobták a régi bölcseléstet, a tudomány nevében; a másik ajtón behoztak egy újat és sokkal rosszabbat szintén a tudomány követelménye nevében.

Mi ebből a tanulság? Az egyik az, hogy a bölcseleti szellem, az egységesítő gondolkodás az emberi lélek kiirthatatlan igénye. A másik pedig, hogy egy tudományág sem alkalmas arra, hogy a helyes bölcseléstet megalkossa. A bölcselés önálló és sajátos szellemi munka, amelyet a bölcselőnek kell kiépítenie a tudomány eredményeinek folytonos szemmel tartásával.

Ezen ne csodálkozzunk! minden szaktudós elfogult. Gondolkodásának és következetéseinék irányát, sőt végső eredményeit is, vasszükségszerűséggel annak az anyagnak természete határozza meg, amellyel állandóan dolgozik. A bölcselő ellenben, ha született bölcselő, saját benső bölcselő természeténél fogva minden anyag, minden részlet fölött áll és az antinomiákat, az ellentéteket független lélekkel szemléli és megfejt. A bölcselőre tehát az egyetemes gondolatok összeszövése érdekkében épp oly nagy hivatás vár, mint a tudósra, aki a részletkérdéseket az aprólékosságig pontosan elemezi. De összehangzó, a világ életének megfelelő képet az átfogó és eleven lelkű bölcselő és nem a tudós nyújt.

A bölcselet tehát nem halhat meg. El kellene pusztulnia az emberi természet egy értékes tehetőségek; le kellene hullnia az emberiség nagy fájáról egy érdekes embertípusnak, a bölcselőnek, csak akkor halna meg a bölcselet. És ha meghalna, az emberiség többé nem látna úgy a világ, a természet, a saját benső titkos lényegének mélységeibe és elveszne sok nemes ábrándja, reménye és vágya.

Nem látnánk kerekdeden, csak részletekben, nem látnánk minden tudomány összekapcsolt egyetemes szempontjából, csak egyoldalúlag. Hol ezen tudomány eredményeit általánosítanók, hol amazét. Örökös ellentmondások között hányónánk, mint ezt a különböző szakú pozitív tudósoknál és bölcselőknél ma is látjuk és még csak ki-

látásunk sem volna arra, hogy az ellentétek valaha kiegyenlítődnek. A jeles W. James mondja: az összes tudományok, amelyek az igazságnak anyaföldjéből ki vannak szakasztva, föltevéseiket és eredményeiket egyre át és átvizsgálni kénytelenek és számolniok kell a különböző szempontokkal is. Az ítélezők pedig, ahol ez a nagy vizsgálat lefolyik, a metafizika. Mert a metafizika makacs törekvés, a tiszta és következetes gondolkodás felé. Az egyes tudományok nagyon homályos és ellentmondásokkal telt adatokkal dolgoznak, jólehet ezek a fogyatékosságok az ő korlátolt céljaik szempontjából nem tűnnek föl jelentőseknek. Am a metafizika épp ezekre mutat rá és azért gáncsolják oly gyakran és minden finom megkülönböztest „metafizikának” csúfolnak. ... Pedig világos, hogy vannak problémák, amelyek bizonyos szempontból súlytalanok, egy másik szempontból azonban lényeges jelentőséggel bírnak.¹

Az emberi szellem gazdaságosan van elosztva. A tehetségek és képességek szétszóróva, elforgácsolva építik föl az egységes emberi tudást. A különböző oldalról egybefutó ismeret és tudás-szálakat végül a bölcselő összhangzatosan egybesororja és nagy egységen csokorba fűzi.

És milyen ez az egység? Nem mesterkélt felépítése-e a valóságnak? Van-e annak egyáltalán valami igaz alapja vagy csak álomképek gyanánt szállnak föl a bölcselő lelkéből?

¹ Psychologie 1909. 461-462. 1.

A bölcselő a világot igazán látni és szerves életét összefüggő működésében leírni törekszik. Nem tekinti a valóságot szétmorzsolva, részeire felaprítva; nem keresi a részeknek sajátos természetét és törvényszerűségét, hanem úgy nézi a nagy mindeniséget, mint egy összefüggő és életet élő szervezetet» amelynek alkotórészei részt vesznek az egész életében, az egész pedig saját életét és törvényszerűségét közli a részekkel és eképp ezeket a saját élete körében megtartja. Úgy nézi a mindeniséget, mint amelyet egy egységes gondolat, terv és összhang tart össze, amelyben minden látszólagos ellentét feloldódik és elsimul. Úgy nézi a mindeniséget, mint egy remekművet, amely dicséri okát, létesítőjét, fentartóját, azt a hatalmas örök Igét, akinek gondolatából, életéből és szeretetéből pattant ki a mindenég és aki mint a legvégső és legáltalánosabb elv gondolataiban, akaratában összefogja ezt a szétömlő, terekre, időkre, színekre, szagokra, ízekre látszólag szétszóródó világot.

A bölcselő tehát nem külső tagoltságában nézi a világot, hanem belső és szerves életében. Lereszkedik a valóság központjába, azoknak az ereknek mélységeibe, amelyek a szétszort jelenségeket egybetartják és felfedezi azt a legmagasabb elvet, azt a legvégső okot, amely a tárgyak világát összefogja. Ily értelemben a bölcselő testvére a költőnek, az igazán vallásos zseninek és lángésznek. Egy töröl fakad mind a három, egyet lát mind a három, tudniillik az eleven valóságot és a valóságok végső okát, csak más-más kifejezés-

ben, más-más nyelvvel fejezik ki tapasztalataikat. A művész az anyagban; a vallásos lélek mélyes- ges hódolatban és lebomlásban; a bölcselő pedig fogalmakban.

A nagy bölcselők rendszerint nagy poéták és és igen mélyen érző emberei Istennek. Platón, Philó Plotinosz, szent Ágoston, szent Bonaventura, szent Tamás mindenkorban bölcselők, művészek és szen- tek egyaránt. A misztikusokban is a valóság át-érzésének és átértésének izzó tüze lobog föl. És ma már túl vagyunk azon a vak és struccízlésű okoskodáson, amely bizonyos jelenségeket és erő- ket csak azért mar ki a valóság rendjéből, mert azokat meg nem érti. Ma minden erőt, amely mű- ködik, a valóság világához számítunk, akár szem- lélet alá esik, akár nem!

Nem szabad tehát elfojtani az emberi természet összinte kifejezéseit, eleven vágyait, amelyek úgy vezetik a még vak, fénnyel át nem itatott értel- met, amint az ösztönök vezetik a gyermeket és az állatokat. A bölcselő, a művész, a vallásos lángész, ösztönszerű és nyugtalan törekvései szintén a valóság világához tartoznak és oda terelnek bennün- ket, ahová később az ész is eljut.

A végső oknak és egyúttal a legelevenebb és léttel legteljesebb valóságnak keresése az emberi természet legrégebb és el nem fojtható kívánsága. Még a pozitivista bölcselő is lelkének eszményibb fellobbanásaiban nagy erőt lát ebben. „Aki a végső okra vonatkozó minden kutatást veszedelmes csaló- dásnak ítélt és minden pillanatot, amelyet rászente-

lünk, elveszettnek tart és belőle, mint valami krónikus betegségből, ki akarja gyógyítani az emberi szellemet, az valóban inkább szegényebbé, mint gazdagá teszi azt. A kutatások jelentőségének értéke nem függ mindenig az eredménytől. Ha valamit nem lehet feltalálni, lehet legalább féligr látni. Az emberi értelem igazi nemességét nem annyira azon eredmények alkotják, amelyeket elér, mint inkább azon célok, amelyeket maga elé tűz és azok az erőfeszítések, amelyekkel céljait elérni igyekszik. A tapasztalás ugyan sok, de még nem minden.”¹

Célokat, látómezőket pedig a bölcselő lélek nyit és tűz ki. Az lát oda, ahová még a tapasztalás vagy nem jutott el, vagy nem is fog eljutni. Mindig lükter és mindenig ébren tartja az emberi szellemet. Ám azért a bölcselőt nemcsak pusztat sejtés, nem is csak fűszer, amely az egyes tudományágakat ízesekké s talán mélységesebbekké teszi. A bölcselőt saját értékkel, önálló tartalommal és tárgykörrel bír és egy tudományág sem pótolhatja. Valóban nemcsak remény nélkül keres, hanem talál is; nemcsak célokat tűz ki, de eléri is célját; nemcsak féligr lát, hanem egészen. Mert lehet-e igazabb, fényesebb és termékenyebb látás, mint az az áldott pillanat, amelyben a részeket az egészben, az egészet pedig végső eredetében, forrásában szemléljük? Szóval ha minden a maga

¹ Ribot, *La Psychologie anglaise contemporaine*. Paris, 1888. 21. 1.

helyén, a maga hivatásában, terv- és célszerűségében felismerünk. Ez az örökkévalóság szempontjából való áttekintés erkölcsi és eszményi célok és feladatok keretében állítja elénk az egész világot.

5. Ahogy a bölcselő nézi a világot.

A mi lelki életünk nem pusztán benyomások összessége. Bár a világ érzékszerveinken át tükröződik belénk, mégis minden ismeretünk több, mint egyszerű tükrökép. Az állat is nyer benyomásokat, de azokat szinte azonnal el is veszíti. Csak azok a benyomások hagynak nyomot benne, amelyek élete fentartásához szükségesek.

Az ember ellenben tapasztal, benyomásokat nyer, azokat megragadja, azok mélységeibe bepillantani törekszik. Összekapcsolja azokat elmúlt tapasztalataival és a jövendőkkel is egybefűzni törekszik. minden új ismeret új ítéleteknek, új következtetéseknek és új cselekvéseknek is a forrása. A tapasztalati világgal párhuzamosan szellemi világot ró össze, amelyben minden konkrét jelenségnek megvan a szellemi ellenképe, sőt a konkrét világ gazdagságát egy-egy szellemi kép, fogalomvilág alá gyűjti. A tudomány is a külső világ ezernyi ezer adatának, tanúságának csak szellemi képe.

Mindezen lelki műveletben tehát a lélek majd felbont, majd pedig összetesz, épít, szerkeszt. De ez az összetevés nemcsak az emlékezetnek és ítéletnek, hanem a teremtő képzeletnek is a munkája. A lélek ugyanis a maga alkotóképességeivel

közeledik a tapasztalat világához és csodálatos alkotóerejének megfelelőleg a dolgokban mások előtt elrejtett vonatkozásokat és tanúságokat is lát, amelyek benne új kapcsolatoknak és új eredményeknek lesznek szülői.

Teremtő képzelet nélkül tudásunk vajmi szegényes volna és alig műlná felül az állatok szellemi életét. Mert ez a teremtő látás nemcsak a dolgokból tud valamit kihozni, hanem önállóan is képes bizonyos terveket kieszelní, amelyeket azután a valóság világára ráírászteni igyekszik. Megkérdezi, mily változások mennének végbe a természetben, ha ily vagy oly szempontból kísérelné meg azt kezelní és kutatás tárgyává tenni? A föltevés a tudománynak szülőanya. Sok föltevés nagy fölfedezéseket előzött már meg.

Ugyanez a teremtő képzelet működik a bölcselőben is. A minden nap látás sok és gazdag tapasztalatot nyújt. Kívülről és belülről is egyre új ismereteket szerzünk, amelyek csupa részek, csupa egyes tények, sokszor minden összefüggés és rend nélkül. Ezekbe eszméket fűz a képzelet és kitalálja, mint lehet az ellentmondásokba összhangzatot bevinni. Majd pedig arra is vállalkozik, hogy az összes erőt egy erőből, az összes okokat egy okból magyarázza meg. És itt is tervvel áll elő és nézi, mily választ adna a világ neki, ha e terv szerint kellene azt megmagyarázni.

A bölcselő lélek tehát épít, szerkeszt és teremt. És amint a szerkesztő képzelet egy épület vagy város romjaiból felépíti a letűnt világ életét, annak

a várnak vagy városnak mozgalmas képét, foglalkozását, műveltségét; épp úgy a bölcselő fürkésző, kikövetkeztető lelke is a mindenből adatiból életre kelti a múltat, a világ születését, születésének okát és célját.

A bölcselő teremtő képzelete természetesen a maga egyéni képességét és ösztönzését is követi, midőn rendszereket, fogalomvilágokat épít. Hiszen ahány a teremtő képzelet, annyiféle az érdeklődés és annyiféle lehet a túlzás is. Egy szempontnak következetes keresztlívitele talán más érdekeket elhanyagol és ez magyarázza meg, miért születnek és bővülnek az egyes bölcselő rendszerek csupa ellentétek között? Miért váltják föl egymást a legellenıtesebb gondolatok? Mert az egyik ezt, a másik épp annak ellentétét látja élesen, A gondolkodás története valóban coincidentia oppositorum: az ellentmondások összetalálkozása. Az anyagelvű és mechanikus bölcseletre rendszerint eszményi és erkölcsi gondolatok következnek. A dogmatikus irányt a kétéltűdő vagy kritikus váltja föl.

A bölcselő történelme azért olyan nagyterjedelmű gondolatmunkához (dialektikához) hasonlít, amely örökösen tételek és ellenvetések között hányódik. Az ellentmondás tehát a bölcselő haladás lelke úgy, hogy nemelyek, mint Herakleitosz és Hegel valami kozmikus törvényszerűséget láttak az ellentmondásban. Még a középkori kereszteny bölcselőt is ily ellentétek között fejlődött ki.

Mi ezt az ellenkezést a bölcselőben megértjük,

ha látjuk, hogy a bölcselő módszere a szerkesztés, ennek pedig rugója a teremtő képzelet és okoskodás. Valami számítási hiba mindenkor becsúszhatik az ily látásba, ami azután önmagát bosszulja meg. A továbbhaladásnak épp e hibát kell kiküszöbölnie és új kiindulást biztosítania. Innen ered az ellentétes látszata! Látszata, mert a látszatot egy magasabb egységben lehet feloldani. A bölcselői gondolkodásban ezt az egységet mindenkor a kereszteny bölcselőt létesíti. Ez az ő dicsősége!

6. Korunk bölcselőtérnek irányai.

A helyes bölcselői gondolkodás és szerkesztés a tudomány adatain épül föl, viszont a haladó tudomány mélyiségeiben a bölcselkedő szellem lükket. Bölcselő és tudomány tehát kölcsönösen kiegészítik és átitatják egymást, kölcsönös kapcsolatuk a kölcsönös megértésnek és a józan fejlődésnek záloga.

Mégis, ha szemléljük, mi mozgatja napjainkban a bölcselői szellemet: vájjon a tudománynak nagy kérdéseit vagy inkább a régi és még mindenkor megoldatlan nehézségek, bizony azt kell mondanunk: a bölcselő más-más alakban és más-más jelszavak alatt ma is az elmúlt idők megoldatlan vagy félreérzett kérdésein gyötrödik. A tudomány előrehaladása egyáltalán nem emelte ki a bölcselőt régi csapásából, sőt a tudománynak gazdag fölfedezései csak inkább feltárták ama megoldatlan kérdések nehézségeit és arra ösztönöztek, hogy

azokat szélesebb terjedelemben, gazdagabb tapasztalatok alapján újabb megvizsgálás tárgyává tegyük.

Legélesebben lép előtérbe napjainkban ismét az a kérdés: mily viszony van az értelem és az akarat között? Melyiknek nyújtsuk oda az elsőbbség pál-máját, az értelemnek-e vagy az akaratnak? Ezen kérdések, úgylátszik, szörszálhasogató hajlamainkból fakadnak, de csak látszólag, mert méhükben egyéb súlyos gondolatokat hordoznak. Ezek bizony súlyos világnézeti kérdések. Kapcsolatban vannak azzal a tudományos problémával, vájon valamely világfölötti értelem gondolatai öltenekek az élő és élettelet lényekben alakot, vagy pedig minden, de minden csak egy titokzatos vak akaratnak műve? Ha értelem szülte a világot, akkor az értelem fölényessége nyilvánvaló; ha az akarat szülte a természetet és benne minden életet, akkor az értelem is csak az akaratnak gyermeké és az akaratnak elsőbbsége és kiválósága kétségtelen.

De ezt a szemléletet másnépp is forgatják. így felteszik a kérdést: az értelem szüli-e a cselekvést, vagy a cselekvés hozza létre az értelmet, illetőleg az ismeretet? Az ige volt-e kezdetben és általa lettek-e mindenek – amint a Szentírás mondja; vagy a tett volt-e kezdetben és a tett teremtte az ismeret világát is, mint azt a tépelődő Faust mondja.

Ezen kérdéseket a bölcselkedő szellem látja és veti föl és nem az elemező, tudományos ész. És aminő feleletet adunk rájuk, olyan világnézetbe kerülünk. Ha az értelem elsőbbségét és elsőszülött-

ségi jogát hangsúlyozzuk, akkor az intellektuálisták a racionalisták társaságába lépünk be; ha az akarat előbbvalóságát valljuk, akkor a pragmatisták, a fideisták vagy az intuicionisták (Bergson) köréhez tartozunk. Az első a tudományt, az utóbbi a cselekvést vallja elvül; az első azért tud, hogy cselekedjék; az utóbbi azért cselekszik, hogy tudjon. Amott az ismeret a tett szülője; emitt a tett az ismeretnek anyja.

Nemde különösnek tűnik föl, hogy manap is ilyen henye szóharrokban fecsérlik el a drága időt? Hogy lehet – mondják sokan – az értelmet így lekicsinyleni? Hogy lehet – válaszolják mások – a világban benn levő szándékokat, a születésre vágyó hajlamokat figyelmen kívül hagyni, azokat az ösi erőket, amelyeknek csak egyike az értelem? Az intellektuálisták bizonyára jól teszik, ha az értelem és a tudomány értékét hangsúlyozzák, ha kiemelik, miként világít az értelem akaratunk, illetve cselekvéseink elé. Másrészt a voluntáristáakra is ügyeljünk, akik méltán irányítják arra figyelmünket, hogy nem minden cselekvésnek az értelem a szerzője, hanem van a minden ségeképp úgy, mint az embernek is számtalan működése, amelyekhez az értelemnek semmi köze sincsen, hanem amelyekben az élet a maga benső késztetéseit, saját tervrajzát valósítja meg.

A két tábot napjainkban nemcsak a kereszteny bölcslet, hanem Bergson is egy mélységesebb elvben kívánja összeforrasztani. Ó látja, hogy az értelem és az akarat egy közös gyökérszálból sar-

jadzanak, tudniillik a teremtő fejlődés életlendületéből. A Teremtő első megnyilvánulása az életlendület, amelynek két gyermeké van: a cselekvő érlelem és az akarat. Amint az életlendület csupa erőfeszítés és cselekvés, épp úgy az értelemek és az akaratnak is benső természete a cselekvés. Ösztön, vágy, hajlam, tudat és öntudat mindannyian az életlendületből feltörő gyakorlati erők, amelyeknek legmagasabb alakja, az emberi öntudat is csak az élet nagy érdekeinek szolgálatában áll. Bergson hisz a lélekben, de rendszerében a léleknél kevés az önállósága és az önélete. Egyedül az életnek van e világban önmagáért való célja. minden tehetségünk, minden ismeretünk az élet célját szolgálja.

De mi ez az élet és mi annak célja és honnan ered benső gazdagsága? Hogy jutok el saját magam céljához; céлом megismeréséhez és megvalósításához? Vájjon rábízhatom-e magamat föltétlenül értelmemre? Kimeríti-e ismeretem az élet és a lét egész gazdagságát vagy vannak egyéb rejtett megérző szerveim és képességeim is, amelyek talán a valóság egy más birodalmába is elvezetnek? Az intellektuálisták csak az észben bíznak, a voluntáristák nemcsak az észben, hanem természetünk egyéb rejtett és szót követelő képességeiben is.

Ezek a kérdések megint új irányokat jeleznek.

Mindeddig kozmikus szemlélődésekkel foglalkoztunk; e ponton azonban ismeretelméleti vágányokra lépünk. Mit is jelent ez a mondás: az értelem az

élet érdekeit szolgálja és az értelem az ismeretnek nem egyedüli forrása? Azt, hogy az értelem az igazságnak nem egyedüli mértéke. Más út is elvezethet az igazsághoz? De akkor megint egy másik kérdés merül föl: mi hát egyáltalában az igazság? mi annak benső lényege? Hiszen eddig igazság alatt azt értettük, hogy értelmünkkel a dolgokat megismertük; gondolataink azonosak voltak a dolgokkal. Gondolat, értelem volt tehát az igazság anyja. De ha más képességem is van, amely a tárgyakat megismeri, akkor az igazság többé nem egyedül az értelem birtoka.

Még tovább is mehetünk! Ha nemcsak értelemben ismerek, honnan tudom, hogy épp értelmem ismerete a helyes ismeret? Van-e tehát jog a értelemnek arra, hogy például a misztikus megérzéseket, a vallásos tapasztalatokat és a hitnek látásait felülvizsgálja és megbírálja? Azt mondják, nincs! De akkor mi lesz a megismerés igazvoltának mértéke? Honnan tudom, hogy ismeretem igaz?

A voluntarizmus mindenre azt feleli, hogy régi értelemben vett igazság nincs. Értelemmel gondolatokkal a tárgyakat benső mivoltukban nem ismerhetjük meg. Sőt az értelemnek nem is az a célja, hogy a dolgok lényegét megismerje.

Az értelem célja az élet érdekeinek megvalósítása! Az élet pedig elsősorban élni akar, az akadályokat távoltartani igyekszik. Az élet hódítás; az értelem is a világot meghódítani törekszik. Ha sikert érek el, akkor az igazság nyomában vagyok;

ha nem, akkor tévedek. A siker, az eredmény az igazság megtalálásának záloga. Az igazságban ne azt keressük, mily mértékben hatolt bele értelmünk a világba, hanem azt, milyen győzelmet arattunk vele a világ fölött. Az igazság mértéke tehát nem a megértés, hanem a haszon, a nyereség! Az igazsághoz nemcsak az értelem ad kulcsot, hanem minden más erőnk is, amelyek sikerrel koronáznak.

Súlyos következtetések folynak innen. Szó szoros értelmében vett igazság eszerint nem létezik. Nincs is rá szükségünk! Mindegy egészen, eszünk vagy hitünk nyújt-e több hasznat. A fő, hogy boldoguljunk. Semmi kiváltsága nincs az értelmi megismerésnek. Az erkölcsi, a metafizikai, a vallásos tapasztalatok, a hit, ha nagy javaknak birtokába vezetnek, az életnek épp oly értékes eszközei, mint a tudomány. Nincs is közöttük különbség. A dolgok lényegébe a tudomány sem vezet be, ezt hiába is ígéri! Igéretelei csak hitet, de nem tudást nyújtanak. Szóval a tudás sem más, mint hit; a hit sem más, mint bizonyos tudás, még pedig gyakorlati és hasznos ismereteknek a tudása, ezek pedig sokszor értékebbek is, mint a tudomány adatai.

Ebben a gondolatkörben tehát nincs önzetlen tudás, önmagáért létező tudomány. minden tudás célja gyakorlati és mennél gyakorlatibb, illetőleg termékenyebb a tudás, annál igazabb és mélyebb is.

De hát semmi sem marad meg a régi értelemben vett igazság fogalmából? Talán a matematikai igazságok és a rajtuk felépülő tudományos ismeretek mégis csak rányitnak a valóság lényegére

s haszon és önzés nélkül nyújtják a dolgok képét? Ezen új szempont mellett a matematikai és egyéb tudományok is csak pusztán szimbólumok, a valóságnak papírmásolatai, de nem maga a valóság! Formák tartalom nélkül. Sejtek, amelyből kifolyott a méz. Papírpénz a megfelelő ércalap nélkül.

Ha azonban sem a fizika, sem kémia, sem semmiféle természettudomány a valóság magjához nem férkőzhetik, akkor mégis kell lennie valaminek, ami az emberi tudás határain kívül esik; kell lennie valami metafizikának, amelyhez azonban rendes felfogó eszközeinkkel hozzá nem férünk. Bergson szerint az intuitív, intellektuális megérzés, W. James szerint a vallásos tapasztalatok azok az eszközök, amelyek közelebb hoznak a valósághoz és megsegítenek, hogy a minden ség lényegét megragadadhassuk és gyakorlati érdekeinkkel összhangzásba hozzuk.

A modern bölcsellet tehát harcol az értelem ellen és az akarat mellett. Megszűkíti a tudást és kibővíti a hitnek körét. Lerontja az értelmi megismerés értékét és felmagasztalja egyéb ismeret- és cselekvés forrásainak értékét. Úgy, mint régen! Mikor tudniillik arról vitatkoztak, hogy azért higy-jünk-e, hogy tudunk (Szent Ágoston, Anzelm); vagy azért tudunk-e, hogy higyjunk? (Abaelard). Mikor arról írtak, van-e az általános fogalmaknak igaz értékük (realisták), vagy a fogalmak csak pusztta jelképek a valóság jelzésére? (Ockám és a nominalisták.)

Hol van a hiba gyökere? Hogyan van, hogy a régi kísértetek egyre visszatérnek? Azt hiszem, ma

minden tévedés onnan ered, hogy először a világot minden úton-módon egy elvre, még pedig az anyagra iparkodnak visszavezetni és a szellemet is, mint az anyag másodlagos termékét törekésznek levezetni; másodszor pedig, hogy az egységes emberi természetet erőszakosan kettéhasítják értelemre és akaratra, holott az értelelm egyúttal akarat, az akarat pedig értelmes vágy. Az emberben a test és a lélek, az akarat és az értelelm bensőleg összefornak.

Amíg a bölcselben akár nyíltan, akár rejthez ez a törekvés lappang, addig megnyugváshoz nem jutunk és a tudománynak adatait is helytelenül fogjuk értelmezni.

Mert akár az anyagelvü ismeretelméletet, akár akaratelméletüket nézzük, egyik sem tud helyes feleletet adni még a következő kérdésekre sem: mily viszony van az igazság megismerésében az „én” és a külvilág között? mi is voltaképpen az anyag, a külvilág? mi az élet? mi a szellem? honnan ered az erkölcsi világrend? honnan ered a metafizikai gondolkodás és mily értéke van metafizikai szemléletünknek?

Súlyos oka van annak, miért állítom fel ily sorrendbe a függő kérdéseket. Az igazság mibenlétét ugyanis azért tagadják, mert szerintük az értelelm a dolgok benső mivoltát nem is ismerheti meg. Az értelelm minden a maga *szemüvegén* keresztül lát és aszerint ítélni meg. Tudnunk kell tehát, tényleg arra való-e az értelelm, hogy a világot meghamisítsa, vagy arra, hogy azt megismerje?

Az anyagot viszont oly tulajdonságokkal ruházák fel, amelyekre sem a fizika, sem a kémia még rá nem talált. Tudnunk kell tehát, lehet-e az anyagot például életlendülettel vagy szellemi tulajdonságokkal felruházni, vagy honnan van az élet egyáltalán? Honnan van a szellemi élet? Honnan az erkölcsi, társadalmi és metafizikai világrend?

Mindezek a kérdések manap úgy az exakt tudományos életet, mint a bölcselői gondolkodást elevenen érdeklik. Midőn mi e mű kapcsán rájuk megfelelni óhajtunk, akkor folyton szem előtt tartjuk a helyes tudományos álláspontot és rajta építjük föl bölcselői világnézetünket is. Arra törekszünk, hogy a tudomány adatait bölcselőileg elemizzük, a bölcselőnek útmutatását pedig a tudomány szempontjából ellenőrizzük.

A kettő együtt adja a helyes világmagyarázatot és világnézetet, az egység felé haladó kereszteny bölcselőt.

MÁSODIK RÉSZ.

1. Én és a világ.

Mi az én és mi a világ? Mily kapcsolat van a kettő között?

Ezen kérdésekre felelnünk kell, mielőtt bármily más kérdés felett gondolkodnánk.

Kétféleképp tekintik az ént és a világot. Majd úgy látják, hogy az én minden; majd pedig, hogy bizony az semmi.

Az én minden! Hisz a világ az énen tükröződik, a világnak az én ad értelmet és valóságot. Mi lenne a világ én nélkül? Ki tudna erre felelni? Énünk ből ki nem bontakozhatunk, épp azért mi a világot csak az énen keresztül ismerjük. Ez az én pedig teremt, elgondol, értékel, minősít. Saját érzéseit, szemléleteit, szeretetét, temperamentumát kölcsönzi a világnak; úgy beszél vele, mintha a világ is érezne, szellemmel, lélekkel volna tele.

Mennél gazdagabb az én, annál több színnel, bájjal, értékkel, tulajdonsággal díszíti fel a világot.

Csodálatos tehát az én! A művész, a költő megszólaltatja a természetet, az élő és élettelen

világot, pedig mögöttük ő beszél. Mi mindenjában többé-kevésbé művészek vagyunk: önmító művészek; mi beszélünk önmagunkhoz, a mi énünk kisugárzását látjuk, halljuk, érezzük és azt hisszük, hogy idegen hangok szólnak hozzánk. Az én tehát az a szemüveg, amelyet el nem dohatunk magunktól; rajta keresztül kell látnunk, félnünk, gyönyörködnünk, szenvednünk. Az én a Mája leple, amely a valóságot elfödi, szemünk elől eltakarja.

Az én semmi, felelik megint mások. Mily nagy és gazdag ez a világ és mily kicsinyek és szegények vagyunk mi. Az én tudni, látni, felismerni, világreytélyeket megoldani vágyik, pedig csak csúszik-mászik; a felszínen kúszik, de a lét mélységeibe be nem pillanthat. Nem is az a feladata.

Mily gazdag a világ élete és mily küzdelmes! Mennyi fortélyal, alkalmazkodással, ügyességgel kell dolgoznia minden lénynek, Hogy önmagát fentartsa, fejlessze és megrögzítse. Ösztön, értelem és akarat összefognak, hogy az ellenséges erőket kijátszák, az életnek feltételeit megszerezzék és az életet megtartsák. A létért való küzdelemben győzni, ez az élő célja, erre irányul minden ereje.

A természet maga utal erre vak szükségességgel ' A természet ad képességeket, fegyvereket, erőket a lét fentartására! És amilyen föltételek közé helyezi a természet az életet, olyan tehetségekkel áldja is azt meg. A vakond ismeri a növények gumóit és gyökereit; a pillangó meg a virágait. A sas ráismer vágyainak tárgyaira a szárazon, a halak pedig a vízben! A növény érzékeny a fény iránt,

az állat a szagok iránt. minden előnek megvan a maga életköre és e körben a maga életfeladata. S amennyi a hivatás és az életbőség, annyi az ösztön, az akarat, az értelelem is.

Az én, az ember is csak egy szem a minden ség kapcsolataiban! Neki is vannak életfeltételei. Élet köre, amelyben mozog; hivatása, amelynek betöl téseré a természet utalja. És amilyen az ember rendeltetése, olyanok az erői is. Amily gazdag a munkaköre, oly változatosak képességei is. De ösztöneinek, akaratának és értelmének határait is hivatása, küldetése szabja meg. Nincsenek oly ösztönei, mint az állatnak, mert más az élete; nincsenek oly erői mint az ásványnak vagy a növénynek, mert nem is szorul rájuk. Más kapcsolatokba lép a növény és az állat a világgal, mint mi, tehát ezek is a világnak más és más oldalával érintkeznek, mint mi. Szóval amilyen a rendeltetésünk, olyan a világ látásunk, a világgal való közvetlen érintkezésünk. Tehetségeinknek határai vannak, azért a világgal is csak határok között érintkezünk. Mécs vagyunk, kivilágító mécs, amely maga elé pislog a világ minden ségen, hogy benne eligazodunk, tájékozódunk, tehetségeinkkel egyetmást megtapasztalunk és így éljünk, boldogulunk, magunkat fentartsuk.

Így gyötrődött már Dschuang Dsi kínai bölcselő is Krisztus előtt 350 évvel.

— Tudod-e, — kérde — miben egyezik az én a világgal?

— Hogy tudnám — feleli a tanítvány!

- Tudod-e, mit nem tudsz?
- Hogy tudnám – feleli ismét a tanítvány.
- Tehát akkor a dolgokról nem is tudsz semmit?
- Hogy tudnám én ezt is? Hogyan tudjam, hogy az, amit én tudásnak nevezek, vájjon nem tudatlanság-e és a tudatlanság nem tudás-e?

Bizony ezek a kérdések nagy zavarba hoznak. Tényleg azért van-e az én, hogy a valóságot előlünk elrejtse? Tényleg oktalanság-e a mi tudásunk?

Az európai gondolkodás is hamar rájött e nehézségek mély értelmére! Jól megértette, hogy minden látás, hallás, szaglás, ízlés, szóval minden tapasztalat és ismeret, úgy alanyi, mint tárgyi elemekből keletkezik. Azért különböztették meg a tapasztalásban az én szerepét a világnak, a tárgyaknak hatásától, szerepéktől. Ma már jól tudjuk, hogy én nélkül nincs íz, szag, hang. En nélkül a világ ízetlen, színtelen, szagtalan és néma. En nélkül a rózsának nincs illata, a mennydörgésnek zaja, a szívárványnak színe. De azért ki merné azt állítani, hogy csak az En létezik? Ki merné mondani, hogy az íznek, a színnek, a szagnak a külső világban nincs sajátos ingere, gerjesztője?

Kell tehát a kapcsolatot keresni az Én és a világ között. Tudnod kell, „miben egyezik az Én és a világ”!

Ne gondoljuk, hogy ezek a kétélyek csak a bölcselőket (Locke, Hume stb.) gyötörték.

Ezek a meglátások elsősorban a modern természettudományos gondolkodásra voltak nagy ha-

tással. Újból elemezni kezdték ismereteink elemeit, érzeteinket és ezekkel párhuzamosan átvizsgálták matematikai, fizikai és kémiai alapfogalmainkat (erő, energia, atom stb.) is.

Az érzetek elemzése persze új tapasztalatokhoz és új rejtélyekhez vezetett. Vizsgálni kezdték, miképp is jön létre bennünk a tárgy képe? Ha egy csomó fény sugár a tárgyról szemünkbe visszaverődik, bennünk idegrézgést ébreszt, amely a nagy agykéregben tovább hullámzik és ezen rezgéseknek nyomában bennünk a tárgy képe megszületik, de hogy e rezgések mint válnak tudattá és tudatunkban képpé, a dolog hasonmásává, az rejtély maradt, az az én titka.

De titok az is, mily jogon mondjam, hogy a *bennem* levő kép a *külső* tárggyal azonos? Mi alapon kapcsolom a kettőt egybe?

A kételkedés most már tovább szivárgott. Eddig legalább a testek mechanikus tulajdonságait, mindenek a vonzás, tasztás, nyomás, erő, ellentállás, áthatlanság, tárgyiasnak tartották. Olyanoknak, amelyekhez alanyi hozzájárulás, illetve beavatkozás nem férközhetik. Ma ezeket is sokan úgy tekintik, mint amelyek észrevevése és megértése csak önmagunk természetiéről megfigyelése és megtapasztalása révén lehetséges. Izomfeszülés vezet az erő fogalmához; a kalapács felemeléskor tapasztalt erőltetés a súly megismeréséhez; önmagunk testének keménysége az áthatlanság tapasztalati igazságához. A tapintás érzéke nélkül pedig nincs fogalmunk a nyomásról és a taszí-

tásról sem. Ámde mi lesz ekkor a természettudományokból? A mechanikus világmagyarázat nemde az erő, a súly, a vonzás, a nyomás és a taszítás segédfogalmaival jut el ama felfogáshoz, hogy a világban minden erőre és mozgásra, mint adott tényekre lehet visszavezetni és most kisül, hogy a mechanikus természettudomány is csak alanyi elemekkel, az izomérzet és a tapintásérzet minőségeivel dolgozik! Lehet-e ezek után szó objektív tudományról?

Még tovább is mentek! A természettudományok testekkel, tömeggel foglalkoznak. Kérdés, van-e a tömegnek valódisága, vagy az is csak alanyi látszat? A tömeget felbontották atomokra, az atomokat elektronokra és ezeket az elektronokat is súly és mérték alá vették és úgy találták, (W. Kaufmann) hogyha az elektron sebessége másodpercenként 300 millió kilométer, akkor az már súlytalan. A fénysugár tehát, amely 300 millió kilométert fut be másodpercenként, a súlytalan anyag világába tartozik. De mi akkor a súlyos anyag? Az – felelik – ebben a súlytalan anyagban születik. Az egymással ellentétes irányban működő *energiaáramok* ugyanis *csmópontokat* nemzenek; ezek a csmópontok elektronokat, az elektronok az elektromosságot, az elektromosság az atomot, az atomok a molekulát, a molekulák pedig a testeket hozzák létre, amelyek már érzékszerveinkre is hatnak és mint tömeg, súly, nyomás, kísérlet alá ésnak. Úgy tünnek fel, mintha tényleg testek volnának. Pedig ez csak látszat. Alanyiságunk kölcsön-

nözi a dolgoknak testiségét és a testiség tulajdon-ságait.

Még ennél is többet állapítottak meg. A mechanikus világnézet szerint minden mozgás. A mozgás pedig térben és időben folyik le. A matematika és a geometria foglalkoznak a tér és az idő tulajdonságaival és ez a két tudomány közelíti meg látszólag a tárgyiasság világát.

Ámde valóság-e a téri és az idői számítás? Ujabban Michelsen számításai arra az eredményre vezetnek, hogy a tér és az idő is viszonylagosak. A mindenben látszólag azonos időtartamok tényleg különbözök lehetnek és különböző hosszúságok pedig azonosak lehetnek a megfigyelő helyzete szerint. Más a mérték a földön és más a mérték a világegyetemben. Egy esemény, amelyet mi $7\frac{2}{3}$ óra alatt élünk át, a napban $10\frac{1}{2}$ óráig tart. A földön 60 centiméter oly nagy, mint a napban 90 centiméter. Vagyis sem a tér, sem az idő nem abszolút nagyságok. Nincs abszolút tér és idő, hanem csak helyi tér és helyi idő, illetőleg csak emberi tér és emberi idő van, mert csak az ember éli át a tartamokat.

Mindebből az következik, hogy mi a világot a magunk módja szerint ismerjük meg. Szó sincs róla, hogy mi tárgyiasan lássunk, halljunk, mérjünk, számítsunk. mindenben emberi mértékkel fontolgatunk. Az ember a dolgok mértéke, amint azt már a görög Protagorasz is mondta.

Ha ily megbízhatatlan a mi tudásunk, mily vég-telen lehet a mi nem tudásunk, tudatlanságunk!

Mert eddig csak abban a körben mozogtunk, amit a világról látszólag tudunk. Mily eredményhez jutunk akkor, ha azt nézzük, mit *nem* tudunk. Mert van naic dolgok a világban, amelyek a *mi* tapasztalataink körébe nem esnek és mennyi gazdagság lehet a világban, ami semmiféle élőlény tapasztalata alá nem esik. Mivel nincs elektromos érzékünk, azért fedeztük föl oly későn az elektromosságot. Túlságos gyöngé és túlságos erős levegőrezgés számunkra nem hang. A vörösön innen és az ibolyán túl eső éterrezgések nem szülnek színeket a szemünkben és bizony csak bonyolult következtetések útján ismertük meg az ultravörös és az ultraibolya színeket. A halaknak van érzékük a víznyomás megmérésére; a héja több száz méter magasból is meglátja a földszínű egeret; a növény fényérzéke sokkal finomabb mint az emberé.

Bízzék-e ezek után az ember abban, hogy a világ és az én összhangba jutnak? Az ember maga teremti a világát, a világ pedig kibújik az én megfogása elől és elmondhatjuk Fausttal:

Ich seh', dass wir nichts wissen können.

És ha meggondolom, hogy ezen súlyos kérdések fölött már Krisztus előtt 350 évvel teljes öntudattal gondolkodott Dschuang Dsi, szinte szomorúság fog el, az emberi szellemnek hol gyengesége, hol meg a gógye miatt.

2. Régi mondás, aki túlsókat bizonyít, semmit sem bizonyít. Az én és a világ ellentéteségének túlságos kiszínezése épp a kettő érintkezését, kapcsolatát létesíti. A végletek találkoznak. Ki hiszi

el ugyanis, hogy mi teljesen a mi énünk bűvös álomvilágában élünk? Ki hiszi el, hogy a külső világ csak arra jó, hogy a szellem elé ellentállást gördítsen és ezen ellenkezés csiszolja ki a lélekből, a képzetek, fogalmak és ismeretek teljesen önmagából merített világát? A szolipszizmus mi-helyt mint rendszer felépül, szükségképp megbukik. Bizonyítékul álljon itt először néhány általános szempont.

A szolipszizmus, vagyis a tiszta énnek bölcselkedése (amely szerint a világ az én képzetem), talán tetszetősen képes megmagyarázni, miként jutunk a testek tulajdonságainak tudatára? vagy miként alkotunk magunknak fogalmat a külső világról? De azt már semmiképp sem képes megfejteni, miként hat, működik ez az „abszolút én” a külső világra; mint módosul akaratunk ereje alatt a külülvilág? A tiszta szolipszizmus az ismeret keletkezésekor végtelen ürt feszít ki az én és a világ közé; mikor pedig cselekvésre kerül a dolog, a kettőt egymással hamar rokonságba helyezi. Mert bizonyos, hogy csak hasonlók hathatnak egymásra. Az összeműködő tényezőknek egymással rokon-ságban és benső kapcsolatban kell lenniök.

Fel kell tehát ismét tennünk a kérdést: tudod-e, miben egyezik az Én és a világ? A válasz pedig ez: részben már tudom I Mert abból, hogy az én a világtól hatásokat átvehet és a világban mű-ködésekkel fejthet ki, az énnek és a világnak össze-tartozása és valamiképp a hasonlósága is követ-kezik.

Ezt a gondolatot a modern fiziológia is megérőíti. Mikor ugyanis arról beszél, miként fejlődött ki az össejtből az érzékszervekkel felvértezett testi szervezet, akkor egyenkint elmondja, mily hatása volt a hangnak, a fénynek és a kémiai folyamatoknak a fül, a szem és egyéb érzékszervek kiképzésére. Ez a beszéd annyit jelent, hogy az az össejt alakítható, külső és belső erők hatásaival képezhető volt és alkalmazkodott a külső és a belső életkörülményekhez. A világ más szóval beleérezte magát abba a sejtbe, amely később a léleknek eszközévé és a külső világgal összekapcsoló szervévé alakult ki. Amint a hangrezgések működése alatt a hegedű rostjaiban belső elváltozások, hangokat kifejező érzékenységek és finomságok születnek, épp úgy a külső világ is az élő szervezetet oly finomra lágyította, hogy az a külsőnek hű hangszerévé, befogadó és kifejező eszközévé vált. Amennyi pedig az élőlényben a befogadó- és a kifejezőképesség, ugyanannyi oldalról nyert képességeket a külső világból. A szervezetek felfegyverzettsége tehát annak képét nyújtja, mily irányban hatott a külső világ a belsőre és mennyit képes a belső világ a külsőből megragadni, illetve mennyire képes a külső világra visszahatni. Ily értelemben mondja Goethe:

War' nicht das Auge sonnenhaft,
Die Sonne könnt' és nie erblicken.

Tény továbbá, hogy az „én” gazdag törvény-szerűsséggel, belső tervrajzzal bír. De az is nyilván-

való, hogy a külvilágnak hatásai is bizonyos rend és összhang keretében, részint mint egymással összefüggők, részint mint ellentétesek tűnnek fel. Ebből az következik, hogy nemcsak az ember értelmében, hanem a jelenségek világában is van valami észszerűség, sőt az emberi értelemnek és ama jelenségeknek észszerűsége között rokonság, illetve összhang van. „Minden okunk megvan rá, – mondja Boutroux – hogy a természetben észszerűségre törekvő irányt vegyünk fel. Az ember nem valami szörnyeteg a természetben; kell, hogy az ot jellemző értelemnek valami köze legyen a dolgok természetéhez általában.”¹

Ha tehát azt kérdezi Dschuang Dsi: tudod-e, miben egyezik az én a külső világgal, azt felelem, részben tudom, részben nem! Tudom, hogy az én és a világ egymásra vannak utalva, egymásra tényleg hatnak, a dolgok értelmessége megfelel az én értelmességemnek és azért vagyok képes a világ-ból nemcsak hatásokat meríteni, de a világgal hatásokat is közölni és nemcsak az én fejlődik ki a külső világ hatása alatt, de a külső világ is átalakul az „én”-nek kihatása alatt.

Tény tehát, hogy a szellem a külső világgal összhangban van, mert különben nem volnának egymásra utalva.

De azt is tudom, hogy az én nem abszolút, nem végtelen és nincs is jogom azt mondani, hogy az én képes az egész világot kimeríteni. Amint

¹ Boutroux, A természettörvény fogalma.!6. I.

az ember vágyainak, tettéjének megvannak fiziológiai hatásai, épp úgy értelmének is megvannak korlátai. Ex parte cognoscimus. Szóval, csak részleges a mi ismeretkörünk. Tudjuk, hogy sokat tudunk, de mindenöt még sem tudhatunk. Emberi természetünk végessége határt szab értelmünknek és akaratunknak egyaránt. Az egész világ nem esik képességeink alá! De amint a Föld, bár parány a mindenöt nagy körében, mégis sajátos élettel és törvényszerűséggel bír, épp úgy az ember is, bár gyönge a világegyetem nagy gépezetében, mégis önálló élettel, önálló szellemi és erkölcsi hivatással bír. Rendeltetésének pedig csak akkor felel meg, ha nem mint egy álmódó alvajáró kóból a földön, hanem ha mint látó és értő tölti be hivatását és úgy lép a világgal eleven kapcsolatba.

***

Az emberi szellemet a tagadások, a kétélyek mozgatják és lelkesítik. Az én és a világ között elterülő űr főleg a természettudósokat, a valóság világának kutatóit buzdította arra, hogy a tapasztalás adataiból az alanyi elemeket kiküszöböljék és azokat a tárgyi elemektől pontosan megkülönböztessék. A természetkutató a tárgyi világot a tapasztaló alanytól függetlenül szemléli. Lekaparja ismereteiről mindenöt az elemeket, amelyeket csak érzékkisé-günk vagy értelmi törzsfogalmaink (kategóriák) tapasztanak hozzá, hogy megmaradjanak a pusztán tárgyi elemek. Vannak-e ilyen jó elemek? A téri és idői változások; az érzéki ismeretek jövése

és menése; hosszabb vagy rövidebb tartamuk; együttlétük vagy egymásra következésük; összeolvadásuk és sorrendjük minden esetre tőlünk független törvényszerűségre utalnak. És a fizika ezek megfigyelésénél ily kérdést tesz önmagához: milyen annak a dolognak természete és mivolta, ami ily törvényszerűségek alakjában hat reám és ily érzeteket kelt föl bennem? Ha a szín rajtam kívül éterrezgés, a hang pedig fényrezgés, akkor a hang és a szín a valóság világában mozgási viszonyokon alapszik és így kiszámíthatom, mennyi levegőrezgés szükséges az egyes hangok felébresztéséhez és mennyi éterrezgés a színskála egyes léptékeinek keletkezéséhez? Tudom azt is, hogy a hőérzet bizonyos rezgésű parányok nyomásából, feszítéséből származik. A gőz erejét is feszültsségre, illetőleg rezgési számokra vezethetem vissza. A fénytan, hangtan, hőtan, stb. tényleg mozgási tüineményekkel és azok törvényszerűségének megállapításával foglalkozik. A testek sűrűsége, horizontális erő, feszültsége végső eredményben szintén ily törvényszerűségeken nyugszik. Szóval mozgás, nyomás, taszítás, vonzás, erő tényleg rajtunk kívül végbemenő valóságok és öntörvényszerűséggel bírnak. Ezek nem a mi benső világunknak kivetítései. Ezekből a megfigyelés és tapasztalás lefaraghhat minden alanyit. Ezek között törvényszerűség uralkodik; erkölcsileg is összefüggnek egymással, függetlenek tudásunktól és alanyi hozzájárulásuktól. Ha pedig működésük alkalmával bennünk alanyi érzetek keletkeznek, ezeket el kell tűrniök.

Az a kérdés már most, miképp meg végbe az énben ezen idegen és tárgyi történések megismerése? Elég-e ehhez az alany önmagában? Vagy elég a tapasztalat egyedül? vagy mind a kettőre együtt van szükségünk?

Azt hiszem világos, hogy a legmélyebb gondolkodás sem elégséges magában a valóság megfogására. A tapasztalati tudományok története bizonyítja, hogy fejlődésük a kísérlet és megfigyelés módszereinek alkalmazásával indult meg. A pusztai gondolat a lét mélységeibe nem lát be.

De a tapasztalat egyedül szintén nem elegendő a valóság magjának kihámozására. Képzeljük el, lehetne-e tudomány egyáltalán az értelelem feldolgozása nélkül? A tapasztalat, mint az érzékeink alá eső benyomások összessége, az ész feldolgozó működését igényli. A vonzás, a szabadesés, a mágnesség és az elektromosság törvényeit az érzetek közvetlenül nem nyújtják. Ezeket a törvényeket a nyers tapasztalatokból az értelelem szövi ki. Mert hányszor csalnak érzékeink és nyers tapasztalataink! Hányszor van szükségünk az értelelem kiigazító, helyesbítő munkájára? A kutatás módszereinek megjavítása, érzékszerveink finomítása és kísérleti eszközökkel (nagyító) való felfegyverzése szintén az értelelem felfedező munkájának köszönhető. Az értelelem felhasználja a fizikát, fisiológiát, a lélektant a természet tárgyainak megismerésénél, azok való lényegének felkutatásánál és kibontásánál.

A szolipszizmus megengedi ugyan, hogy a külső világ létezik, de tagadja, hogy mi valaha annak

fenekére, lényegére eljutunk. És mert a valóságot maradék nélkül meg nem értjük, összes ismereteinket csekély értékűeknek tartja!

Azt mi is kénytelenek vagyunk bevallani, hogy magát a létalapot, az utolsót, a másra többé vissza nem vezethetők, értelmünkkel aligha leszünk képesek megismerni. Nem mi teremtettük, tehát nem is tudjuk, hogy jött létre és mi az? Duns Scotus és Dante a tiszta lényegek szemléletét a másvilág, a mennyország gyönyörei közé számítják.

De ha mi az utolsót nem is értjük meg, mindenetre megértjük a természet tárgyait. Olyan a mindeniségek, mint egy viruló erdő, mező. minden növény, állat a földhöz van kötve; onnan él; de ha az erdőt és mezőt élölényeivel ismerni akarom, akkor nem a föld rétegeit tanulmányozom, hanem magát a viruló természetet, a természet alkotásainak törvényszerűségét, sajátosságát és mivoltát. A természet alkotásai pedig akkor fődik föl mivoltukat, ha ismerem, hogy úgy fejezzem ki magamat, az életüket, életmegnyilvánulásaiat, hozzáám és a külvilág egyéb tárgyaihoz való viszonyukat, szervezetük tulajdonságait, részeikből való felépülésüket stb. Mindehhez hozzáférhetünk! A világban azután sok jelenséget előidézhetünk vagy meggátolhatunk; tanulmányozhatjuk, mily eredmények jönnek létre, ha a tüneményeket ilyen vagy amolyan kísérletnek vetjük alá; ha ilyen vagy amolyan körülmények közé tesszük! így ismerjük meg a szervetlen világnak tulajdonságait. így jött rá az emberiség arra, mi a szén? mi a vas? mire

valók? mit lehet velük csinálni? így ismertük meg a növények és az állatok természetét is és megtanultuk sajátságaikat, hajlamaikat; rájöttünk arra, hogy lehet természetüket megnemesíteni, sőt új változatokat létesíteni. Így kutattuk föl saját természetünket is és nemde azon vagyunk, hogy a bennünk lappangó erőket felszabadítsuk és működésbe hozzuk.

Szóval minden elemnek, minden élő vagy élettelentelen lénynek megvan a maga sajátossága, belső szervezettsége, hivatása, működő ereje és ezek a képességek együttvéve alkotnak egy-egy állagot, egyedet, illetve az állagoknak és egyedeknek színes világát. Az állag maga csak ilyen megnyilatkozásokban, erőkisúgárzásokban fedi fel magát érzékeinknek és értelmünknek. De ez elég is! Mert e sajáságok és ezen egyéni türemények révén rá tudok ismerni; képes vagyok benne változást előidézni; kicsalhatom, vagy elfojthatom erőit. A kémia, a fizika, az élettan, a lélektan nagy fellendülése, az anyag szerkezetének csaknem az utolsó láncszemig való ismerete bizonyítják, hogy részint megfigyeléssel, részint értelmünknek következtetéseivel a világ állagainak felismerésében igen előrehaladtunk. Az én és a világ között tehát a természettudomány sok kapcsolatot talál.

A teljes és tökéletes ismeret azonban – még egyszer hangsúlyozom – inkább eszmény, mint valóság. Mert ki biztosít minket arról, hogy valamely dolognak összes sajátságait maradék nélkül ismerjük? Ha ez egy áldott pillanatban tényleg be

is következnék, vájjon megcsendülne-e akkor valamely titkos harang, amely mondaná: íme végére jutottál? A megismerés egy végtelenségi probléma! De az ember szíve-lelke nem szeret csak romokat látni maga körül és épp azért a még fel nem épült ismereteket metafizikai látással egészíti ki. Az én önmagát kölcsönzi a világnak.

Mindaddig, amíg minden tudomány annyi lelkesséssel mélyed be a valóság titkaiba és annyira kúzködik, hogy a létezők fenekét elérje, nincs joga semmiféle szolipszizmusnak azt mondania, hogy mi csak a magunk képzetei körében mozgunk és ezeknek a képzeteknek a valóság világához semmi közük. Mindezek a kételkedések jók arra, hogy az emberi szellemet egyre ébrentartsák és elmélyedésre serkentsék; de óvakodnunk kell attól, hogy azt túlzásba vigyük és a kutató reményeinek szárnyát szegjük. Jól mondja Külpe: Ein tatsächlicher Fortschritt ist gerade in der Bestimmung auch der realen Gegenstände zweifellos ersichtlich, nicht nur im Sinne wachsender Mannigfaltigkeit der Erkenntnis, sondern auch in der Richtigkeit und Genauigkeit... So ist unsere Einsicht in das Wesen der realen Objekte extensiv und intensiv auf allen Gebieten gewachsen.¹

Bizonyára Kopernik, Galilei, Kepler, Newton tudták, hogy nem pusztta képzetekkel dolgoznak, midőn az ég és a föld mechanikájának alapelveit megterveztek. Schleiden és Schwann sem vélték,

¹ Erkenntnistheorie und Naturwissenschaft. 1910. 31. 1.

hogy csak valamely képzetnek értékét állapítják meg, midőn azt tanították, hogy minden szervezet utolsó eleme a sejt. És Röntgen sem hitte, hogy csak egy új képzetet fedezett föl, mikor a róla elnevezett sugarat megtalálta.

Az én és a világ között tehát van valóságos kapcsolat. Az én a minden ség virága, tehát az énben az egész minden ségnak meg kell találnia önmagát. A lélek valóban kis világ, amelyben minden képesség összpontosul; tükr, amelyben minden meg-látja a maga képe mását. Ez az én, ez a lélek a tudományban a maga szellemi nyelvére átfordítja az érzéki világot. Amint a grammofon lemezének finom vonalaiban benn van a dal, épp úgy a tudomány képzeteiben, fogalmaiban benn van a természet mivolta. Ha megszólal a grammofon, hallom a dalt; ha öntudatra hozom a tudomány tételeit, felelevenedik és átélem a valóság világát. Mert a lélek eleven szellem, akiben az elvont fogalmak élettel teljes tartalmat nyernek.

Mivel az én és a világ között benső összhang van, nincs értelme annak a mondásnak sem: mindennek az ember a mértéke! Amint a növény, a hő, az elektromosság, a mágnesség stb. törvény-szerűsége egyúttal a minden ségnak is a törvény-szerűsége, épp úgy az embernek testi és szellemi élete harmóniában van a világegyetem nagy tör-vényeivei. minden, ami van, összetartozik és egy nagy egészet képez.

Azt kérdezte tehát Dschuang Dsi: Tudod-e, miben egyezik az én a világgal? Mi rá feleljük:

tudjuk, hogy az én és a világ egymásra vannak utalva. Tudjuk, hogy az énnek nem lehet az a célja, hogy a valóságot meghamisítsa vagy ben-nünket a természet világától elszigeteljen, hanem ellenkezőleg az, hogy a valóság nagy birodalmát megértse és a lét nagy rendjében mindennek ér-téket adjon.

Kérди továbbá: tudod-e, mit nem tudsz? Rá-feleljük, tudjuk, hogy sokat nem tudunk; de azt is tudjuk, hogy útban vagyunk a tudás felé! És ha egy görbe vonal kis részéből az egésznek további útjára tudok következtetni: eddigi tudásomból is lehet sejteni, hová fogok eljutni? mily kilátásaim vannak a még titkok világában?

Ezen bizalomra szükségünk van, mielőtt tárgyalásunkban tovább haladnánk. E/t a bizalmat fel kellett ébresztenünk magunkban, mielőtt az anyag, az élet, a lélek és a lélek életének kérdéseibe bebocsátkoznánk. Derült kedéllyel és lélekkel és nem lemondással haladunk előre.

HARMADIK RÉSZ.

Az anyag bölcslete.

1. Az anyag a bölcselők elgondolása szerint.

A köznapi gondolkodás nem foglalkozik az anyag mivoltával. Feltételezi és minden kétség nélkül vallja létezését. Hiszen egész életünk az anyag körében folyik le; nélküle nem élhetnénk, érzéki és szellemi gyönyörűséget nem élveznénk. Csak a mélységesebb gondolkodás, fölényesebb szemlélődés és önmagunk természetének világosabb felismerése vetik föl a kérdést, mi is az anyag? Mi az, ami folyton változik; egyre alakot ölt és egyre megszűnik? Meghal és újra felébred I Mi az, ami a mulandóságban állandó mennyiség marad és egyre újabb és újabb képet mutat?

A régi görög világnak bölcselőit, akik e kérdéseket először fölvetették, fizikusoknak hívták. Plató és Arisztotelész már így nevezték őket, mert gondolataikat főleg az anyagra irányították. A kérdés tehát már nagyon régi! Nem csoda, hiszen meddig kellett várni, míg az anyag tanulmányozá-

sát külön tudományok, mint a mechanika, a fizika és a kémia vették kezükbe. Egészen a XVI. százaig csak a filozófusok foglalkoztak vele és inkább elvont következtetések és gondolatmunkák, mint megtapasztalás, megfigyelés és kísérletek révén hatoltak be az anyag természeteibe.

Mi tehát az anyag, az ősanyag? Az első fizikusok szerint a víz; vagy a meleg levegő. Mások az ősanyagot káosznak tekintették, amelyben minden benn van és amelyből minden kibontakozik. Demokritosz már az anyag természeteibe is betekintett és a híres parányelméletnek vetette meg alapját. Parányokból áll szerinte minden. Egyazon öröök, elpusztíthatatlan részecskékből, amelyek csak menyiségre és alakra különböznek egymástól. Ezek a részecskék függőlegesen esnek és ha véletlenül megtörténik, hogy némelyek eltévesztik irányukat és egymásba ütköznek, ez a mindenség bensejében nagy eseményeknek forrásává válik. Rendetlenség, zűrzavar keletkezik. A rokon parányok összekerülnek, összesűrűsödnek és megindul a keletkezésnek, a világ kiképzodésének nagy folyamata. Demokritosz elmélete egyrészt anyagelvű, mert szerinte minden, a lélek is, parányokból áll, másrészt gépies, mert minden keletkezés forrása a véletlen szükségszerűség. Az anyagelvűségnak ő az ősanya.

Ez a túlzás más túlzásnak lett szülője. Pitagorasz és Anaxagorasz a mindenben megnyilvánuló összhangot, célszerűséget, eszességet nem tudták pusztta véletlenségből, illetve a parányok esetleges

összeütközéséből és csoportosulásából megmagyarázni. Az előbbi, mint kiváló matematikus, észrevette, hogy a természet élete bizonyos számokban is kifejezhető tervszerűség szerint van felépítve és berendezve. Ezen számviszonyokon nyugszik a minden ség nagy háza. A világnak szerkezete és lényege tehát ezek a pontos számviszonyok, amelyek mint bordák tartják a nagy összefüggéseket. minden változhatik, csak ezek az emelvények, vázák maradnak érintetlenek. Mivel pedig a tervezőre utalnak, – folytatja Anaxagorasz, – világos, hogy a világ lényege az ész, az értelem.

Az eleai bölcselők és Platón még tovább mentek! Kérdezték, lehet-e az anyagnak, amely folyton más és más, önmagában igazi valósága? Valóban létezik-e anyag és milyen az? És ráfelelték: Az anyagnak a valóságból csak igen kis része van; az nem létező, *μη* öv. Épp azért minden tudomány, amely vele foglalkozik, nagyon törékeny és megbízhatatlan. Platón még hozzátette: a dolgoknak, a külvilág tárgyainak lényege nem is az anyag, hanem egy-egy eszme, amely anyagi alakban lép föl; egy-egy gondolat, amely anyagi testet ölt és így először érzékeinkre, érzékeink révén pedig értelmünkre hat. Mikor mi a dolgokat megismerjük, akkor lelkünk az eszmére ismer rá! Ez a megismerés lényege.

Arisztotelész átalakította Platón szemléletét. Az anyag nála nem „semmi”, hanem valami. Az eszmék nem kívülről jönnek beléje, hanem azok az anyag mivoltához tartoznak és eszme, illetőleg

alak nélkül nem is létezhetik. Ez kölcsönöz neki célszerűséget és célbaszökö fejlődésképességét.

A középkor Arisztotelész hatása alatt állott. Bár az anyag természetének kutatása továbbra is a filozófusok gondolatkörébe tartozott, a modern megtapasztalásnak és megfigyelésnek útját mégis a bölcselő Nagy Albert és főleg Roger Bacon egyengették. A természettudományoknak, különösen a kémiának története elbeszélheti, mily nagyszerű fölfedezéseken törték (főleg Roger Bacon) már ők a fejüket. Verulami Bacont bizony megelőzte honfitársa, az igazán tapasztalati gondolkodású Roger Bacon (1215-1294).

Általában a középkor irodalmi és művészeti termékeiből látjuk, mily nagy volt az érdeklődés már akkor is a valóság iránt. A természet megfigyelése, leírása, képes ábrázolása már a XIII. századdal veszi kezdetét. Az alkímia, az asztronomia is a mai kémiának és csillagászatnak vetették meg az alapját. Descartes, Kepler, Newton, Leibnitz a középkorral való minden látszólagos szakításuk dacára is nagyon hagyományosan gondolkodnak.

Descartes a valóság rendjét két körre osztotta: a szabadság, vagyis a *szellem* és a gépiesség, vagyis a *kiterjedés* körére. Ott uralkodik a gondolat, emitt pedig a mechanikus történés. Amaz a lélekkel, emez az anyaggal foglalkozik. A léleknek nincs kiterjedése, az anyagnak pedig épp ez a természete. A kiterjedés pedig pontos számítások alá esik.

Newton és Leibnitz hibáztatták Descartes gon-

dolatait. Náluk már az anyag nemcsak kiterjedés, de *elleniállás* és *erő* is. A mechanizmus szemléletét tehát gazdagabbá tette a dinamizmus szemlélete. A XVIII. és a XIX. században Descartes követői mechanistáknak, Newtonéi pedig dinamistáknak nevezték magukat. Amazok a világot kiterjedéssel bíró atomokból, ezek meg erőcentrumokból építettek föl; amazok anyagról, emezek erőről beszélnek.

Ma főleg Ostwald a két fogalmat egy harmadikban foglalja össze, tudniillik az energiában és az új energetikus világnézetnek a megalapítója.

Ha tehát ma azt kérdezzük, mi az anyag? némelyek ráfelelik: a parányok összessége. Mások viszont: energiák mennyisége. Amazok a parányelmélet hívei, emezek az energetikus vagy dinamikus világszemlét képviselői.

Vannak azonban igen tekintélyes fizikusok, (mint Mach, Hertz) akik más szempontból foglalkoznak az anyagnak és a mindenégnak benső mivoltával. Nem azt kérdezik, mi az anyag, hanem mily útonmódon jutunk az anyag megismeréséhez? Az anyag fizikai és kémiai elemzése helyett, ismeretelméletileg boncolják az anyag szerkezetét és azt vallják, hogy mi közvetlenül az anyagig soha el nem jutunk, hanem amit mi az anyagról elmondunk, azt mind csak érzeteink révén, érzeteink közvetítésével tudjuk. Parányok, tömecsek, erők, energiák nem is léteznek, vagy legalább mi nem tudhatjuk, hogy miképp léteznek, mert ezek az elemek már mind levezetett fogalmak. Közvetlenül csak érzel-

teink vannak és ezeket az érzeteket nevezzük mielőparányoknak és erőknek. Szóval a fizika és a kémia úgy dolgoznak, *mintha* a testek parányokból vagy erőkből állanának. Ennek a „Mintha” bőlcseletnek jelenleg Vaihinger a legelőkelőbb harcosa.

De ha így áll a dolog, folytatják Poincaré, Duhem, Le Roy, akkor a tudományok csak szín-, hang-, nyomás-, hő-, idő- és tér-érzetekkel foglalkoznak. Akkor a tudományok nem az anyag szerkezetébe mélyednek el, hanem az érzetekbe és azok kapcsolataiba. Fölösleges is magunkat olyan ábrándokkal altatni, hogy mi az anyagot valaha megismérjük. Az anyag a tudomány számára határfogalom.

A parányelmélet, az energetikus világmagyarázat és a „Mintha”-féle bőlcselkedés hamar letertek a tiszta tudományosság teréről és világnézetté bővítették ki szemléleteiket. Majd a monizmus, az egyelvűség; majd a dualizmus, a kételvűség talajára helyezkedtek és épp ez az ellentétes állásfoglalás bizonyítja, hogy egy elmélet sem kapcsolódik szükségszerűleg a rombolás, a tagadás világnézetével.

A parányelmélet nem zárja ki a világból az értelmetességet, a célszerűséget és nem szükségszerűleg kapcsolódik a mechanikus világmagyarázázzattal. Esetlegességből, véletlenségből, pusztá gépies (mechanikus) elképzelésből nehéz egy törvényekben és szépségekben gazdag világot leszármaztatni. A célszerűség, az értelmes és bölcs világtervezet

azonban a gépiességet is felhasználhatja a maga céljaira. Valóban így gondolkodik a kereszteny bőlcselők nagy része, akik a parányelméletet vallják, de a kételvűség alapján.

A dinamisták sem az erő, az energia benső természetéből kifolyólag egyelvűek, mint teszem Ostwald. Newton, Secchi, Boskovics, Palmieri szintén dinamikusok és mégis kíielvűek. A fizikai és a kémiai erők ezek szemében más természetűek, mint a szellemi erők.

Végül a szimbolikusok, a „Mintha” bőlcseletének hívei is javarészt hívők. Maga Poincaré, főleg Duhem és Le Roy a világért sem elégesznek meg az egyelvűséggel. Poincaré két év előtt azok társaságában tartott felolvasást, akik az anyagelvűség ellen népszerű előadásokat rendeztek. Dolgozata a Foi et Vie hasábjain jelent meg. Duhem és Le Roy pedig nyíltan hívőknek vallják magukat.

Ezen bőlcseleti szemlélődés és áttekintés után rátérhetünk arra, mit tanít korunk természettudománya az anyag szerkezetéről és mibenlétéről? Most már metafizikai szempontokkal nem bíbelődünk. Nem tűnődünk azon, megismерhető-e az anyag vagy sem, hanem azt, mint adott valóságot elfogadjuk és a bőlcselettörténelmileg jelzett anyagelméleteket a fizikai gondolkodás keretében tárgyaljuk.

2. Az anyag mivolta és természete a fizikában.

Akár a régi, akár korunk fizikusait kérdezzük, mit keresnek az anyagban, amíg nem bölcselkednek, hanem saját tárgyuknak élnek, ráfelelik: keressük az anyag mivoltát, benső természetét. Tehát nemcsak a természeti jelenségek összekötő kapcsát, a törvényeket kutatják, hanem magának az anyagnak belső szerkezetébe akarnak bepillantani. Nemcsak a jelenségek egymásutánja vagy együttléte az érdeklődés tárgya, hanem az is, mi jelenik meg a jelenségben? Szóval a fizikus működési mezeje a dolgok belső természete, akár közvetlenül érzékeink alá esik, akár csak közvetve.

A fizika, amíg fizika, nem törődhetik a bölcselenek kétféleivel. Számára a világ valóban létezik; ha létezésében kételkednék, akkor önmagának sírját ásná meg.

A világ pedig részint súly és mérték alá eső állagokból áll, részint pedig súlytalan és minőségi leg különböző állagokból, amelyek a világűrben lebegnek és különböző kapcsolatokba léphetnek. A súlyos világ be van ágyazva a súlytalanba és amint a sziget megfürdik a tenger vizében, úgy fürdik a súlyos világ is a súlytalanban, az éterben, az elektromos áramokban, a fényben, a mágneségben. Bár a két világ egymással rokonságban van, sőt sokan az egész világot súlytalan elemekre, elektromos töltésekre, (elektronokra) mint ősanyagra bontják, mégis mind a kettőnek megvan a maga, külön természete. A súlytalan világ is

állag tehát és nem csak elvont és gondolatbeli képzeletvilág. Van annak is valóban magva. Mert mindenfél természeti jelenségnek, vagy természetben végbemenő folyamatnak kell, hogy legyen hordozója, alanya. Folyamatok és tünetek valami állag, valami hordozó alany nélkül nem léteznek.

Mivel tehát a világ súlyos és súlytalan, kérdezük! melyek a súlyos és a súlytalan világnak külső, érzékelhető tulajdonságai; 2. és melyek a benső lényeget feltáró sajáságai.

A súlyos anyagnak két szembeszökő tulajdon-sága van: a létezés és a kiterjedtség. Az anyag kiterjedt, ez a mondat Kant szerint is analitikus ítélet, (nem tanulunk belőle semmi újat; egyenlő ezzel a mondattal: a kés kés) tudniillik anyag és kiterjedettség szorosan összetartoznak. A lét és a kiterjedettség tehát a súlyos anyag lényeges tulajdonságai.

Vannak ugyan a testeknek más tulajdonságaik is, de azok alól talán lehet kivétel. Például a testek tulajdonsága az áthatolhatatlanság is. minden test egy másikkal szemben ellentállást fejt ki és mégsem mondhatjuk, hogy minden test áthatolhatatlan. Ha sót vagy cukrot vízbe teszünk, ezek benne feloldódnak és úgy látszik, hogy a vizet teljesen át és áthatják. Az éttert pedig, amely a világürt betölti, a testek folyton áthatják.

A testek egy másik tulajdonsága a restség, a tehetetlenség. Általános elv, „ami mozog, azt más mozgatja”. A súlyos anyag önmozgással nem ren-

delkezik, sőt annál nagyobb a restsége, mennél nagyobb a tömege, mert annál nagyobb ellentállást is fejthet ki az erővel szemben. Kérdés azonban, vájjon a restség szükségképp az anyag lényegéhez tartozik-e? Elképzelhetünk magunknak ellenmondás nélkül olyan világot is, amelyben nincs restség. A restség kisebb-nagyobb foka megengedi a következtetést, talán lehetne olyan világ is, amely önmozgással bír. De e kérdés eldöntésénél a tapasztalás a fő.

A testek tulajdonsága továbbá a kölcsönös vonzás, amelynél fogva az állagok egymás felé törekednek. Eddig még nem tudjuk, vájjon ez a vonzás egyik állagnak a másikra való közvetlen erőhatása-e, vagy csak látszólagos jelenség, aminek okát valami másban kell keresnünk. A vonzás azonban kivétel nélküli és azért az állag lényegéhez tartozik. A földön a vonzás a testeknek súlyt kölcsönöz és állandó erejű vonzás mellett a súly is állandó; az nem lehet sem nagyobb, sem kisebb. Ha pedig bizonyos elemek kémiai kapcsolatba jönnek egymással, az új termék súlya azonos a benne egyesült elemek előbbi súlyával.

Végül a súlyos állagok nevezetes tulajdonsága az oszthatóság. Mivel azonban az oszthatóság révén az anyag szerkezetébe, belső mivoltába lépünk, azért erről később szólunk.

Kérdés már most, mily tulajdonságokkal bírnak a súlytalan testek?

Minden esetre léteznek! Hatásaikból ismerjük meg létezésükét. Elektromosság és elektromos

áram idegeinket megrendítik és részint fájdalmat okoznak, részint fény- vagy hanghatásokat ébresztenek föl bennünk szerint, amint az érzőidegre vagy a látó-, illetve a hallóidegre hatnak. Sőt a szánkban lévő nyálkára kémiailag is hathatnak és ízérzést ébresztenek fel. A magnetizmus hatásáról a hipnózis számol be!

A súlytalan anyagok tehát szintén hatnak és így nyilvánvaló, hogy léteznek is De hogyan léteznek? Mint Önálló állagok-e vagy más állagokkal kapcsolatban? Úgy látszik az elektromosság, mint önálló állag létezik. De ez is bizonytalan. Az tény, hogy minden súlytalan anyag súlyos anyagon jelenik meg.¹

Mivel a súlytalan anyag is a súlyos anyagon tapasztalható, azért az előbbinek is téri és idői kiterjedést tulajdonítunk. Sőt korlátok közé illesztjük és egyéni, külön létet adunk neki.

Amint a súlyos anyagok, úgy a súlytalanok is vonzzák, illetve taszítják egymást. Gondoljunk csak a pozitív és negatív elektromosságra, vagy a mágnes két ellentétes sarkára. A hasonló természetű villamos áramok tehát egymást át nem hatják; a különbözők ellenben egymást kölcsönösen úgy áthatják, hogy ellentétes tulajdonságaik a külvilágra nézve teljesen eltünnek. Együtt vannak és látszólag még sincsenek együtt, mert teljesen összeforrtak.

A súlyos anyagok annál tehetetlenebbek, mennél nagyobb a tömegük. A súlytalan anyagok is bizo-

¹ Weinstein, Die philos. Grundlagen der Naturwissenschaften. 1906. 303. 1

nyos mértéken restek, amint azt Maxwell tanulmányozta. A súlytalan anyagoknál is beszélünk tömegről, de ezt a tömeget nem a restség alapján számítjuk ki, hanem, mint például az elektromosságnál, erőhatások révén.

Az elektromosság, az elektromos áram, a mágnesség, szóval a súlytalan anyagok súly és mérték alá nem esnek. Ha a testeket elektromossággal vagy mágnességgel megtöltjük vagy ezektől megfosztjuk, sem súlyosabbak, sem könnyebbek nem lesznek.

A súlytalan anyagok épp úgy mint a súlyosak, egyaránt felereszthetők, amint ezt minden látni fogjuk.

A súlyos és súlytalan testek között van tehát hasonlóság, de vannak igen jelentékeny különbségek is. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert manapsokan az anyagot csupán súlytalan részekből törekednek felépíteni és ezek főleg a monisták előtt nagy tekintélynek örvendenek. A lényeges különbséget ugyanis elnézik és azért az egyikről a másikra könnyen áttérnek.

3. Az anyag belső szerkezete.

Az anyag titkos mélységeibe osztás, felaprózás útján jutunk. minden test osztható, szétmorzsolható, a kérdés csak az, van-e az oszthatóságnak határa? Gondolatban nincsen; gondolatban tehát beszélhetünk az anyag végtelen oszthatóságáról. Szemléletben ugyanis nem tudjuk magunk elé állítani azt a határesetet, amidón az anyagrészecskék osztás útján végre eltűnnék és megsemmisülnek.

Ki tudná elképzelni a legkisebb részt? Ma, ha a legjobb nagyítót használjuk is, minden fedezünk föl újabb és újabb élőlényeket. És mennél inkább tökéletesítjük eszközeinket, annál többet találunk. És gondoljuk el, hogy ezek az élőlények szervezetek, tehát még részemből is állanak. Valóban nehéz ez oszthatóság határait elgondolni és mégis gyakorlatban kell lenni határának. Persze ahhoz az utolsó részecskéhez mi semmi úton-módon hozzá nem férhetünk. Ezek az utolsó többé már nem osztható részecskék, a parányok. Az az elmélet, amely vallja, hogy az anyag parányokra osztható, a parányelmélet. A mai fizika és kémia a parányelméletet igazolja és olyan kiváló tudós is, mint H. Poincaré utolsó dolgozatainak egyikében a parányelmélet hívének mondotta magát, noha mint bölcselő szimbolista. De erről már szólottunk.

A parányelméleten kívül van egy másik elmélet is, az elektronelmélet, amely az anyagot és az egész mindeniséget elektronokból mint ősanyagból építi föl.

Végül a kettőt egy harmadik fogalom alá egészíti Ostwald, aki a minden ség lényegéül az anyagtalan energiát tekinti és ebben látja az anyagi és a szellemi élet közös alapját. Lássuk ezeket sorra.

a) *A parányelmélet.*

Az első bölcselő, aki mesterének Leukipposznak útmutatása szerint a parányelméletet kidolgozta, Demokritosz volt. Oly világosan és pontosan meg-

szerkesztette elmeletét, hogy az a mai természetbőlcseletnek is alapját képezi.

Tanítása szerint a világmindenség egyminőségű kiterjedt, de többé már részekre nem osztható, változhatatlan, alakra, nagyságra és súlyra nézve különböző parányokból van összetéve. Mivel a parányok csak mennyiségileg különbözők, azért minden változás és keletkezés a parányok helyi változásából és nem *minőségi* csoportosulásából ered. A parányok között ūr van, ami azok mozgását lehetővé teszi. Giordano Bruno nyomán újabban felveszik, hogy a parányok között levő ūrt az éter tölti ki. Mások még tovább mennek. Mivel látják a természet folyamataiban lévő nagy változatosságot és faji különbözőségeket, úgy vélik, hogy az atomok nemcsak mennyiségileg, de minőségileg is különbözők. Az újabb tapasztalatok alapján továbbá azt is elfogadják, hogy a parányok egymást vonzzák, illetve taszítják.

A parányelmélet a fizikában, de főleg a kémiában nyert igazolást. A fizikának épp úgy, mint a kémiának alaptörvénye, hogy a testek átváltozhatnak. Szilárd testek folyékonyakká, ezek megint gáznemükké oldódhatnak fel. Ezen *fizikai* átváltozásnak minden test hódol. Jelentősebbek azonban a kémiai felbomlások. A vízből két tőle teljesen különböző elemet, hidrogént és oxigént kapunk stb. Viszont különböző elemekből egyesülés útján új anyagot vagyunk képesek létrehozni.

Minden kémiai egyesülés abban áll, hogy a különböző anyagok parányai, illetőleg tömecsei új

fajta tömecsekkel és a tömecseknek új fajta kapcsolatává fűződnek össze. A kémiai felbomláskor viszont a tömegkapcsolatok tömecsekre vagy az összetettebb tömecsek egyszerűbbekre, tehát parányokra morzsolódnak szét. Más szóval, minden parányokból áll és parányokra esik szét. A kémiának legnevezetesebb törvényeit ezen elvből vezették le. Manap valóban minden fizikus és kémikus, ha saját kutatása körében marad meg és nem csap át bölcsleti vagy világnezeti kérdésekre, gyakorlatban a parányelmélet hívének vallja magát. Mert számítani, összetenni, szétbontani, mértani csak az atomelmélet alapján lehet.

A sejtek, amelyekből a növény és az állat teste felépül, már sokkal elemibb részecskékre oszthatók fel, jóllehet ugyanazon anyagokból az élő sejt vissza nem állítható. A szervetlen világban vannak bizonyos számú elemek, amelyeket jelenlegi eszközinkkel ma még nem vagyunk képesek felbontani, sem pedig más elemekké átváltoztatni. Ezek a kémiai elemek és úgy tekintjük azokat, mint egyszerű és össze nem tett anyagokat, bár sejtjük, hogy ezek is összetettek. Számuk körülbelül száz; belőlük épül fel minden állag. Sajátságos, hogy épp a bonyolult szervezetű szerves lények aránylag igen csekély számú elemből (mintegy hételemből) állnak. Igen fontos tapasztalat továbbá az is, hogy nemcsak a mi földünk, hanem az egész világmindenség is ugyanazon kémiai elemekből áll, tehát fizikailag és kémiailag a nagy mindenből mindenütt ugyanazon állagot találjuk. Ez Kirchhoff

és Bunsen felfedezése és a világ keletkezésének megértésére igen súlyos adat.

A világ tehát elemekből, az elemek pedig parányokból állanak. De miképp csoportosulnak egymás mellé a parányok? Van-e közöttük őr, mint Demokritosz tanította; vagy őrnélküli folytonossággá olvadnak-e össze?

Tegyük föl, hogy a parányok folytonosságot képeznek. Tegyük föl azért, mert az őr érthehetlen szó, jelent valamit, ami mégis semmi. Ezt már Anaxagorasz is észrevette és épp azért támadta Demokritoszt. Tegyük föl tehát, hogy az anyag folytonos; mi következik ebből? Egy csomó ellenmondás! Nem értjük még, hogyan nyújthatók vagy miképp nyomhatók össze a testek. Avagy talán a parányok nyújthatók? Akkor már feltételezzük, hogy a parányok is parányokból állanak, amelyek ezt a nyújthatóságot megengedik. De akkor is végre oly részecskékhez kell eljutnunk, amelyek már föltétlenül kemények és tovább nem nyújthatók. Továbbá tudjuk, hogy a gázok egymást mind áthatják. De a folyadékok is egymással vagy a gázokkal vagy szilárd testekkel vegyületet illetve keveréket képezhetnek. Miképp lenne mindez lehetséges, ha a parányok között semmi helyecske sem volna, amelybe idegen parányok hatolhatnának be?

Tehát a parányok között kell hézagnak lenni! De ez a feltevés megint más bonyodalmak oka! Némely testnél a parányok összefüggése laza, másoknál meg nagyon szoros. Laza, mert a pará-

nyok vonzása csekély; szoros, mert a vonzás közöttük erős. Miért? Egyáltalán, ha a parányok vonzzák egymást, miért nem vonzódnak egymáshoz úgy, hogy folytonosságot képezzenek? Ezt egy időben azzal magyarázták, hogy a parányok egymást nemcsak vonzzák, de tasztják is, más szóval egy és ugyanazon alanyt két egymással ellentétes tulajdonsággal ruháztak fel, ami ellentmondás!

Lord Kelvin az egész kérdést egy elmés feltevés-sel oldja meg, amely úgy a folytonosságot, mint a hézagosságot kiegyenlíti. Felteszi, hogy a világűr éterrel van kitöltve. Ám ebben az éterben igen kis örvények is vannak, mindmegannyi parányok. Ezek összehalmozódnak és állagot alkotnak. Ha csak az éterörvényeket (parányokat) nézzük, akkor közöttük van ūr és a világ egymás mellett levő parányok és állagok halmaza; de ha melléjük gondoljuk az éterágyat is, akkor a világ egy nagy folytonosság. A fizika, a kémia, szóval a tudomány, amely csak az érzék alá eső dolgokkal és jeleniségekkel foglalkozik, mérheti, keverheti, szétbont-hatja az anyagot, mintha részecskei között ūr volna, de az átfogó tekintet túllát a parányokon és a minden magába ölelő étert is szemléli, a hézagokat kitölti. Másrészt épp ez a túlságosan für-késző ész tovább is kérdezheti: atomokból áll-e az éter vagy nem? vagy talán még az éter mögött is van valami más anyag? Valami ősanyag? És milyen ez az ősanyag?

b) *Az elektronelmélet.*

A fizikusok minden gondoltak valami ősanyagra, valami utolsóra (materia primoprima), amiből minden származik és ahová minden visszatér. A régiek alkímiája is ezen az ábrán don nyugodott, ök is fel akarták találni azt az őselemet, amelynek fejlesztése és bővítése útján az aranyat is létre lehetne hozni. De minden deddig a tudomány úgy tanította, hogy az arany változhatatlan elem, amelynek parányai egyszerű és változhatatlan testecskék és azért nem is állíthatunk elő mesterségesen soha sem aranyat, sem ezüstöt.

Miota azonban a rádiومot feltalálták, a régi ábrándok ismét felújultak. Rájöttek ugyanis arra, hogy a parány nem az utolsó anyagi részecske. A-parány maga is egy kis összetett világ, amelynek részeit számos elektron képezi. Ezek az elektronok állandó mozgásban vannak és olyasféle rendszert és törvényszerűséget alkotnak, mint a naprendszer bolygóit.

Az első pillanatban azt hitték és még sokan hiszik is, hogy ezzel az elméettel a parányelmélet megdölt és az ősanyagot, amely folytonos, tényleg feltalálták. Nem csoda, ha az alkimista ábrándok ismét feltámadnak.

Az elektronelmélet a parányelméletet nem semmisítette meg, csak annak világosabb értelmet adott. Az elektron ugyanis a mai meghatározás szerint egy izolált elektromos töltés, amelynek tömege a hidrogénparány tömegének egy ezred-

része. Az elektronelmélet tehát még inkább világításba helyezte a parányelméletet. Látja ezt az ellentétes irányú Ostwald¹ is. W. Nernst pedig az elektronelmélet dacára is minden világosságot és helyes eredményt a fizikában és a kémiában a parányelméletnek tulajdonít;² Henri Poincaré³ pedig épp az újabb elektronfelfedezések hatása alatt fogadta el ismét a parányelméletet és lemondott a dinamizmusról.

Az is nagy kérdés, az elektron-e az ősatom vagy nem? Kiváló természettudósok ezt tagadják! Az elemeket ugyanis eddig még nem sikerült felbontani és számuk nem fogy, hanem egyre szaporodik.⁴ minden felbontásnak, illetőleg egy más elemmé való átalakításnak még mindig ridegen ellenállának. A tapasztalatok tehát manap még mindig az ősanyag és az anyagegység ellen szónak és egyre valószínűbbé teszik a felfogást, hogy a parányok minőségi leg tényleg különbözök. Mindenesetre a természeti jelenségek gazdagságát sokkal jobban megmagyarázzák a minőségi leg különböző parányok, mint ama végelemzésben állítólag teljesen azonos parányok.⁵

¹ Annalen. 238. 1

² l'atomistique, par ce merveilleux élargissement de son horizon, a placé nombre des processus physiques et chimiques dans une lumière toute nouvelle. — Revue générale des sciences 1908 márc.!5.-Í száma.

³ Foi et Vie 1912.1

⁴ Weinstein i. m. 320. 1

⁵ Dippe i. m. 63. 1

De az elektron azért sem lehet a keresett ōsanyag, mert vannak nem ionizált parányok és tómecsek is, tehát van valami még, ami nem elektron.¹

De talán az éter ama ōsanyag, amely feleslegessé teszi a parányelméletet? Az éter minden eddig mint súlytalan anyag szerepel, tehát az érzékeinken, a fizikai és kémiai megfigyelésen kívül eső világba tartozik. Inkább a sejtés, mint a tudás tárgya, inkább a képzelet, mint az észnek gyermeké. Elgondolható, kikövetkeztethető ugyan, de be nem bizonyítható.

A természettudományok területén a parányelmélet beválik; vele dolgozhatunk és a tünneményeket megmagyarázhatjuk. A kereszteny bölcselőkben is a parányelméletnek sok a híve! A minőségileg különböző parányok a pluralizmusnak, vagyis annak a felfogásnak alapja, amely szerint a fizikai világ nem egy, de sokféle állagból épül fel. A világ gazdagsága, képességeinek sokfélesége, erőinek változatossága sok-sok állagra (substantia) utalnak.

A kereszteny bölcselő tehát összhangban van itt is úgy a természettudománnal, mint sok bölcselővel, köztük W. Jamessel, aki szintén pluralista.

c) *Dinamikus világmagyarázat*

A dinamikus világmagyarázat a világot kiterjedésnélküli állagokból vagy csak egyszerűen erőkből állítja össze.

¹ Dippe u. o. 64. 1

Az újabb korban Leibnitz elmélete hívja föl figyelmünket. Szerinte a világ kiterjedésnélküli egységekből, monaszokból áll. A téri kiterjedés tehát csak látszat, pusztai jelenség; valóságos kiterjedés nincsen. Az ő monaszai nem is testecskék, hanem lelkecskék, mert nemcsak fizikai erőhatásokat közvetítenek, hanem szellemi tulajdonságokkal, főleg képzeli erővel is bírnak.

Tapasztalatibb Boskovics jezsuita atya felfogása, aki szerint a világ erőközpontokból áll, amelyek szintén kiterjedéstelenek; a kiterjedés látszata magának az erőhatásoknak következménye. Hasonlóan vélekedett Palmieri is. Ő is a világot kiterjedéstelen parányokból építi föl. A kiterjedés, – úgy véli – onnan ered, hogy minden paránynak megvan a maga működési köre, ami kiterjedt és ez kelti föl bennünk a kiterjedés látszatát.

Mindezek azonban csak bölcsleti szemlézősek.

Újabb alakot nyert a dinamikus világmagyarázat, midőn tapasztalati megfigyelés alá vették az erőket és az erő fogalmát is tapasztalati alapon fejezték ki. Az első nagy és kiváló feltaláló Mayer Róbert volt, aki a modern energetikus világmagyarázatnak atya.

Már Mayer Róbert előtt ismerték, hogy az anyag mennyisége mindig megmarad, el nem pusztítható, legfeljebb csak átalakul. Lavoisier kémikus ezt megdönthetetlen érvekkal bebizonyította. Az anyag megmaradásának elve tehát a XIX. század első felében ismeretes volt.

A XIX. század közepén (1842-ben) Mayer ezt az

elvet az erőkre is átvitte és egész lelkesedéssel védelmezte. Ő az erőket súlytalan, átváltozható, elpusztíthatatlan dolgoknak nevezte. „Bemerkungen über die Kräfte der unbelebten Natur” című kis dolgozatában kimutatja, hogy az erő mozgássá, a mozgás pedig meleggé válhat. 1845-ben gondolatait kibővített alakban közölte és rámutatott arra, hogy az elektromos gépeknél a mechanikus munka átváltozik elektromossággá, viszont a munka, a mozgás a fénynek, a mágnességnek tüneményeit és egyéb kémiai jelenségeket hozhatja létre.

Az ő nyomdokán haladt Joule (1843), aki a természeti erők elpusztíthatatlanságáról, továbbá a munka és a hő egyenértékéről írt; úgyszintén Helmholtz (1847), aki az erő megmaradásáról tárgyalt bő tapasztalati alapon.

„Ma az erők megmaradásának és átalakulásának törvénye a legnevezetesebb gyakorlati törvény. Egész technikai civilizációnk az erők létesítésén és átvitelén, illetőleg alkalmazásán alapszik. Nem csoda tehát, ha az erő fogalmát a gyakorlati élet köréből szívesen kiemelik és új világnézetnek és világmagyarázatnak alapjává is teszik.

Így járnak el Helm, Mach, de főleg Ostwald, aki manap az energetikus világszemléletnek legtevékenyebb képviselője. Nemcsak tudományos cikkekben, nemcsak nagyterjedelmű természettörekvésben, hanem népies dolgozatokban, sőt vasárnapi beszédek alakjában is terjeszti gondolatait és az energetikus monizmusnak, az egyelvűségnek hitvallását a legszélesebb rétegekbe törekszik elhinteni.

A legelső kérdés, ami felmerül, mi hát az energia? Addig, míg a minden nap életben pusztán erőről beszéltünk, nem kerestük annak minvoltát. Elég volt hatásait ismernünk. Az erő különben is valami látható alakban, látható tárgyon jelenvén meg, azt a látható tömeggel együtt kezeltük. Ha azonban az energiát a világ ösi alanyának, állagának vesszük föl, mint Ostwald, akkor rögtön azt kérdezzük: mi hát az energia?

Talán maga az anyag, vagy annak tömecsei vagy parányai? Ostwald maga a leghévesebb álláspontot foglalja el a parányelmélet ellen úgy természetbölcselében, mint vasárnapi beszédeiben. Önönmagát Mayerrel szemben úgy különbözteti meg, mint aki az anyag és az erő közötti kettőséget, amelyet még Mayer fentartott, lerontotta. „Ha azt kérdezem – írja – létezik-e anyag energia nélkül, a felelet: nem. Ha megfordítom a kérdést: létezik-e energia anyag nélkül, akkor a leghatározottabb válaszom, igen! Egész sereg példa van rá!”

De ha az energia nem anyag, akkor mi? Állag-e vagy sem? Ez a kérdés nem fölösleges. Helm például tagadja, hogy az energia állag vagy valami oly létező, amely a jelenségeken kívül is léettel bír s mint ilyen, egyik helyről a másikra is mozog. Viszont Ostwald szerint az energia a szó legszorosabb értelmében vett állag I¹ Szóval minden

¹ Die Energie ist die allgemeinste Substanz, denn sie ist das Vorhandene in Zeit und Raum, und sie ist das allgemeinste Accidenz, denn sie ist das Unterschiedliche in Zeit und Raum. – Naturphilosophie 146. I.

ami a téren, az időn kívül létezik a világon, energia.

Maga az energia általános fogalom, amely alá számos, minőségileg különböző energiát sorozunk.

De nem csak általános fogalom, hanem maga az Absolutum, a Föltétlen, amely mindenféle alakban, mindenféle jelenségen kinyilatkoztatja magát, Ostwaldnál az energia nem pusztán fizikai vagy kémiai vagy élettani fogalom, ezek mind csak jelenségek, amelyekben a különböző hivatású és gondolkodású tudósoknak az energia megjelenik. Az energia maga az ősi egység, a tiszta lét és egyúttal a legcsodálatosabb kifejezőképesség.

Az energetikus felfogás nem ismer „én”-t és „mást”. A lét és a gondolkodás; a külső és a belső egy és azonos; szerinte az egynek kettéhasítása bár célszerű, de önkényes művelet.¹ Az energetikus felfogás kiküszöböli az üres elgondolásokat, feltevéseket. Egymaga minden feltevést pótol, mert rámutat arra, hogyan alakul át mindené az energia.²

Ostwald tehát nemcsak fém-, elektromos, kémiai és hőenergiáról beszél. Az egész természet úgy jelenik meg előtte, mint a térben és az időben átváltoztatható energiáknak térben és az időben való szétszóródása.³ A testek alakja, kiterjedése és súlya is csak az energiáknak egy-egy alakja és nem valóságok. Maguk az anyagi testek,

¹Vorlesungen über Naturphilosophie 1905. 10. 1

²U. o. 202. 227. 1

³U. o. 60. 1

a tömegek is csak energiák. Főleg tapintás által szerünk róluk tudomást, amikor voltaképp az energiák összességét, összeállását kopogtatjuk ki. „Az anyag tehát nem elsőleges (primár) fogalom; az is már bizonyos energiák állandó együttlétének eredménye”.¹ Azért az anyagot bizonyos energiák² térileg egyberendezett összességére bonthatjuk fel.² Az anyag, az alak, a kiterjedés mind csak energia-alakulások. Ahol alak van, ott van rendesen súly és tömeg is. A súly helyzeti energia; a tömeg képesség mozgási energiára. A tömeg és a súly együtté a tapintható testek természeti törvénye. minden tér energiával van betöltve. Azért van sok testnek távolbaható ereje. Egyébként tehát az egész világ látszat, mert a testi világ csak alakerők, térfogaterők és súlyerők összessége. És mindenek az erők könnyen és hiány nélkül lefoghatók és megőrizhetők.³ Legnehezebb a meleget lekötni; könnyebb az elektromos erőt; legkönnyebb a kémiai erőt megőrizni. Mivel pedig a testek energiaösszeállások, nem nehéz a testeket energiák hozzáadása vagy elvétele által átváltoztatni. íme a modern alkímisták ábrándja.

Tehát az energia valóban ősi állag; általános és elpusztíthatatlan, mint a tér.⁴ De ez az energia egyúttal a legáltalánosabb járulék, tulajdonság (accidens) is, mivel a téri és idői különbségek

¹U. o. 373.1

² U. o. 245.1

³ U. o. 265 .1.

⁴278.1

szintén benne vannak.¹ Az energia tehát az egy és pedig a változóknak is az egysége. A különféle energiák bár *minőségileg* különbözök, mégis *egyet* képeznek. Íme a mechanikus világmagyarázatban, ahol eddig csak *mennyiséget* ismertek, újból felbukkan az annyira leszolt minőség fogalma is. Meg is rójja A. Rey azért az energetikusokat, mert a középkornak *qualitates occultae*, rejtett tulajdon-ságait a természettudományokba ismét becsempé-szik.

Ostwald a szervetlen világról áttér a szerves életre is. A szervességnak előtte nincsen jelentősége. Ha egy lény képes energiabősége fölött uralkodni, akkor az élő lény.² Az élő egyrészt önonmagát tartja fenn; másrészt a felbomlás ellen szaporodással védekezik és megmenti egyéniségett. A szerves lény ingerlékeny, de csak úgy, amint a gyertya lángja is érzékeny.³ Az emlékezet csak a környezethez való alkalmazkodás; az öntudatos emlékezet magasabb foka az emlékezetnek és a megismétlő képességnak.⁴ A generatio aequivoca, az ősi nemzés nála nem probléma; lehetséges, tehát létezik.⁵ A célszerűség sem más, mint állandóság és hogy a célszerűség felismerése az ember-nél egyúttal értékelés is, az sem nehézség Ostwald szemében.

¹ 146. 147.1

² 315.1

³ 349.1

⁴ 367. 369.1

⁵ 379. 380.1

Ily ugrások révén könnyen átjutunk a lelki élet világába is. Itt sincsenek nehézségei. Ahol élet van, ott van lelki élet is. A lélek maga tudatos vagy tudattalan idegenergia. Mivel a lelki életben energia vesz el, a lélek is energiaéletet él. A lélek a fejlődésre képes energiának egy alakja. Feltehetjük, – mondja – hogy a kémiai energiának egy része lelki energiává változik át. Ez átváltozás addig tart, amíg a szellemi munka. Az idegingerlés hozza létre a szabad energiákat és ezek változnak át lelki energiává. Az átváltoztató készülék az agy. Az öntudat is csak ennek az idegenergiának egy magasabb alakja. Az öntudat egyébként a központi idegrendszerben jön létre.¹ Ez a legkitűnöobb energia, amely egyénenként is változik. minden tudatos gondolkodás fogalomalkotásra törekszik, de a fogalom maga csak az emlékezet gyümölcse.²

Az akarat tudatos reflexmozgás.³ Akarattevékenység akkor jön létre, ha helyzetünkön javítani akarunk. Mennél több bennünk az energiabőség, annál erősebb az akaratunk is. A bőséget gyakorlás által fokozhatjuk. A szabad akaratról kevés a mondanivalója.⁴ Ez az a képesség, amelynél fogva következtetések útján a múltból a jövőre vonatkozólag célokat tűzhetünk ki.

Bár az értelem és az akarat működése külön-

¹ U. o. 293.1

² U. o. 409.1.

³ U. o. 413.1.

⁴ U. o. 431.1.

böző agyrészkekhez van kötve, azért a tudat egysége kárt nem szenved. Egyik doognak a másikhoz kell simulnia.¹ A személyiség alapja a test; tartalma pedig élményeink összessége. Ha élményeink változnak, akkor személyiségünkben mi is elváltozunk.

Míg a tudomány a dolgok belsejét, a művészet azok külső megjelenését ábrázolja.

Az erkölcsösségnak célja a jót előmozdítani. minden embernek megvan a maga életköre, amelyben élni és érvényesülni óhajt. Ezen jogában mindenkit védeni és biztosítani kell. A köznapi élet egyhangúságából kiemelkednek a nagy emberek, nagy célokkal és vágyakkal. A nagy emberek sokat emésztenek föl és az általános egyenlőség elvét megbontják. De azért mindenkit szeretnünk kell. Az ember akkor gondoskodik önmagáról is legjobban, amikor másokra is szeretettel gondol. Azok a nagy tettek, amelyekkel az egy sokak javára szolgál.²

Ostwald a saját művészeti, művelődési és vallási gondolatait az egyelvűség és energia szempontjából nagy hévvel a vasárnapi beszédeiben népszerűsíti, amelyek már három kötetet ölelnek fel. A fizikus Ostwald ezen műveiben már szervező misztikus. Kilépett a tapasztalati tudományok köréből és a látások világába tévedt. Ő maga mondja el egyik beszédében, hogy világmagyarázatát hir-

¹ U. o. 84. 1

² U. o. 457.1.

telén benső megvilágosodás és lelki megvillanás alakjában, (amelyet viharos időben az esernyő kifordulásához hasonlít) kapta és azóta hisz benne rendületlenül és azóta toboroz magának híveket. Szinte vallásalapítóvá vált.

Nem csuda, ha fizikus-társai elhagyják őt és más útra térnek. így Mach és Helm főleg az energia önállósítása és állagosítása ellen foglalnak állást. Az energia – mondja Helm – csak viszonyokat hoz kifejezésre. Mach is hasonló nézeten van¹ és az egész energiameletet inkább *jelképes beszédnek* tartja, amely alatt csak a fizikai jelenségek egymáshoz való viszonyát kell érteni. Ez meg szinte a másik végett, amelyben az energiát a valóság világából a tiszta elvonás körébe emeljük.

Ostwald rendszerében jól meg kell különböztetni a tudományos elemeket a tapasztalatfölöttiekktől, t. i. azoktól a mithikus sajátságoktól, amelyekkel ő az energiát felruházza. Míg a tudomány elemekről (70-100) beszél, ő energiáról és szinte ugyanannyi energiát vesz fel, mint amennyi ma az elemek száma. De míg a tudomány az elemeket csak fizikailag vagy kémiaileg szemléli, addig Ostwald az ő energiáit szellemi tulajdonságokkal is felruházza. Ezek erőszakos magyarázatát később vizsgáljuk.

Most csak azt emeljük ki, hogy az energetikus felfogás feladata nem lehet sem az anyagot, sem

¹ Prinzipien der Wärmelehre, 1900. 2. k. 342. 1

az atomokat tagadni. Az energia tényleg sohasem jelenik meg önmagában, hanem azt mindig valami anyag, állag, hordozza. Épp azért az anyag nem lehet csak puszta látszat. A tér, a súly sem lehet öncsalódás. Ha az energia maga az állag, akkor az energiának kell tömeggel, kiterjedéssel bírnia.

Mert mi az energia? Munka – feleli a fizikus Ostwald – vagy ami munkából jön létre és munkát hajt végre! De létezik-e munka tömeg nélkül? A kettőt egymástól a gondolkodás elválaszthatja ugyan, de a valóságban minden együtt vannak. Mert mi a munka? Valamely ellenállás legyőzése mozgás útján! Ami ellenáll, az valami helyzettel bír, nyugalomban van. Ami pedig működik, az erőhatást fejt ki. De a kettő: állandóság, nyugalom és erőkifejtés kölcsönösen egymást határozzák meg. Együtt vannak minden. Jól mondja H. Höffling: „Amily kevéssé sikerült Hertznek és Machnak az erő forgalmát a világból kiküszöbölni, épp oly kevéssé sikerült Ostwaldnak az anyag fogalmát kirekeszteni.”¹

Mindezen ellentétes gondolatokból azonban kitűnik, mily kezdetlegesek még a mi metafizikai gondolataink az anyag természetére vonatkozólag. Kitűnik az is, hogy a mi tudományunk a világunk csak felszínét, de nem annak mélységeit ismeri. Bizonyos szomorúsággal mondja a jeles Reinke: »Ha oly kiváló tudósok, mint Mach és Ostwald az atomelmélet ellen foglalnak állást, noha az

¹ Moderne Philosophen 116. I

egész szerves kémia rajta épül fel, akkor a kevésbé beavatottak méltán következtetik, hogy az exakt tudományokban is a legelembb fogalmak és képzetek felett épp annyi nézeteltérés van, mint a politikai és vallásos kérdésekben. Az igazságért való küzdelemben a természettudományok mezején is alig jutottunk előbbre.”

Nekünk igazán mindegy, melyik nézet győzedelmeskedik. A fő az igazság. De azon az úton, amelyen a szaktudósok haladnak, a végső elveket és elemeket nem fogjuk megtalálni. A természettudományok az anyagvilág végső elemeinek természetét, szerkezeti és minőségi tulajdonságait csak akkor lesznek képesek helyesen, tisztán és elfogultság nélkül megállapítani, ha helyes bölcsleti szempontból nézik a létnak alapjait. Csak így lesz elkerülhető a hebehurgya általánosítás és világnézethajhászás. A természettudósoknak gazdag lélektani és ismeretelméleti készségekkel kell felszerelve lennie, mikor az utolsó dolgokkal foglalkozik, mert a hiányos ismeretekből származnak a nagy tévedések.

Minden esetre a természettudomány hivatása és feladata az anyag benső szerkezetét felkutatni. Övé az utolsó szó annak megállapításában, parányokból vagy erőkből, energiákból áll-e a világ. De nem tartozik sem a fizikához, sem a kémiahoz annak megítélése, honnan ered az élet? mi az élet? mi a szellem? mi a szellemi élet? Ezek a kérdések már sem nem fizikai, sem nem kémiai feladatok. Az élet és a szellem világában más elvek,

más törvényszerűségek lépnek fel, e területen tehát más tudományoknak is kell érvényesülniük. Csodálatos, hogy a fizikusok és a kémikusok mégis oly hamar túllépik illetőségük körét és oly könnyen csinálnak metafizikát, a szellemi, az erkölcsi, a társadalmi életnek nem kis kárára. így tesz Ostwald is, midőn a kísérleti kémiából a kísérletek felett álló gondolatok körébe emelkedik és a laboratórium tudosa az anyagnak prófétájává” keni fel önonmagát. Ma ő az anyagelvűség metafizikájának előharcosa.

4. Az anyagelvűség metafizikája.

Minden rendszer a maga szellemében és elemeinek megfelelőleg terekszik világképét megszerkeszteni. Ahány alakja van az anyagelvűségnak, annyi változatban közli lényegében azonos alapgondolatát: egy valóság van csak, az anyag és minden természeti jelenség az anyagnak módosulása.

Az anyagelvűség mégis „más”símnél és jelleggel bír, ha a parányelméletre támaszkodik és mással, ha energetikus alakban lép föl és ismét mással, ha tudniillik minden, még az energiát is tagadja és az egész világot érzetjelenségekre bontja.

A parányelméletre támaszkodó anyagelvű metafizika a világmindenség végső elemeit a parányokban látja. Szerinte ezek a különböző nagyságú, súlyú és alakú elpusztíthatatlan egységek alkotják a szervetlen, a szerves és a szellemi életet. A véletlen folytán vagy csak bizonyos hasonlóságnál

fogva csoportosulnak és így létrehozzák a természet életének színes és gazdag világát. Tehát nincs is lényeges különbség a szervetlen és a szerves élet, a tudattalan és a tudatos élet között. A szerveződés minden tökéletesedés és kiképződés alapja. A létezők világának nagy épülete belsőleg összefügg és hézag nélkül emelkedik föl a legegyszerűbbtől a legösszetettebbig. A természetben mindenütt egység van és a részek mind összhangzatos egésszé olvadnak.

Demokritosz e világképe az anyagelvűség történetén végighúzódik és a görög világ mechanikus világnézetét még a XVIII. század végén és a XIX. század közepén is minden, lelkifurdalás nélkül vallották.

Már a bizonyára nem gyanús Taine is észrevevette azt a szegénységet, amely ezt a gépies szemléletet áthatja és amely az egész világot összes szellemi és erkölcsi erőivel együtt ellaposítja. És mégis miért van ily gondolatoknak erejük? Mert látszólag nagyon, virágosak és sok belátást nem igényelnek és mért az anyag mindenki előtt közvetlen adva van és úgy tűnik fel, mint a tapasztalatilag egyedül megfogható valóság! Ámde nem épp e könnyen érthetőségen van-e nagy öncsalódás? Tényleg az anyag áll-e legközelebb hozzáink? Nincs-e valami, ami még kézzelfoghatóbb valóság? Van, és ez a gondolat. A gondolkodástól függ minden érzet, érzés és minden külső tárgy. Ha nem volnánk gondolkodó lények, számunkra a világ üres, néma és színtelen volna. Ha tehát

a tapasztalás alapjára állunk, akkor a legközvetlenebb tapasztalás a gondolkodás és a legbiztosabb tény is számunkra az, hogy gondolkodunk.

Az anyagelvűség (és főleg a parányelméletű) azt mondja, hogy a világban minden mozgás. Mi azt feleljük, a mozgáson kívül van még az öntudat is. A kérdés, melyik a minden ség lényegesebb eleme? Melyikból lehet levonni a másodikat? A mozgásból vezethetjük-e le a tudatot, vagy talán megfordítva a tudatból a mozgást? Nézzük egy egyszerű érzetnek, például a hangérzetnek keletkezését. A hang fizikailag levegőrezgés, amely fülünkben a hallóideget rezgésbe hozzá; ez a rezgés azután átmegy az agyvelő sejtjeibe és tudunkban mint egy hangminőség jelenik meg. A téri és idői levegőmozgás, a számokkal is kifejezhető és mérhető rezgés, tér- és időnélküli minőséggé, hanggá válik. Ami kívülem adva van, az mind mennyiségek, minden felmérhető és kiszámítható nagyság és ami bennem van, az minden átszellemült minőség. Mit könnyebb tehát levezetni: a mozgásból a tudatot, vagy a tudatból a mozgást? Hogy a tudat, a gondolat miként megy át külső munkába, azt minden percben tapasztalhatom, ha akaratom, szándékomat valóra váltom; de azt nem tudom felérteni, mint válnak át a rezgési mennyiségek minőségekké, illetve lelki életté.

A tudat tehát nemcsak előbbvaló, mint az anyag hanem tőle minőségileg is különböző és épp azért nem lehet a gondolat az anyagnak egyszerű módosulása.

Ez a felfogás ma már oly nyilvánvaló, hogy épp a modern bölcselők, mint Schopenhauer vagy a fizikusok, mint Mach, Helm, Poincaré és Duhem a világról alkotott összes fogalmainkat, tudományunkat tisztán a lélek művének tekintik. Ez az a már említett tudományos szimbolizmus! Mit jelent ez az elmélet? Nemde azt, hogy minden ismeretnek alapja a lélek (természetesen az ő felfogásuk szerint). A lélek, ez a nagy építőmester, a maga természete benső ösztönzéséből, az ismeretlen mindenből tudományt, művészetet, erkölcsöt emel ki. Ami egész szellemi életünk a lélek művészete. Nem vallják-e ezek ugyanazt, amit mi, hogy tudniillik a gondolat sokkal közvetlenebb tény, mint az anyag és hogy a gondolatból minden le lehet vezetni, de az anyag gépies mozgásainak és rezgéseinak az öntudatot hiába igyekszünk megérteni? Mi egyébként ennek a rendszernek tévedéseivel már foglalkoztunk és kiírtattuk, hogy a világ nemcsak a mi képzetünk. Itt mégis újból rámutatunk arra, hogy a modern gondolkodás is akár nyíltan, akár burkoltan elfogadja azt az igazságot, hogy a gondolatnak elsőleges jelentősége van. De hiszen ugyanezt vallja az anyagelvű, az energetikus világfelfogás is.

Mivel ugyanis Ostwald az energiák fizikai jelenségeiből a szellemi élet tulajdonságait nem képes levezetni, azért azt egyszerűen szellemi tulajdon-ságokkal ruházza fel. Bizonyára az energia szellemi képességére nem a kémiai laboratóriumban bukkant. Ott csak annyit tapasztalhatott, hogy a mecha-

nikai, a kémiai, az elektromos és a hőenergiák egymásba átmehetnek, még pedig úgy, hogy az energia mennyisége eközben változatlan maradt, de szellemi képességeknek nyomára nem bukkant. Más szóval a mechanikai energia képességileg lehet hő; a kémiai energia lehet elektromosság; ez pedig alkalmas arra, hogy megint munkát végezzen. De a hő, az elektromosság, a munka se nem érzet, se nem képzet, se nem gondolat, se nem akarat! Az energiák jellemző sajátsága a mozgás, legyen az akár látható, akár láthatatlan, durva vagy finom tömecsmozgás. Az idegrugékony-ság és érzékenység is mozgás, még pedig téri és idői mozgás, mert minden mozgás térben és időben folyik le. Ellenben a velük kapcsolatos érzet, érzelem, gondolat, akarat, öntudati tények és térnélküliek. De nem is mozgásjelenségek, hanem térnélküli minőségek és értékek. A fizikai energiák továbbá szám és mérték alá esnek, tudjuk, miből mennyit és hogyan nyerünk. A lelki életben nem lehet a számtannal semmit sem kiszámítani. Amott az átalakulás számtani törvényszerűséggel megy végbe, itt a szándékok, a célok, az egyéni kiindulások, mint mindmegannyi önkényes és ki nem számítható tényezők működnek.

Szóval a lelki élet, az öntudat nem lehet energia, mivel az nem úgy dolgozik, mint az energiák. Az öntudat az a tiszta és világos és önmagát látó ok, amelyben a képzetek, gondolatok egymást felváltják. Nem munka, hanem világos látás; nem eredmény, hanem kezdet.

Más azt mondani, hogy a lelki élet jelenségei élettaniakkal vannak kapcsolatban és más azt állítni, hogy a lelki jelenségek csak élettani jelenségek.

Más azt mondani, hogy a lelki jelenségeknek élettani föltételeik vannak és más így általánosítani: az élettani jelenségek a lelkieknek kizártolagok okai. Ostwald összetéveszti és azonosítja a „föltételeket” a lelki élet okaival. így azután könnyű a tudattalan világból a tudatosba átsiklani. Mi azonban ezt megrójjuk. A lélektani jelenségek teljesen különböznek a fizikaiaktól, bár fizikai kísérő körülményeik is vannak. Ostwald tudattalan és tudatos idegenergiája tehát nem mond semmit, mert minden felmerül a kérdés, hogyan változik át a tudattalan tudatos idegenergiává? Hiába akarja Ostwald a figyelmet, mint kisegítő fogalmat előrántani! Mert ha a figyelem még nem öntudatos, akkor két tudattalanból (idegenergia és figyelemenergia) szintén nem jöhet létre tudat.

A kiváló angol államférfiú Balfour „A mi világnézetünkéről tartott szép előadásában okosan mondja, hogy van valami, amit semmiféle természeti ok és okozati láncolaton át nem lehet leszármaztatni és ez az ismerőtehetség. „A természettudomány ugyan minden úgy fogja tekinteni, mint esztelen folyamatok eredményét, mert végelemzésben csak ilyenek állanak rendelkezésre. Másrészt viszont az ismeretet folyton úgy kell tekintenie, mint teljesen értelmes valamit, különben minden

tudomány megszünnék.”¹ Másszóval a természettudomány a tudatot képtelen a maga világából levezetni, azt mint létezőt el kell fogadnia! Az „adva van! Azért jól mondja Höffding Ostwaldról: „eddig még nem sikerült azt az energiaalakot felfedezni, amely úgy a fizikai, mint a lélektani működéseknek alapja volna”.²

Szóval az anyag anyag! Se nem élet, se nem lélek! Elet és lélek egyaránt több és más, mint az anyag. Az anyag metafizikája nem vezet el a lélek és az élet forrásához. Mind a kettő anyag-fölényes. De épp az anyag metafizikája rákényszerít minket annak keresésére, mi az élet és mi a lélek. Mivel pedig minden lélek élethez van kötve, azért a lélek kérdését megelőzi az életé.

¹ Unsere Weltanschauung 1904. 35. 1

² i. m. 117. 1

NEYEDIK RÉSZ.

1. Az élet bölcslete.

Mi az élet? Az élölények alkotórészeikre nézve ugyanazon elemekből állanak, mint a szervetlenek és mégis a szerves parányok, a szerves tömecsek más működéseket fejtenek ki, sajátos célokat követnek. Midőn a szerves élet tüneményeit figyeljük, úgy érezzük, hogy más világban mozgunk.

A szerves világ gazdag készségekkel, képességekkel, hivatással rendelkezik. A képességek és hivatások az élölényeket szervekkel fegyverzik fel, amelyek segítségével céljukat elérik és önmagukat megvalósítják. A szervetlen test parányokból, a parányok végső eredményben elektronokból állanak. De ezek a parányok és parányhalmazok közömbösek a testre nézve. A szerves lények belső minősége ellenben kapcsolatban van azok rendeltetésével, fenmaradásával, boldogulásával. Azért azok a szerves parányok, azok a sejtek úgy alakulnak, oly sajátságokkal bírnak, oly képződéseket alkotnak, hogy a lények valóban élhessenek, létezhessenek.

A szerves lények mind összetett alakulások. Különböző részekből állanak; a részek más-más szervekkel más-más célt szolgálnak és mégis úgy a részeknek, mint az egésznek jóléte, boldogulása az összeműködéstől függ. A sokféleség egységgé csendül össze a szerves lény életében; a részek élete az egésznek keretébe illik.

A szervetlen testek külsőleg állandak össze. Bizonos körülmények között a parányok külső csoportosulásából születnek. Nincs bennük valami elv, amely a maga kifejlesztése folytán létesítené a szervetlen testeket. Az élők világában maga az élet mozgat és fejleszt. A sejtben lappang az egész élet, az egész eljövő lény minden részével, tulajdonságával, jövőjével. A fejlődés, a növés az életnek benső mozgása, benső kialakulása és megvalósulása révén történik. Az a sejt tehát nem a véletlen műve. Nem is a szervetlen világ ölén fakad, hisz itt még nincs élet, nincsenek tehát életnyilvánulások sem. minden szerves lény szervestől születik. A tapasztalás eddig ezt bizonyítja.

Minden élölénynek legegyszerűbb és legáltalánosabb célja: önmagának és egyéniségenek kifejlesztése és utódok nemzése. Önmagának kifejlesztése! minden az akar lenni, ami. Benső erők, egyéni képességek ösztönzik rája. Ezért alkalmazkodik az élölény a külső körülményekhez. Megérősödni, életét fentartani törekszik. Ezt a célt aafélő önmagában bírja és önmagáért valósítja meg. A fajfentartás is egyrészt benmaradó, mert minden élölény az utódokat önmagából fejleszti

ki; de másrészt átmenő, mert saját életét valamiképp utódaiban folytatják.

Önmagát az élölény táplálkozás által, faját pedig nemzés útján tartja fenn. A táplálkozás által az élölény a rajta kívül levő anyagot önmagához idomítja, átalakítja és szervezete alkotórészévé teszi, szóval az élet mint önálló művész működik. Létrehozza egyúttal azokat a sejteket is, amelyek az ő életét utódaiban folytatják.

Minden élő élete harc a létért! Azért beilleszkedik a külső világba, a talaj és az éghajlati viszonyok közé. Védi magát az ellenséggel szemben; odahajol a kedvező feltételekhez (napsugár), felhasználja a föld vonzását, hogy szilárd alapot nyerjen; némelyiknek megnyúlnak karjai (amoeba) a táplálék elérésére; ha megsérül, önmagát gyógyítani törekszik; az önmagából fakasztott gyógyító nedvekkel új szöveteket készít. A biológia megcsodálja, mennyi célszerűség, mennyi bölcseség nyilvánul meg az élölény létért való küzdelmében.

Mily gazdag változatosság nyilvánul meg továbbá az élők világában! Mennyi szín, alak, képesség, faji tulajdonság, pedig az élők az anyagvilágból csak alig néhány elemet vesznek fel testük ki-képzésére!

Ám az élők kifejlődése, növése csak bizonyos hőmérséklet mellett lehetséges. Ezt a hőt az élők a környezetből veszik fel még akkor is, ha ez alacsonyabb fokú! A szervetlen testek környezetük hőmérsékletével bírnak, a szervesek ellenben saját hőfokkal bírnak, mert a szükséges hőt felhalmozák.

Az élők világában mindenütt gazdag célszerűség van! Olyan, amilyet az élettelenek körében hiába keressünk. Igaz, hogy az egész világban van célszerűség, de az élők célszerűsége egyéni, belső, önmagából fakadó; míg a világé külső, szinte az erők egyensúlyozásának eredménye. A szervetlen világban egyik tért enged a másiknak, a testek kölcsönösen elhelyezkednek és ezen külső megállapodás a rend benyomását kelti. Az élőlények alkalmazkodnak a külsöhöz, de azért működésük indító okait mégis önmagukban bírják és önmagukat igazgatják. Más erők működnek tehát az élőkben és mások a szervetlen világban; innen ered a kettő különbözősége!

Ám valóban mások-e ezek az erők? Valóban minőségileg különbözik-e a szerves a szervetlen világtól? Nem a szervetlen világ sajátságos kivirágzása-e az élet? Ezek súlyos tudományos és világnézeti kérdések. És oly régiek, mint amily régi a tudomány és a bölcselők.

2. Az élet mibenléte a bölcselők elgondolása szerint.

Az emberi gondolkodás az élet jelenségeit mindig csodálatosaknak és anyagfölényeseknek tartotta. Valami rokonságot fedezett fel önmaga és a szerves világ között és ezen rokonság révén gazdag szellemi élettel és erkölcsi jelentőséggel ruházta azt fel. Azt hitte, hogy amint ő célszerűen és önkényesen cselekszik, úgy a szerves világot is

célszerűség és bizonyos fokú akaratélet jellemzi. A saját örömeit és fájdalmait a természet élő világában is visszatükrözödni látta. Az ember teremtő képzelete és önmagának a dolgokba való beleérzése szülte azt a költői meglátást is, amely az egész élő világot áttelekésítette. És ez a művészsi gondolkodás volt egyúttal nemtője annak az összhangnak is, amely az embert a természettel zengzetes és békés kapcsolatba füzte. Az irodalom és művészet pedig ezt a világot összefoglaló szemléletet az eleven köztudatba vitte át.

A szervetlen anyagvilágot tehát az emberi gondolkodás minden elkülönítette az élők birodalmától és az életnek önálló jelentőséget, sajátos eredetet és elvet tulajdonított. Már a régi görög bölcselők és az anyagvilág első magyarázói nem arra gondoltak, hogy az életet az anyagból származtassák le, hanem azon fáradoztak, hogy az anyag természetét az élet jelenségeiből és tulajdonsságaiból kimagyarázzák. És midőn az anyag rest-ségén minden törekvésök megfeneklett, akkor az életnek önálló kört és határt szabtak. A leganyag-elsőbb világmagyarázatok is több voltak, mint pusztai gépies világszemléletek. Demokritosznak egyszer kialvó, majd ismét fellobogó tüze, a sztoikusoknak a világot átható tüzes lehellete az élet alakulásának anyagfölötti elve és eleme.

Az élet eredetét és kifejlődését akkor kezdték gépiesen, mechanikusan magyarázni, amidőn az anyagot is tisztán így értelmezték. Ez pedig ama nagy felfedezésekkel esik össze, amelyek Descar-

tessel indultak meg. Midőn ugyanis a természet jelenségeit is az anyag tehetetlenségének elve alapján súly, mérték és szám alá vették és azokat pusztán a gépiesség és szükségszerűség nézőpontjából figyelték és elemezték, akkor jöttek rá az anyag tulajdonságaira és törvényeire, akkor tekintettek bele annak titkaiba. Mikor az anyag valóban holt anyaggá vált a kutató szemében, akkor lehetett azt elfogulatlanul szétboncolni és összefüggésének mélységeibe tekinteni. A fizikának és a kémianak ez a szemlélet adott lendületet.

Csoda-e, ha az elért nagy sikerek azt a gondolatot ébresztették, nem lehetne-e az élők világának titkaiba is ily módszerrel benyitni? Nem lehetne-e így ráakadni az élet forrására? Más elve van-e valóban az életnek, vagy az csak a parányok véletlen és szerencsés kapcsolódásának eredménye? Az anyagelvűség itt akarja megvetni a lábat és itt akar biztos alapot lerakni világszemlélete számára.

Voltaképp tehát két nagy felfogás küzd egymás ellen az élet értelmezésénél: az anyagelvű és a lélekelvű. Az előbbi az élők világát is az [^]anyag törvényei szerint törekszik leszármaztatni; az utóbbi ellenben az élet jelenségeibe lelki elemeket igyekszik bevinni. A gépies magyarázat kerüli az okságot, a célszerűséget, az ézszerűséget; a lélektani ellenben az élők szervezetének felépítésében, berendezésében, működésében a tudatlan, de célszerű folyamatoknak egyre tökéletesebb és nemesebb alakjait szemléli. A legtökéletesebb tudat

pedig az emberi tudat, amelyben a természet alvó élete felébred és önismeretre jut.

A gépies (mechanikus) életmagyarázat a legegyszerűbb és könnyen érthető, mert az érthetetlen tényeket a jövő felfedezései számára nyitva tartja. A lelkiség szemlélete ellenben idő folytán különböző alakot öltött és más-más vezető szempontok szerint fejezte ki magát.

Az animizmus (*anima=lélek*) Anaxagorasz, Platón és Arisztotelész gondolatai alapján azt tartja, hogy minden életnek forrása valamely értelmes erő, tehát a lélek. Ezt a gondolatot Leibnitz még tovább fejlesztette és Stahllal együtt túlzó kételvűségebe csapott át. Ok a világot képzeli parányokra morzsolták szét és a lelki élet jelenségeivel ékesítették fel. Szóval nincs is anyag, hanem az egész szerves és szervetlen világ lelkecskékből épül fel.

Barthez és a montpellieri iskola, továbbá Haller, Blumenbach, Joh. Müller és J. Liebig az anyag és a lélek közé egy új elvet, az életerőt csúsztatták be. Ez az életerő uralkodik a mechanikai és a kémiai erők felett; ez irányítja a testek anyagi részecskéinek változásait; ez létesíti a kémiai kapcsolatokat; ez a test különböző részein különböző működéseket teljesít; a környezethez alkalmazkodik, a szervezet sérüléseit begyógyítja stb.

Ez a magyarázat így nem maradhatott meg. Mert erő magában nem létezik, tehát az életerőt sem lehet a testi erővel ellentétben tapasztalatilag bebizonyítani. Nem csoda, ha Lotze, Du Bois-Reymond és Reinke ellene állást foglaltak.

Mind a két felfogás, az animizmus és a vitaiizmus erősen előtérbe léptetik a célszerűséget, a lények célszerű és a gondviselés által kijelölt berendezését.

Claude Bernard,¹ ez a kiváló megfigyelő és tapasztalati alapon álló tudós is kénytelen bevallani, hogy pusztán a tapasztalattal az élettan körében nem sokra megy és az élet jelenségeinek megmagyarázása bizonyos vezetőeszmék (idée directrice) szemmel-tartását szükségesnek véli. A mechanikus történések, folyamatok ugyan nyilvánvalók az élet jelenségeiben, de van egy bizonyos határ, amelyen túl mechanikus értelmezéssel nem lehet haladni. Egyébként már Kant is láttá, hogy a szerves lény nem csak gép, amelyben mozgató erők működnek, hanem van benne önmagát képző erő is (és besítzt *in sich bildende Kraft*), amely anyagi elemeket is áthat és azokat szervezi. Azért különbözik a természet szervező működése minden más gépies okságtól.²

A szerves világ jelenségei oly bonyolultak és oly rendkívüliek, hogy azokat belső célszerűség nélkül meg nem értjük. Ott folytonos kölcsönhatás van az egész és részei között úgy, hogy a részek csak az egésszel való benső kapcsolatban élhetnek. Az eleven lény saját testének egyszerre oka és eredménye. Bár elemekből épül fel, mégis az elemek az egészről nyerik életképességüket. Más szóval: „az egésznek eszméje határozza meg a részek létét”.

¹ *Introduction à la Médecine expérimentale*.

² *Kritik der Urteilskraft*. §. 65.

Már a múltban is két nagy ellentét állt egymással szemben: a mechanizmus és a vitalizmus, az anyagelvű és az ideális felfogás. Ma mind a két nézet új erőforrásokból táplálkozik és új tudományos ismeretekkel és feltévésekkel vértezte fel magát. Azért a gépies magyarázat ma is az élet jelenségeit az élettelenből származtatja; a másik ellenben jelennen is azt domborítja ki, miben nyilvánulnak meg az élet sajátos, eredeti és a szervetlen elemekre vissza nem vezethető jelenségei?

3. Az élet gépies elgondolása és annak nehézségei.

Ez a magyarázat egyszerű, könnyen érthető és azért sokan nehézség nélkül elfogadják. Általában az életben nem a súlyos és mélyen szántó gondolatok népszerűek, hanem a felületesek, a könnyen észbe szökkenők.

Tegyük fel, hogy az élet mechanikus magyarázata a helyes és ebben a világban minden élő gép. Olyan gép, mint egy óra! Ez valóban szemléltető kép! Ha azt mondanám, az óra nem gép, mindenki kinevetne! Ha azt állítanám, ez élő lény szerkezetében nincs semmi gépiesség, szintén kinevetnének. De talán másképp fordul a kocka, ha azt kérdem, miképp jött létre az óra? Vagy miképp jön létre az erőknek amaz egyensúlya és gépies összeállása, amely az élőben szemlélhető? Akkor lehetnek olyanok, akik azt válaszolják: az órában ott lappang valami titkos erő, mint egy manó, amely a kereket hajtja. Vagy: az élő szervezeté-

ben ott rejlik egy súlytalan erő, (a régi vitalizmus álláspontja) amely épp az erőket mozgatja és oly célszerűen összekapcsolja, hogy belőlük az élet megnyilvánulásai fakadnak ki.

Mind a két magyarázat helytelen! Tényleg az óra is és az élő is egyrészt gépies szerkezetű, másrészről nem. A mechanikus magyarázat tehát abban téved, hogy a jelenségeknek csak külső megjelenését szemléli, de benső életének rugóját nem keresi.

A mélyen látó Goethe is ezután a rúgó után érdeklödött:

Tán láthatom, mit szem nem látott,
Mi tartja össze a világot,
A belső magvat és rugót,
S nem kell darálnom többé puszta szót.

A külső szemlélet láthatja a részeket, kifürkészheti azok hivatását, működését, működésének feltételeit és közben elgondolhatja, íme az egész szervezet úgy dolgozik, mint egy gép. A mélyebb szemlélet azonban azt is kutatja és látja, hogy ez a gép nem önmagától létezik, nem is bír öntörvényszerűséggel, hanem létét és törvényszerűségét mástól nyerte, akinek gondolata megvalósul a gépnek szerkezetében. A mechanikus szemlélet azonban épp erre nem tekint, pedig itt van a titok, itt van Goethe rugója!

Mi a gépies magyarázatnak sokat megengedünk. Mi szintén elfogadjuk, hogy az élő lény szervezete rendkívül bonyolult alakulásokat mutat. Meg-

engedjük, hogy ezeket az alakulásokat tényleg elemi folyamatokra visszavezethetjük és hogy ezek az elemi folyamatok fizikai és kémiai természetűek. Valóban ezeket az egyszerű kémiai folyamatokat laboratóriumainkban is létre tudjuk hozni, a nehezebbekre nézve pedig sokan remélik, hogy egykor még kedvező sikereket fogunk elérni. Az is ketségtelen, hogy az élő lények egyre újabb és újabb energiára van szüksége, hogy szervezete minden része mint egy gép jól működjék. Mégis ha egy szerencsés feltalálás folytán az összes elemi folyamatokat átpillanthatnók és létre is hozhatnók, mondhatnók-e, hogy íme az élet sem több, sem kevesebb, mint ezeknek a fiziko-kémiai törvények szerint működő elemi folyamatoknak összessége? Az élő szervezetében minden kísérlet alá esik, csak épp az élet nem! A fiziko-kémiai megfigyelés csak ezekre az elemi folyamatokra terjed ki, de nem arra, ami ezen elemi folyamatokat összhangzó műremekké összekapcsolja. Pedig épp ez az élet maga, amely ama folyamatokban lüktet és azokat célhoz vezeti. Ki mondaná, hogy az első óra, amelyet egy felfedező szerencsés lelki megvillanásában látott, csupán a kerekkeknek véletlen társulása és hogy az az óra sem több, sem kevesebb, mint a fizikai erők összeműködése és egyensúlya? Nincs-e ott az órában a művész szervező, kapcsoló képessége is? Ily folyamatkapcsolatokat a szervetten világban hiába keresünk és azért a szervetten világ gépiességét a szervesre hiába húzzuk rá! Minden mozgó mű tehát, amit a természet vagy

az ember létrehoz, egyrészt gépies, másrészt nem az. Egyrészt erők összeműködése, másrészt valami, ami még sem energia, mert sem mennyiség, sem mérték alá nem esik (az órás eszét, mint megmérhető energiát az órában hiába kutatjuk); bár az egész gépet összetartja, neki alakot és benső minőséget, életelvet kölcsönöz; az erők játékát irányítja és szabályozza, célszerűséget és értéket is kölcsönöz. Ez az élők világának egyetemes és átható látása.

Az életjelenségeknek főleg három sora van, amelyeket nem lehet gépies erőösszehatások eredménye gyanánt tekinteni. 1. A testnek és a test szerveinek belső célszerűségét és összeműködését; 2. a szaporodást és a fejlődést; 3. és végül az észrevevésben megnyilvánuló tudatos értelmességet.

Sokan ki akarták küszöbölni testi szerveink működéséből a célszerűséget, de hiába! Ha elvetették is a cél fogalmát, valami mást kellett kitalálniuk helyette, amelyben ugyanazon értelem lappang. Ha nem kérdezik, mi a *célja* valamely testrésznek, akkor azt nézik, mit *művel* az. Ami egyre megy! Főleg a fejlődés és a természeti kiválasztás elmélete minden előketett, hogy az élet jelenségeinek célszerűségét gépiesen magyarázza, de minden éber igyekezete hiábavalónak bizonyult. Az élettanban úgy a célnak, mint az okságnak fogalmát el kell fogadnunk. A kitűnő Mach bizonyára nem gyanús tudós és ő is csúfolódik némely természettudós céliszonya felett. Wozu hat der Mensch zwei Augen című felolvasásában így válaszol e kér-

désre a megbotránkozott tudós. „Entschuldigen Sie, der Mensch hat seine Augen zu gar nichts; die Natur ist keine Person und daher nicht so ordinär irgendwelche Zwecke zu verfolgen. Das ist noch nichts! Ich kannte einen Professor, der hielt seinen Schülern vor Entsetzen das Maul zu, wenn sie eine so unwissenschaftliche Frage stellen wollten.”

A szaporodást és fejlődést is iparkodtak mechanikus történésre visszavezetni, de szintén kevés sikerrel. A célszerűség itt felette szembeszökő.

Az öntudat pedig annyira sajátos törvényszerűségek hódol, hogy azt semmiféle mechanikus hasonlattal nem lehet megvilágítani, annál kevésbé gépies magyarázat alá fogni. Az öntudat nem energiaalak, az minden energia felett áll és mint a kormányzó egy cél felé irányítja az erőket. Mennyiségileg sem mérhető, működése súly és mérték alá eső energiává át nem alakul.

A különbözőket el kell egymástól választani, tartja a latin mondás. A természetben is a gépieség és célszerűség; gépiesség és eszesség két különböző szempont. Téved az, aki csak az egyiket látja, a másikat pedig letagadja. A természet háztartása úgy van berendezve, hogy életfolyamataink egy részét közreműködésünk nélkül gondtalanul elvégzi. Ebből azonban nem következik, hogy az élő pusztán gép és egész élete az erők vak játékának kiegyenlítődése. Ebben az új gondolatkörben mozog az életnek másik magyarázata az új életelvűség, a neovitalizmus.

4. Az új életelvűség.

Az ember nem nyugszik meg abban, hogy ez a világ csak a vak erők játéka. Keresi az utat, amelynek révén a gépiességből a szabad világba; a végzetből a készakaratos cselekvések és célok körébe emelkedik. Hiszi, hogy ezen anyagfölé-emelkedés már ott kezdődik, ahol megjelenik az élet. Mert az életmunkája az átalakítás, az átidomítás munkája. Az élet megtöri az unalmat, a szükségszerűséget és önkényes, célokat kitűző és célokat megvalósító világba vezet. De ahol célok vannak, ott már az értelelem szunnyad! Élet és értelelem együtt haladnak.

Az új életelvűség még fél az eszességnak becsúsztatásától az élet és a cél felé törekvés folyamataiba. De bármennyire is fél tőle, végső eredményében oda jut ki. Látja ugyanis, hogy a mechanizmus nem elégsges magyarázat. A fizikokémiai energiák ε ζ élő szervezetben csak folytonos vezetés, benső irányítás mellett teljesíthetik feladataikat, mert különben mihamar egyensúlyi helyzetbe kerülnének, amelyben nincs többé élet, hanem beáll a halál.¹ Az új vitaiizmus tehát a gépieséget és önkéntességet; a vak szükségességet és célszerűséget magasabb egységbe kívánja összefoglalni és az életet úgy tünteti fel, mint amely a kettőnek összeműködése, összhangzatos egységbe szövődése. A gépies okokat kiegészítik itt a célok.

¹ Hudyma, Az élet problémája, 57.1.

Ezt a gondolatot és szemléletet majd tudományosan ábrázolják, mint Driesch és Reinke; majd a művészet röpke képzeletével színezik ki, mint Lodge és Bergson.

Driescht öt egymástól független életjelenség vezette a célokknak szükségszerű tételezéséhez. Reinke¹ és Hudyma² is felsorolják ezeket.

a) Látja, hogy az élet mint szabályozza az anyagcserét. Ha a szervezet nem táplálkozhatik kívülről, önmagát emészti meg, A borz a bőre alatt zsírt halmoz fel télre!

b) Megfigyelte az élet önfentartásának csodás eseteit. A gubacsdarázs például megsípi a növényt és belerakja petéit. A csípés következtében a növény testében eltorzul, gubacsot képez, amely a petéből kibúvó lárvának kellemes otthona és éléstára is lesz.

c) A testnek megújulása is sokszor bámulatos. Az állat feldarabolt testének töredékei először fejet növesztenek, hogy ez mint központi szerv a csonka testrészek kiépítését szabályozza.

d) A tropizmusok, például a geotropizmus, a heliotropizmus is célszerű alkalmazkodás. A szándékossan vízszintes helyzetbe fektetett csíranövény gyökere a nehézségerő irányában lefelé nő, hogy táplálékát megserezze; az ágak, a lombok pedig felfelé húzódnak, hogy mennél szabadabban és elevenebben érintkezhessenek a fénnyel és a napsugárral.

¹Naturwissenschaftliche Vorträge 217. 1.

²I. m. 59. 1.

Mindezeket az életjelenségeket nem lehet csak a véletlenből megmagyarázni. Épp azért felmerül a kérdés, mi tehát ez az x, ez az életelv? Mi az, ami ily ösztönös és célbaszökö cselekedeteknek forrása? Mi az, ami bár tudattalan és mégis nyitott szemekkel vezeti, irányítja az öntudatlanul élők világát?

Az új vitalizmus erre a kérdésre többféle választ ad! Egyszerű óvakodik valami új, a lélekhez hasonló életerő becsúsztatásától, másrészt azonban arra a végeredményre jut, hogy az élet maga az értelmességnek, a célszerűségnek hordozója és az élőlény szervezete át van hatva a lelkesség tulajdonságaival.

Íme Driesch az életerőt úgy szemléli, mint valami gazdag képességekkel felruházott, anyagtalán, cél felé haladó, bár öntudatlanul működő tényezőt, entelechiát. Mint az élőlények alakító, a kémiai és fizikai energiáit célhoz vezető, belülről kifelé ható lelkét. Az entelechia nem kiterjedt, hanem intenzív valóság. Az egyéniségek állandó alapja; hatóok és nem erők eredője, vagy mint Driesch minden kételkedés nélkül vallja: hogy minden tudásnak és minden akaratnak csirája. „Kraft ihres Wissens und Wollens ergibt sich die Leistung der Entelechiekonstanten als auswählend regulatorische und zugleich als solche, die sich auf das ganze des jeweiligen Individuum erstreckt: sie hemmt und löst Potenziale, wo es nötig ist.¹

¹ Naturbegriffe und Natururteile, 1904. 112-119. és 176-196 l.

Reinke más szót használ annak a rejtett alapnak jelzésére! Az ő dominánsai annyit jelentenek, mint vezető erők. De ő is világosan kimutatja, hogy a gépiesség magában véve nem kielégítő magyarázat, „Egy szervezetben az erők csak akkor hasznosak, ha azokat irányító erők szabályozzák és irányítják; szétszedik, illetve összekapcsolják. Ha tehát arról beszélünk, hogy a szervezetek gépek, akkor egyúttal hozzá kell még tennünk, hogy a kémiai energiák mellett ezek a szerkezeti energiák (Systemkräfte) is működnek.” Mert ha csak kémiai energiák működnének, „akkor nem jöhetne létre összhangzatosan egybeillesztett és törvényszerűen működő szervezet”. Különböző anyagok és hatóokok ugyanis még a laboratóriumban is csak akkor működnek törvényszerűen, ha azokat a kémikus helyesen kezeli; ha az energiákat értelmével irányítja és kormányozza. Az állatot és a növényt is lehet oly kémiai gyárhoz hasonlítani, amelyben a kémiai energiák mellett értelmes erők (intelligente Kräfte) is működnek, de soha sem szabad azokat csupán csak anyagok összetételének (als eine blosse Summe von Stoffen) gondolni.

Ezek az intelligens erők úgy vannak beitatva az állat és a növény csíráiba, sejtjeibe, amint egy dal be van vésve a fonográf lemezébe. Ott szunnyadnak a sejt benső szerkezetében és arra várnak, hogy a fejlődés megindulásával magukat megvalósítsák. Ezek az ösztönösségek, mint tudattalan, értelmes erők gépies biztonsággal működ-

nek.¹ Így játszik a zenélő óra is, így működik minden automata! Nemcsak a kerekek összeállásában rejlik a mű titka, hanem azon értelmes elgondolásban is, amely az energiák felett uralkodik és azokat a maga szolgálatába hajtja. „Sicher besteht hier ein Dualismus der Kräfte: herrschende, überenergetische und dienende, Arbeit verrichtende.”² Ha kérdezzük már most, mik hát mégis ezek a dominánsok? Reinke nem tud rá választ adni. De ezen ne csodálkozzunk! Ami nem önmagában, hanem csak hatásaiban esik szemléltünk alá, az létezik ugyan, mert hiszen működik, de mivoltát el nem árulja. Kénytelenek vagyunk róla legfeljebb hasonlatokban beszélni. így talán mondhatjuk, hogy a dominánsok a művésznek istenadta értelmes tevékenységéhez hasonlók és ebben az értelemben lehet a dominánsokat „mint a szervezetben levő értelmes erőket fémjelezni.” „Mivel pedig ezek is cél felé törekésznek és cél-szerűen működnek, nagyon hasonlók az entelechiához” és itt Reinke Driesch és Arisztotelész felfogával érintkezik. Az entelechiák és a dominánsok lelki sajátságok, képességek hordozói.

Amit Driesch, Reinke és a többiek természettudományos alapon elemeznek és napfénnyre hoznak, azt Bergson értelmi megérzéssel látja. Az ő művészsi lelkében az egész világ csodás képpé olvad. Látja a rohanó, a lüktető életet, az élet-

¹ I. m. 214. 215. 219. 1.

² U. o. 220. 221. 1.

lendületet, amely a mindeniséget áthatja és a nagy univerzumnak benső lényegét, feszítő, fejlesztő erejét képezi. Ez maga a legnagyobb valóság. Ez a valóság maga az élet! Az anyag az már nem valóság; az a halált jelenti. Mi köze az életnek a halálhoz? A kettő között áthidalhatatlan űr tátong! De az élet a halából is új erőket fakaszt. Az élet az anyagot is a saját céljaira használja fel. A teremtő élet magához idomítja a tétlen, a rest anyagot és azt valósággal élettel tölti el!

Az anyag a gépiesség, az élet az önkényesség és szabadság. A tudomány, mondja Bergson, rátekint az anyagra és azt elemezi, boncolgatja, miközben azt hiszi, hogy az élet titkait is megoldja. De hogy lehet ott keresni az életet, ahol az már nincs? Csak lelkünk villanásai és áldott megnyílásai férköznek el az élethez. Egyedül az intuíció szemléli, hogy az élet örök és szabad teremtő erő, amely a lét gazdagságát hinti el mindenüvé.

Az intuíció előtt a világfolyamatok csak az életlendületnek egyre magasabb szárnyalásai, a rest anyagnak felmagasztosulása és az életnek folytonos tökéletesedése. Az életlendület szervező, alakító, fejlesztő erő, telve szellemmel és akarattal.

A művész szemléletnek még magasabb és valóban a költői ábrándok körébe emelkednek azok, akik az egész mindeniséget, az élettelen és élő természetet lélekkel hatják át. (Panpszichisták: Leibnitz, Schopenhauer, Hartmann, Lotze, Fechner, Paulsen, Höffding, Pauly, A. R. Wallace, Al. Bain,

Maeterlinck stb.) Azok, akik előtt az anyag megszűnik létezni és csak a csalódás birodalmába tarozik. Azok, akik a mindenben csak egy egyetemes lelket látnak, amely a lények bámulatos gazdagságában különböző alakot ölt. Íme a másik véglet: a túlzó idealizmus. Vannak, akik vakok a lélek jelenségeivel szemben, tehát lélekvakságban sínylődnek és vannak, akik vakok az anyagvilág-gal szemben és anyagvakságban vannak.

Amazok a világban nem látják a célszerűséget és a szabadságot; ezek pedig figyelmen kívül hagyják a tehetséget és a gépiességet.

Epp a nézeteknek ez az ellentétese bizonyítja, hogy az igazságnak a helyes középuton kell haladnia.

5. Az élet kérdése a keresztény bölcselenben.

A keresztény bölcselen a helyes és a józan tapasztalat alapján nyugszik. A tényeket elfogulatlanul szemléli és értékeli. A különbözőket össze nem keveri, fölösleges és helytelen módon nem általánosít.

Amilyen a működés, olyan a lét; tetteikből, megnyilvánulásaikból ismerd meg a működő okok természetét, benső mivoltát. Amint gyümölcsseiből ismerjük meg a fát, épp úgy gyümölcsseiből ismerjük meg a működő okokat. Ahol a működések sora egynemű, ott a működő okok is egyneműek; ahol a cselekvések sora többféle minőségű, ott a működő okok is minőségileg különbözők.

Úgy a vitalisták, mint a túlzó idealisták látják,

hogy az élők világában nemcsak fizikai és kémiai erők hatnak, működnek, hanem ezek felett állnak azok a dominánsok, azok a vezénylő erők, amelyek a gépiesen működő erőket bizonyos cél és terv megvalósítására egybekapcsolják és ösztönzik. Tehát a gépiesen ható erők a célbaszökő és célok megvalósító erőknek szolgálnak. Ezeket a rendező és szervező erőket úgy Driesch, mint Reinke lelki sajátságokkal is felruházzák és úgy tekintik, mint amelyek az értelmes erők útjait, célját és tervét valósítják meg. Mégis Reinke csak azért nem sorozza dominánsait a lelki erők közé, mert azok öntudatlanok, „und ich für meine Person wenigstens kenne nur eine bewusste Psyche”. És így sajnos Reinke is kényetlen bevallani, hogy az ő dominánsai pusztán szimbólumok, jelképek, amelyekkel az élőlények belső világát és a szervetlen testektől való különbözőségét megvilágítani igyekszik. A dominánsok más szóval csak kisegítő fogalmak.

A kereszteny bölcslet pótolja a neovitalizmus fogyatkozásait. Világos előtte, hogy az élőlényeket az életteslenek fölé a célszerű cselekvések emelik. Tehát ezeknek önállósággal és öntörvényszerűséggel bíró életelvvel kell bírniok. Mivel pedig ez az életelv egy új lény rangjára emeli fel a pusztán szervetlen testeket, azért ez az életelv nem lehet csak szó vagy kisegítő fogalom, hanem valóságos állag.

Az élőlény tehát lelkes anyag. A léleknek és az anyagnak ezen benső egysége bár csak egy alanyt alkot, azért mégis a cselekvéseknek kétféle sorát

nemzi. Egyrészt a gépiesség és másrészt a célba-szökés jellemzi az élőlény működését. Más szóval a gépiesség minden egyúttal célszerű cselekvés is és magán hordja a lelkességnek és az akaratnak leg-alább kezdetleges jeleit.

Mennél kiválóbb az élőlények a működése, annál több és fölényesebb a lelkessége is. Ha látjuk, hogy a növény és az állat lelki élete még egészen az anyaghoz simul, kizárolag a növényi és az állati életnek szolgálatában áll, soha azok fölé nem emelkedik és csak az anyagi, csak a fizikai és a kémiai erők rendezője, szóval semmi anyagfeletti vágyat és ismeretet nem árul el, akkor sorsa is az állat és a növény sorsával osztozik, halálukkal az életelvnek élete is megszűnik. Üsd szét az órát, a benső rend és összefüggés megszűnik, a kerekék széthullnak, nincs többé óra! Öld meg a növényt és az állatot és életelve, a lélek is elpusztul. Mikor pedig eltűnik az életelv, szétesik a test is és egyenértékű részekre és erőkre bomlik.

A kereszteny gondolkodás tehát az életet lelkességgel füzte össze. Az előnek teste lelkes test. Lélek az élő elve. A lelkesség a világban gazdag; bámulatos emelkedésben halad felfelé a legegyszerűbb növényi élettől a legtökéletesebb állatig. De úgy a növény-, mint az állatvilágban a lélek még minden az anyaghoz van kötve és annak sor-sában is osztozik. Anyagfeletti és halhatatlan lelke csak az embernek van! Az emberben nyilvánul meg úgy a lélek, mint amely működésében nincs csupán

a testhez kötve, tehát léterésében is független a testtől. Az ember lelke tehát anyagfeletti állag.

6. Az élet eredete és kifejlődése.

Az élet tehát több mint a nyers és rest anyag; több mint a gépiesség; több mint a fizikokémiai erők egyensúlya. Az élet túllépi az anyag képességeit és mint egy új elv jelenik meg előttünk. Az élők önmaguk fejlesztik ki, hordják össze sajátestüket. Az élő önmaga választja ki saját testanyagát. A növények, az állatok napról napra újra szülik sejtjeiket, a sejtekből felépülő testüket. Az élet fentartása a földön akként megy végbe, hogy a szerves mag szerveket, működéseket, erőket fakaszt önmagából és szüntelenül megújítja, megismétli és felisítja a fajt, a nemet. Azért teljes meggyőződéssel valljuk és hangsúlyozzuk, hogy nemcsak az anyag a mindenének alapeleme; nemcsak az anyag szül és képvisel létet, hanem az élet is a létnek egy alakja, még pedig oly kiváló alakja, amely önmaga öltözik testbe, állagba, anyagba. Az élet a növények és állatok világának szülőoka és forrása. Az élet elsőrangú valóság, primär realitas.

Tovább is mehetünk még. Az élet önmaga szerzi testi alakját, még pedig oly törvények szerint, amelyeknek nem ő az oka. Az a mag, az a kis sejt, amelyből bogár lesz vagy talán elefánt, nő és fejlődik, de nem véletlenségből, hanem fajának törvényei szerint. Ezt a törvényt, ezt a faji követelményt a magnak, a sejtnak meg kell valósítania.

Azt a törvényt a mag nem önmaga adta önmagának, azt kapta, azt örökölte. Tehát az élet és az élet törvényei mögött kell valakinek lennie, aki még több mint az élet, de több még az élet törvényeinél is. Kell valakinek lennie, aki nemcsak a maga létereinek és állagának, hanem saját élettörvényeinek is a szerzője. És ez a valaki minden életnek és az élet összes törvényeinek forrása. Quoniam apud te est fons vitae et in lumine tuo videbimus lumen.¹ Nálad van – Uram – az élet forrása; és a te fényességedben lájtuk majd meg a világosságot. A modern bölcselét és természettudomány nem szereti a metafizikát és azért a pusztá fizikából óhajtja az élet eredetét megfejteni. Szemlélete ma is csak az, ami már régesrégen a görög bölcselét hajnalán felderengett. Ez a szemlélet igen egyszerű és világos. Azt vallja, hogy az élet az ős káoszból, az ősi anyagból valami szerencsés véletlen folytán született és miután megszületett, az évmilliók során lassan ki is fejlődött. Az ősnemzés, a fejlődéstan, a leszármazástan mint bölcseleti elképzelés, vagy mint ideális elv szinte oly régi, mint az emberi gondolkodás. Az anyagelvűség az évszázadok során ezen alapon gondolta el az élet megszületését és kibontakozását. Természetesen ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy korunk természettudományában az ősnemzödés és a leszármazás tana nem mélyebb, mint a régi anyagelvűségen. Csak azt óhajtjuk kiemelni, hogy bár ma-

¹ 35. zsoltár.

guk az elvek régiek, tudományos beigazolást azonban máig sem nyertek.

Az őszinte és komoly tudomány kénytelen megval-lani, hogy az élet eredete ma is nagy titok és hogy azt a szervetlen anyagból tudományosan levezetni nem lehet. Azokat a nagy tényeket, amelyeket 1651-től az ősnemzés ellen felhoztak, máig sem sikerült megcáfolni.

Mint ismeretes Harvey, a vérkeringés felfedezője, bizonyította be először (1651), hogy minden élő csak élőből származik. A legújabb korban pedig Pasteurnek- és követőinek kísérletei még inkább nyilvánvalóvá tették, hogy az élet a szervetlen világból nem keletkezhetett. Épp azért az őszinte és komoly természettudósok, mint Reinke, szívesen bevallják, hogy a tudomány számára az élet eredete titok és hogy e titok fátyolát a természettudomány fellebbentem nem képes.

Az élet eredetéről és kifejlődéséről mások már könyveket írtak. Mi ily széles tárgyalásokba nem bocsátkozhatunk, hanem csak arra vállalkozunk, hogy a tényeket leszögezzük és kiemeljük. Így is nyilvánvalóvá válik, hogy a Haeckel iskola minden jövendölése és álma csödöt mondott.

Az ősnemzés ellen a legkomolyabb aggodalmat ébreszt földünknek eredetileg izzó állapota, amely minden életet eleve lehetetlenné tett. Ezen nehézséget eddig semmiféleképp sem lehetett megoldani. Mert tény, hogy a legkezdetlegesebb élet is a protoplazmához van fűzve, vagyis protoplazma alakjában jelenik meg. A protoplazma azonban

életműködését csak akkor kezdhette meg, amikor földünk hőmérséklete 100 foknál alább süllyedt. Csak ebben a hőmérsékletben serkenhetett ki az élet. De miből? Milyen szervetlen anyagokból? Azok a szervetlen anyagok, amelyekből a protoplazma megszülethetett, a szénsav, a víz, a kénsav, a foszfor, a vas stb. Már most képzeljük el ezen anyagokat bizonyos hőmérséklet közepette és kérdezzük, mint jöhetett létre ezekből a fehérnye és a klorofil, a protoplazmának tudniillik-e két fő alkatrésze? Erre a tudományos kémia sem adhat választ. Bizonyára, ha bármily kis reményt lehetne fűzni az ősnemzésnek tanához, akkor oly kiváló természettudós, mint Arrhenius, nem fáradozna azon, hogy az élet eredetét földünkön más csillagokból származtassa. Természetesen, ha igaza volna is, hogy a napnak sugarai nyomták le földünkre más világkörökből az élet csíráit, ezzel az élet eredetének kérdése még nem volna megoldva, hanem csak egy más világ számára elodázva.

Ne mondja tehát senki, hogy az életerő a világ-egyetemben örök vándorlásban van! Itt kihal az élet, ott meg új virágzásban feltámad. Az életerő minden több, mint az anyagerő és nincs az az anyagi világ, amelyben a kettőt azonosíthatnánk. Az élet több mint az anyag, tehát anyagfölényes és eredete is anyagon kívüli.

Amint pedig titok az élet eredetének a kérdése, épp oly titok az élet kifejlődése is. A fejlődéstan, valamint a leszármazás elmélete korántsem bebizo-

nyitott igazságok, hanem csak emberi elgondolások és feltevések.

Az ember bizonyos benső szükségletből kifolyólag keresi a kapcsolatokat és mindenütt összefüggést, átmeneteket létesít, hogy semmi előtte ismeretlen ne maradjon. Fél az ürtől, a hézagosságtól, mert ezek a gondolat lendületének akadályai.

Ez a vezető szempont uralkodik a leszármazás tanában is. Ismerünk körülbelül egymillió élő fajt; szemléljük a lényeket legegyszerűbb alakjuktól fel egészen az emberig; napról-napra észleljük, hogy az egyes fajok keretében a nemesítés újabb változatokat létesít és épp ezért az elméleti elettan nem tud lemondani arról a vezető gondolatról, hogy az egyes fajok, mint a létnek egyes fokai, bizonyos benső kapcsolatban vannak, egymással szorosan összefüggnek és egy nagy családot képeznek, amelynek egy közös őse volt.

Más azonban valamit elgondolni és más tapasztalatilag igazolni. A gondolat és a lét még nem azonosak. Nem minden, ami a gondolatban létezik, létezik egyúttal a természetben is. Más a leszármazás elméletét gondolatban felállítani és más azt tényekkel igazolni.

Nem szándékozom a leszármazás elméletét most bővebben tárgyalni, mert ez inkább a természettudományok körébe tartozik. Másrészt azonban nagy vonásokban rá kell mutatnom ama nagy hézagokra, amelyek a leszármazás elméletében még mindig nyitva állanak.

A leszármazás elméletében nagy szerepet ját-

szanak az őseletek, az állatoknak és a növényeknek megkövesült maradványai, amelyek a föld életének korábbi korszakaiból származnak. Az a kérdés, vájjon ezek a növények és állatok a jelenleg élő állatfajoknak tényleg őseik-e és ha őseik, vájjon ismerjük-e azon őslényeknek az őseit?

A legrégebb növények, amelyeket az ősi rétegekből kiástunk, a gymnospermák és a fornek. Ezek tényleg olyan szervezettséggel bírtak, mint a most is élők. De ha ezek ősei után kutatunk, akkor a tudomány már cserben hagy bennünket. A földkéreg régibb körétegei nem tartalmaznak megkövesült növényeket. A silur rétege alatt fekvő kambriumban csak megkövesedett tengeri állatok maradványaira bukkanunk. Nem mondjuk, hogy ezen ősibb korszakokban nem éltek növények, de azok a legrégebb rétegek annyira elváltoztak, hogy semmiféle élőnek maradványai nem maradhattak meg benne.

A növények eredetére nézve tehát az őslénytan csak annyit tanít, hogy hajdan a legnevezetesebb növénytípusok a fornek és a gymnospermák voltak, de ezeknek őseiről már semmit sem tudhattunk. Annál kevésbé tudjuk azt, vájjon ezek egysejtű növényekből fejlődtek-e ki? Szóval csak annyi valószínű, hogy a ma élő növényfajok a harmadik korszak növényvilágának leszármazásai és átalakulásai. Ez pedig a leszármazás tanára nézve még nem valami gazdag eredmény.

Ami az állatvilágot illeti, tényleg régebbi időkből ismerünk állatokat mint növényeket. A kam-

brium-rétegek oly tengeri állatoknak maradványait hordozzák (mint a rákok, a trilobiták, a nautilidák), amelyek részben még ma is élnek. A silur-korszakban, amidőn már a növények nyomaira is akadunk, megjelennek a halak és a rovarok is. Az amphibiák a szénkorszakból; az emlős állatok a triászból, a madarak a jurakorszakból erednek. A tertiár korszak állatcsaládai olyanok, mint a mai korszakéi és mennél fiatalabbak a rétegek, annál nagyobb az állatok hasonlósága a maiakhoz.

De az állatvilág főtípusainak eredetére nézve szintén teljesen sötétségben vagyunk. Legfeljebb egy-egy harmadkorszakbeli állatot ismerünk, amelynek elváltozásából erednek a mai állatok. – így ismerjük a ló ősét. De ama főtípusoknak eredtéről, leszármazásáról megint mit sem tudunk. Apátlanul, anyátlanul jelennek meg az élet mezőin és *nem ismerjük amaz alsóbbrangú állatokat, amelyekből ezek kifejlődtek.*

De talán kísérleti vagy tapasztalati úton kimutathatjuk annak lehetőségét, hogy egy magasabb rangú állat alacsonyabból leszármazhatik? Erre nincs semmi kilátás. minden nemesítés, tökéletesítés, amelyet az állattenyésztés és a kertészet felmutat, mindig ugyanazon faj keretében marad. Alacsonyabb rangú növényből még nem fejlesztettek ki tökéletesebb szervezetűt. S ha az elméleti élettan ennek lehetőségéhez mégis ragaszkodik, akkor nem tapasztalati tényekre hivatkozik, hanem bizonyos hasonlóságokra. Ha – mondja – tökéletesebb szervezetek ma is egyszerű sejtből épül-

hétnek fel, akkor a fejlődéstan feltételezheti, hogy valamikor az első gerincesek, növények is ily egyszerű sejtekből származhattak. Természetesen ez nem tény, csak feltevés. Sőt talán illúzió is. Mert mi nemcsak térbeli kiterjedést, gazdagságot és sokféleséget ismerünk, hanem térnélkülit is. Nemcsak mennyiséggel dolgozunk, hanem minőséggel is. A külső szemlélet előtt a sejt lehet egyszerű vagy összetett, szegényes vagy gazdag, a fő mégis csak az, mi válik belőle? Mennél tökéletesebb lény fejlődik ki belőle, annál gazdagabb képességek rejlnek benne. És mi ezekre a képességekre teszszük a hangsúlyt. Ezek azok a súlytalan és érzéki észrevevés alá nem eső csodálatos minőségek, amelyek a látszólag szerény sejtben is mint nagy értékek szunnyadhatnak.

A leszármazás elméletét még az átöröklésből és az élőknek a külső körülményekhez való alkalmazkodóképességből is igyekeznek igazolni. Az egyes növényfajok közötti nagy rokonság – mondják – arra utal, hogy ezeket mind egy közös nevező, egy közös ős leszármazásának tartjuk. így igen sok, látszólag egymással nem rokon fajt is egynéhány ős típusból leszármaztathatunk és a ma is élő számtalan fajban egy közös ősnek alapvonásait ismerhetjük fel. Ezt a műveletet annál inkább végrehajthatjuk, mert az élők világa a külső körülmények szerint külsőleg, sőt belsőleg is nagy átalakuláson mehet keresztül úgy, hogy á kööz eredet szülőinek vonásai lassan elmosódnak és látszólag külön fajok keletkeznek.

Minden esetre egyike a legnehezebb élettani kérdéseknek annak megállapítása, mennyire hatnak módosítólag, mondjuk fajképzőleg a pusztán külső okok az élőnek belső szervezetére. Akik előtt a leszármazás *elmélete* minden körülmények között már tudományos *igazság*, (Haeckel) azok erre a kísérletileg ellenőrizhetetlen külső tényezőre roppant nagy súlyt fektetnek, mert hiszen ennek segítségével akár az összes élőket is egy ősjeit leszármazásának tarthatják és a természet gazdag világát csak a külső körülményekhez való alkalmazkodás ügyes szétforgácsolódása gyanánt szemlélik. Ellenben akik a természettudományt nem akarják világnezeti célokra kihasználni, azok tartózkodóbbak és megvallják, hogy a külső körülmények bensőleg oly óriási elváltozásokat nem hozhatnak létre, legfeljebb a fajnak változatait gazdagítják, de nem termelnek új fajokat. És ezek szemében valószínűbb az a feltevés, hogy eredetileg több ős létezett és a mai élő természet több ős leszármazásából fejlődött ki, mint az a másik, amely szerint elég csak egy őst feltételezni. Általában véve az élettan egyre jobban meggyőződik arról, hogy a nagy szervezeti elváltozásokat nem a külső, hanem a belső erők létesítik. Melyek azonban azok? mily okok idézik elő a benső forradalmakat? ezekre a kérdésekre a tapasztalat semmi választ nem adhat.

A legtöbb természettudós és bölcselő lelkében a leszármazás elméletének nem is azért van oly nagy jelentősége, mert a természet nagy háztartá-

sát egy közös ősből való szétszóródásnak tekintheti, hanem *azért*, mert az embert is a növényi, illetőleg az állati szervezetek kifejlődésének tarthatja. Szóval ezen elmélet keretében az ember elveszíti külön állását, önálló jelentőségét, sajátos célját és ő is a természeti erők kivirágzása gyanánt jelenik meg. A testi leszármazás ügyes levezetések révén az összes szellemi, erkölcsi és társadalmi kérdéseket is új látószög és új értékelés alá helyezi. A természeti kifejlődés azt a meggyőződést érleli meg, hogy amint a természetben nincs semmi állandóság, csak örökös keletkezés, épp úgy az ember világában sincs semminek sem örökös léjtoga, nincsenek sem az igazság, sem az erkölcs, sem a társadalom, sem a művészet, sem a vallás tételeiben állandó, kész, megdönthetetlen és soha túl nem haladható elvek, hanem minden érték csak viszonylagos, téri és idői határokhoz van szabva, következőleg minden elélvülhet.

Merész ugrások. Nem tudjuk eléggé hangsúlyozni, hogy az ember testi leszármazásának kérdése és ténye semmi kapcsolatban nincsen mindenek következtetésekkel. Az igazság, a vallás, az erkölcs tanításai, a társadalmi kérdések, a művészeti eszmények nem a testiségtől, hanem a lelkiségtől függenek. Az emberi lélek gazdagságának, benső szépségének, lényegének felismerése, átkutatása és megértése pedig nem az élettan, hanem a lélektan és a szellemi tudományok (irodalom, történelem, társadalomtudomány, művészeteik stb.) körébe

tartozik. A lelki életnek egészen külön törvény-szerűsége és természetrájza van, amelyet élettani feltevésekkel nem lehet és nem is szabad elhomályosítani.

Ámha csak az ember testi eredetének kérdésével foglalkozunk is, vájjon tud-e az élettan itt biztos és tudományosan megállapított igazságokat felmutatni, vagy ezen a téren is csak feltevésekkel, az úgynevezett logikai követelésekkel rendelkezik? Tapasztalati tényekről most is kevés szó esik, mert nincsenek még ma sem oly kapcsoló állataink, amelyek az ember és az állat teste és testi természete közötti nagy ürt áthidalhatnák. Nem ismerünk eddig állatembert; az ásatások eddig vagy állatcsontokkal, vagy embercsontokkal szolgáltak. Haeckel leszármazási táblája csak anynyit ér, mint a homéroszi ősök családfája. A tudománynak joga van bizonyos kísérletek szempontjából *feltevésekkel élni*, de nincs joga csak azért, mert a kísérletek bizonyos szempontból és bizonyos sorban igaznak bizonyulnak, a puszta feltevést *történetileg beigazolódott ténynek* kikiáltani. Mert, ha más és más sorban nézzük ugyanazon tényeket, akkor azok egymással éles ellentétben állhatnak. Ne felejtsük el, hogy mi és az egész eleven természet bizonyos zárt rendszerben, azonos téri és idői viszonyok között, a nagy mechanikus világ ugyanazon törvényeszerűsége alatt élünk és azért ép-pen nem szabad csodálkoznunk, ha mint lények sok vonásban egyezünk és sokban viszont eltérünk.

Sem a jávai, sem a krapinai, sem egyéb leletek

nem jogosítanak fel arra, hogy az állati leszárma-zás elméletét az emberre nézve befejezett igazság-nak tekintsük. „*Es gibt schlechterdings keinen erfahrungsmässigen Beweis für die tierische Ab-stammung des Menschen.*”¹

Pusztán két tény áll világosan előttünk: az em-ber emlős lény és az állatok között az ember-szabású majmok a leghasonlóbbak hozzánk. Az agy szerkezete és a vér vegyi összetétele képezik a hasonlóságot, a lábak kiképzése ellenben már nagy különbözőséget mutat fel. „*Aus dieser Ähn-lichkeit aber schliessen zu wollen, dass der erste Mensch von einem Affenpaar erzeugt sei, wäre unzulässig.*”²

De mi ezen hasonlóságnak az oka? Vájjon az emberhez hasonló majomból származott-e le az ember, vagy az embernek és a majomnak egy kö-zös ősük volt-e; vagy talán a föld kihülése után jelent meg valamiképp az az ősi embersejt, amely (mint a mai emberembrió is) az állati élet külön-böző fejlődési fokán át jutott el az emberhez való kifejlődésig, mind e kérdésekre nézve a tapasztalati tudomány választ nem adhat! Hiányoznak még az adatok! Mindenesetre igen feltűnő az, hogy bármily nagy legyen is az ember és a majom között épp a legjelentősebb részeknek (agy, vér) a hasonlósága, mégis szellemi és erkölcsi tekintetben végtelen űr tátong a kettő között. Nincs

¹ Reinke i. m. 47. Dippe, Naturphilosophie, 172-202. l.

² Reinke, u. o.

semmi akadálya annak, hogy a majom lelki életét ne próbáljuk kifejleszteni. Ha egy süketnéma és vak embert, aki úgyszíván teljes állatiságban élt, képesek vagyunk szellemi életre és emberi mivoltának tudatára ébreszteni, akkor az „intelligens” majmot is talán legalább bizonyos szellemi fokra lehetne felemelni! De ez még eddig nem sikerült. A szemlélet alá eső hasonlóság mögött ugyanis szemlélet alá nem eső feltétlen *minőségi* különbözet rejlik, amely a két lényt nem engedi egy nevező alá venni. A világnak mélységes titkai és a titkokban a kulcsok nem a láthatók, hanem a láthatatlanok birodalmában lappangnak; nem a mennyiségek, hanem a minőségek emelnek és rontanak le válaszfalakat.

Az ősember bizonyára a műveltségnek igen alacsony fokán állott, de magában hordozta a szunnyadó és a fejlődő erők csíráit, amelyekkel a majom nincs megáldva. Az áthidalhatatlan ellen-tét tehát ember és majom között abban rejlik, hogy az ember saját erejéből képes volt felemelkedni és emelkedik még ma is a szellemi élet beláthatatlan magaslatára, a majom ellenben mindenre alkalmatlannak, lelki élete a gépies erőknek unalmas egyhangúságát mulatja.

Az ősember már első megjelenése alkalmával is intelligens és szabad; a teljes öntudatnak jeleit mutatja. Ráelmél saját méltóságára és annak vallásos ténykedésekkel ad kifejezést; felismeri a természet szépségét és vázlatokkal, életet lük-tető állatképekkel díszíti barlangját. Műszerei,

baltái, kései, kalapácsai pedig azt az erős akaratot bizonyítják, amellyel a természet fölé kerekedni és azt meghódítani törekedett. Mindezek nagy szellemi akarati, és erkölcsi készségek. Mi ezekhez képest az a testi hasonlóság, amely az embert az állatokhoz fűzi? Hiszen az embernek és a legtökéletesebb állatnak *leksi* világa között sokkal nagyobb az ūr, mint az ember és a legtökéletlenebb emlős állat teste között! Az ember a diluviális korban is ember volt; az állat meg máig is megmaradt állatnak és nem emelkedett fel még csak az ősember színvonaláig sem!

Ezeket a nagy különbözőségeket azonban nem a természettudós, hanem a bölcselő látja meg. A természettudós a tények külső sorozatát és azoknak hasonlóságát, illetve különbözőségét kutatja; a bölcselő ellenben belülről nézi a világot és a nem látható értékek minőségét és erejét mérlegeli. A külső szemlélet a testet, a belső ellenben a lelket fürkészti. Az embernek, a növénynek és az állatnak teste csupán csak igénytelen hajlék, amely mögött rejtozik az emberi, az állati és a növényi élet és lélek.

A külső szemlélet úgy nézi a világot, mintha az működni, élni megszűnt volna; a belső szemlélet alakulásában és alakításában szemléli a természetnek életét. A tudomány azt nézi, ami mögöttünk van, a bölcselő a múltat, a jelent és a jövőt összenezi; amaz előtt minden kész; ennek szemében ellenben minden készül; ott a világ órája már lejárt; itt a világ gazdagodik és tovább nő.

És mi az, ami folyton nő és előrehalad? Az a lélek, az a súlytalan és minden műszer elől elszikló valóság. Ami mégis mindennek egyéniséget, önállóságot, benső természetet kölcsönöz. Ami az elemeket úgy kapcsolja össze, hogy egyúttal azokban maga él és a maga egész mivoltát kisugározza.

A tudomány legnagyobb csalódása, mikor azt hiszi, hogy az élő csak részekből áll és mozaikszerűleg van felépítve. minden élő egész! Egy élőlény sem áll csak részekből a szerves világban. A részeket csak a mi értelmünk különbözteti meg. Tehát minden élő egész és az, ami. minden részben az egész élőlény van benne; minden rész az egész élőlény jellegét és természetét magán hordja. Amint az *én* gondolatom, az *én* érzem, az *én* akaratom oly színnel és jelleggel bír, amilyen az *én* egész egyéniségem, épp úgy a természetben is minden sejt, minden növény, minden állat és a növénynek és az állatnak minden része sajátos életkifejezéssel bír. Nem a részekből nyerjük az egészet, hanem az egész, a lélek önti át a maga életét és természetét a részekbe.

Ezeknek a gondolatoknak a tudósokat is átkellene hatniok, mikor élettannal foglalkoznak. Meg kellene érteniök, hogy ők hivatásszerűleg csak a maszkkal, csak az életnek ruhájával foglalkoznak, de nem magával az élettes. Akkor rájönnének arra is, miért nem vagyunk képesek az élet eredetét és kifejlődését sohasem megoldani és miért van annyi rejtély a világban? A természettudomány csak a külső világ elemezője és nem

képes a világ mögötti nagy alakító és fejlesztő erőkhöz a maga eszközeivel hozzáérni. Elemezheti' a sejtet, szemlélni a növény és az állat testét; részeikre is bonthatja azokat, de a részekből sem sejtet, sem növényt, sem állatot fel nem épít, mert a leglényegesebbet nem adhatja hozzá: az élet lelkét.

Új tudománynak kellene megszületnie. Oly gondolkodóknak kellene a tudomány adatait kezükbe venniök, aiknek van érzékük a növények és az állatok belső élete iránt is. És ennek az új tudománynak nem azt kellene néznie, mily elemekből áll a sejt? milyen részekből áll a test? hanem azt, hogy az élet nagy megnyilvánulásában mily szerepet tölt be ez a növény és állat. Miképp nyilvánul meg élete? milyenek az ösztönei? mitől fut? mit szeret? hogyan folyik le egyéni élete? hogyan a faji élete? Szóval az élők életének jelenségeit kellene megfigyelnie és megírnia. Mert az értelmetlenség, a célszerűség, az életnek sokszor igen rejtett és titokzatos színei, minden számítás és minden mechanikai, magyarázat elől elszíklanak. Pedig épp ezekben a kisikló jelenségekben van az igazi valósági

Vannak bizonyos fogalmaink, amelyekkel megszokásból dolgozunk és szinte ügyet sem vetünk mar „belő tartalmukra, pedig ezek nagy titkok hordozói és amíg csak a tudomány álláspontján maradunk, titkok is maradnak. Mi az ösztön? mi az átöröklés? miképp érez a növény? miképp az állat? honnan van az állatvilágnak igen változatos

fajok szerint elkülönült lelki élete? Ezekre és sok más rejtyyre sem a fizika, sem a kémia, sem a biofizika, sem pedig a biokémia választ nem adhatnak. Ezek oly valóságok, amelyekhez a tudomány el nem ér! És nemde ezekben a jelenségekben tárulnak fel mégis az élet mélységei? Le kell szálalni e mélységekbe; fel kell fedezni ott a lelkek életét, a lelki élet tényeinek csodásan gazdag jelenségeit és azokból kifolyólag és azokkal együtt kell megoldani az élet eredetét és kifejlődését.

Akkor a világ gazdagságban és színekben nyerni fog. Akkor az anyagvilág mögött feltárul a lelkek gazdag, sokféle jellegű és minőségű világa, amelyek mind a testtel és az anyaggal nyernek szemléleti kifejezést.

A keresztény bölcslet minden beszélte a növény, az állat, az ember lelkéről. Törekedett azoknak életét, minőségét is megállapítani. Megfigyelte az állatok lelki működését is és megállapította az ember és az állat lelke közötti különbözőségeket is. Ezeket a gondolatokat még jobban el kellene mélyíteni és az egész természet minden élőlényének lelki életét meg kellene figyelni, azt leírni, annak súlyát mérlegelni és a nyert adatokat a természettudományok adataival összenézni és összeilleszteni. Az így nyert szemlélet és ismeret több világosságot vetne az élők testi életének leszármazására is. Mert ha a pszichikai erők ma is nagy hatással vannak a testre, akkor bizonyval ezek az erők minden nagy jelentőséggel bírtak az élet fentartására, megőrzésére, az alkalmazkodásra,

az átöröklésre, az ösztönök életére is. Főleg az ösztönök úgy fognak feltűnni, mint a faji és az egyéni lelki életnek legnyilvánvalóbb kifejezései. Az ösztön nem lesz többé talány, hanem korlátoolt, jól körülvonalozott és már túl alig léphető lelki élet.

Így ismerjük meg a mindeniséget egész mélységeiben, külső és belső életében. És amint a mi önismeretünk és ezzel kapcsolatban igaz értékünk is nem attól függ, milyen elemekből áll testünk vagy milyen a külsőnk, hanem attól, milyen a belső életünk; épp úgy a világ értékét is a belső erők teszik ki.

Így látjuk megint, hogy a keresztény gondolkodás mily sokoldalú és mily színes! Mert a természet-tudós látásait a bölcselőnek és a művésznek szemléleteivel egészítí ki és a világ mélységét és magasságát, belső és külső megjelenését egyaránt egységbe foglalni igyekszik. És midőn így minden összefoglal, akkor kielégíti nemcsak tudásunkat, hanem sejtéseinket is, megragadja nemcsak az észnek, hanem a képzeletnek és az érzésnek is a meglálásait, illetve igényeit.

Mi érdekelne már most ezek után jobban, mint épp saját benső világunk, saját lelki életünk? Merüljünk el tehát a következőkben a lelki élet nagy tényeiben és sajátosságaiban.

ÖTÖDIK RÉSZ.

1. A lélek bölcslete.

A lélek kérdése tudományos és világnézeti kérdés. Tudományos, mert a lélek életét úgy benső, mint külső tapasztalás útján igyekszünk megrajzolni, megismerni; világnézeti kérdés, mert a felelettől függ, milyen szemmel nézzük a legvégső, a transcendens kérdéseket.

Amint az anyag eredete és benső lényege homályban marad örökre, épp úgy a lélek eredete és benső lényege is elsiklik érzéki szemeink elől és az érzetek feldolgozásából táplálkozó szellemi élet is e ponton megfeneklik. De amint mi az anyag természetét azon erőkből és jelenségekből ismerjük meg, amelyek belőle kisugárzanak és így észrevevésünk és tudásunk körébe jutnak; épp úgy a lélek kisugárzó erői és képességei is a maguk sajátosságaikban és minőségeikben rávilágítanak a lélek természetére és életére is. A lélek mibenlétének, benső természetének, működésének és céljának kérdését tehát a lélek működéséből

és lelki működésének milyenségből és természetből állapítjuk meg.

Vezető szempontunk tehát: ahol működések vannak, ott működő erők is léteznek; és amilyenek a működések, olyan természetük a működők is. Ebből kifolyólag elemzés alá vesszük a lelki életet; szemléljük annak igazi természetét és sajátosságait; összehasonlíljuk az anyagi jelenségek természetével és törvényeivel és így állapítjuk meg: van-e a lelki életnek önállósága, öntörvényszerűsége? van-e a testtől független, sőt testfölötti tevékenysége? van-e más-szóval testtől független életműködése, illetve élete?

2. A lélek a bölcselők szellemi világában.

Azt mondottam, hogy a lélek kérdése világnézeti kérdés, mivel a lélek legbensőbb mibenléte és végső célja elsiklik a tudomány elől. A közbeeső kérdések azonban egyre világosabbak lesznek és ez a fény rávilágít valamiképp az eredet és a vég szemhatáraira. Mégis a világnézetet kiküszöbölni örökre hiú reménykedés! Pedig a világnézetet nemcsak az értelmi szemlélődés irányítja, hanem talán még inkább akaratunk és érzelemtípusunk. Amilyen az akaratunk és erkölcsi életünk, olyan a világnézetünk is. A nemes érzésű lelkek, a tiszta szívek rendszerint eszményies gondolkodók; a sötét és szennyes érzések ellenben anyagias gondolkodás felé terelnek.

Két fő szellemi irányzat van, amely a lélek kérdésével foglalkozik: az anyagelvűség és a lélek-

elvűség. Az anyagelvűség minden egyetlen; minden egy forrásból igyekszik az anyagi és a szellemi élet jelenségeit megmagyarázni. A lélekelvűség ellenben kétféle alakban jelentkezik: vagy mint a helyes kételvűség vagy mint túlzó lélekelvűség. A helyes kételvűség az anyagi élet jelenségeit és törvényeit az anyagból, a lelki életéit ellenben a lélekből származtatja. Mivel azonban úgy az anyag, mint a lélek az egy mindenhez tartozik, a kettő között nem lát áthidalhatatlan ürt, hanem inkább minőségi különbözetet és a kettőnek együttműködéséből szövi ki az emberi élet legragyogóbb értékeit és műveit. A túlzó lélekelvűség az anyagot magát leszüri és úgy a fizikai, mint a lelki élet tényeiben a szellem életének különböző oldalait látja és vizsgálja.

Az anyagelvűség és lélekelvűség tehát két látószög, amelyből a minden életét nézzük. Mind a kettő az idők folyamán módosul és hol finomabb, hol nyersebb megjelenésben igyekszik magát kifejezni. A görög világ atomizmusa, a francia forradalom előtti és a XIX. század közepén uralmodó bölcselkedés az anyagelvűségnek valóban nyers és durva képletei összes erkölcsi, társadalmi és esztétikai következményeivel együtt. Ellenben Hume és Mill eszmetársításon nyugvó rendszere, Condillacnak érzékelvűsége, Spencer» Fechner és Wundt tanítása a testi és a lelki élet párhuzamos-ságáról, ezek minden az anyagelvűségnek elfinomult alakjai.

A lélekelvűség is változatos alakzatokban mutat-

kozik. Plató és Arisztotelész sokban különböznek a nagy kereszteny bölcselőktől. Descartes, Leibnitz, Herbart és a modern francia és angol idealizmus alakjai, mint Bergson, Boutroux és W. James, lényegesen eltérnek egymástól.

Az újkori bölcselőt szívesen származtatja magát Bacontól és Descartestől, a modern természettudomány úttörőitől. A lélektan is hozzájuk fűzi kiindulását és pedig úgy az anyagelvűség, mint a lélekkelvűség keretében. A természettudomány ugyanis akkor virágzott fel, midőn kísérleti alapra helyezkedett (Bacon) és a természetet, mint kiterjedést elemzni, mérni és számokkal kifejezni igyekezett (Descartes). Az újkori tudomány arra törekedett, hogy a jelenségek között az állandó viszonyokat felkeresse és azokat számtanilag kifejezze. Mivel pedig a számtan vezetésekkel dolgozik, ezt a módszert a természettudományokra is átvitték.

Descartes volt az első, aki bölcselőtől a lélektant is „tudományosan” feldolgozni igyekezett. Ő a világot két kiegyeztetlen részre osztja: a gondolatra és a kiterjedésre. A kiterjedés – véli – a tudomány tárgya; a gondolat (mint a léleknek, az alakító művésznek lényege) ellenben a lélektan körébe tartozik. Az előbbi mérés alá esik, az utóbbi nem. A test és a lélek azonban egymással bensőleg összeforrnak és ámbár a kettő között nincs is állagi egyesülés, hanem csak rákényszerített kapcsolat, mégis ez a természetellenes egyesülés sem gátolja meg, hogy a lélekben végbemenő

alkalmi elváltozások a testen is ki ne fejeződjenek. Ha tehát a lelki élet jelenségeit közvetlenül magában a lélekben nem is vizsgálhatjuk, de a testen a kiterjedés szempontjából igenis megfigyelhetjük és megmérhetjük.

A léleknek a testtel, a fiziológiával való kapcsolata és a testen végbemenő jelenségeknek oly szemlélete, mintha azok a lelkeknek függvényeik volnának, Descartes követőit két pártra szakította. Némelyek azon voltak, hogy a testben megtalálják a lélek hű kifejezését. Mások ezzel nem elégedtek meg és a lélek önálló vizsgálatából szűrték le a tudományos lélektan elemeit. Ez utóbbiak voltak főleg az angol bölcselők.

Így Locke a lélektan alapelemévé a képzetet teszi és a képzeteket egészen úgy kezeli, amint Newton és követői a fizikában az atomokat kezeltek. A képzetek is meghatározott, egymásra nézve áthatolhatatlan, egymáson kívül eső egységek, amelyeket a pusztta tapasztalás hint el lelkünkbe, anélkül, hogy azok megszületésében gondolkodásunkkal önkéntesen közreműködnénk. De ha nélkülünk serkennek is fel lelkünkben, nélkülünk nem kapcsolódnak. Az eszmék csoportosítása, összeszövődése szellemünk tevékenységéből ered. A lélek a rendelkezésére álló eszmékből építi fel az emberi ismeret nagy épületét.

Locke rendszerében a kételvűség nyilvánvaló. Hume ellenben a lélek kapcsoló tevékenységét kiküszöböli és magukban az eszmékben, a képzetekben igyekszik megtalálni a társulásnak okát.

Az egész lelki élet szerinte benyomásainkból és e be-nyomásokra vonatkozó törvényekből áll össze. Az eszmék önmaguktól társulnak, a hasonlóság, az érintkezés és az okság törvényei alapján. Hogy mi az; érintkezés (az együttlét) és mi a hasonlóság, azt tudjuk. Az okság pedig az eszmének, a képzetnek az a törekvése, hogy a másikat (ame-lyikhez hasonló vagy amelyikkal együtt volt) fel-idézze, így vonzzák egymást (Newton szerint) a fizikai parányok és így sorakoznak össze az eszmék is. Itt már nincs többé szó a lélek és az eszme kettőségéről, mint azt Lockenél láttuk. A lélektani törvények is csak oly viszonyok, amelyek az *esz-méknek természetéből* következnak.

Mégis Hume még beszél valami rejtélyes törekvésről, illetőleg szokásról, amely bennünket az eszmék társítására késztet; ismer valami külső tevékenységet is, ami az eszméket mozgásba hozza. Joh. Stuart Mill már tovább megy. Azon van, hogy minden titokzatosság nyomát kiküszöbölje. Az eszmék nála önerejükön társulnak és az így létrejött kapcsolatok szétbonthatatlanok, ha csak ellenmondásra nem találnak és gyakran ismét-lődnek.

Az eszmetársulás úgy működik, mint a kémiai rokonság. Nincs szükség a szellem önkéntes ere-jére, sem a gondolkodás törvényeire, sem akara-tunk parancsszavára, hogy a fogalmak, az ítéletek és a következtetések eredetét megmagyarázzuk. Magukban az eszmékben rejlő kapcsolódóképes-ség elégséges még a bonyolult lelki műveletek

megmagyarázására, sőt elégséges az én öntudatra ébredésének megfejtésére is.

Ámde megfejtette-e ezen szemlélet a lélek mibenlétét? Adott-e módot a lelki élet megértésére lélek nélkül? Az atomok a fizikában is felbontatható egységek, hát a lelki atomok? Ha elemezzük magát az eszmét, nem találjuk-e meg benne épp azt a *szellemi tevékenységet*, amelyet gépiesen szeretnénk kimagyarázni? És ha gondolatban elvonatkozunk az eszméknek benső életképességétől, marad-e akkor még azokban szellemi fogékonysság és társuló készség?

Más oldalról is megvizsgálták a dolgot. Keresték, vájjon az öntudatban vannak-e az eszmék vagy az eszmék összeszövődésének *eredménye-e* az öntudat? Ha az eszmékben még nincs öntudat, hogy jön létre az én magára ébredése? Az én, felelik, a tudatállapotok oly sora, amely ismeri önmagát. De csupa öntudatlan elemből hogy jön létre a magára ráelmítő sor, illetve az én? Tehát a tudat elemeinek feltétlenül az öntudatból kell kisarjniuk, de akkor a szellem a képzetek forrása és egyáltalán nincs kiküszöbölve. *En* gondolkodom és nem *bennem* gondolkodnak. Az én nélkül, amely az eszméket társítja, kapcsolatba hozza, mérlegeli, minőségükben összeilleszti, illetve szétválasztja, nincs lelki élet. Az élettani folyamatok önálló törvényszerűséggel bírnak és az én ráelmítése, figyelme nélkül is jól működnek; de a képzeteknek, eszméknek nincsenek önálló, *tőlem* független törvényeik. Azok az „én” törvényei alatt állanak. Az

eszmetársítás lélektana tehát adhat leírásokat, de semmit meg nem magyaráz, tele van benső ellentmondással és képtelenséggel.

Az eszmék benső természetének vizsgálása azonban nem maradt terméketlen. Condillac az érzetekek, Kant az ítéleteket vette elemzés alá, a skotisták pedig, mint Reid az öntudatot introspekción, önmegfigyelés útján vizsgálta. És mi lett az eredmény? Condillac rájött, hogy az érzet sem valami felbonthatatlan egység, nem is a tudaton kívül áll, hanem benn úszik a tudatban. Valóban nincs érzet, amely legalább is valami ítélettel ne függne össze. A hangzérzetet mindenjárt úgy tapasztalom, hogy az a térenk bizonyos részéből jön. Azt kellesmesnek vagy kellemetlennek mondjam. A színérzet is lelki hangulatokkal van kapcsolatban.

Kant az ítéletet elemezte és kimutatta, hogy soha ítélet véletlenül össze nem áll. Az ítélet minden szellemi tevékenység eredménye. Ha valamiről csak ezt mondjam: ez létezik, ez már ítélet. A szellemnek legalább ilyen ténymegállapítása nélkül számomra semmi sem létezik. És mikor a szellem valamit megállapít, akkor annak szellemi alakot kölcsönöz, azt a maga nyelvére lefordítja, magához idomítja. De mindez pontos szellemi tevékenység eredménye és nem a szellem a nyers adatok leszármazása.

Ha tehát a szellem önálló valóság, akkor annak vannak képességei is, van belső berendezése is. Képességek nélkül lelki élet nincsen. De e képességek maguk csak járulékok, kell valami hordozó-

juknak, alanyuknak is lenniök, amit mi léleknek nevezünk. A skotisták és Jouffroy ily gondolatfúzésük kapcsán szükségszerűen eljutottak a lélek állagához. Az összes kísérletek tehát, amelyek a lelki életet lélek nélkül iparkodtak felépíteni, csödbe jutottak, mert úgy az elemzés, mint a belső megfigyelés rávezetett arra, hogy a lelki élet irányítója, hordozója a lélek, amely már a legegyszerűbb érzetet is, de főleg az ítéleteket a maga benső erejével és világosságával áthatja.

Mikor a lelki élet elemzése ezen irányban már kimerült, ismét visszatért oda, ahonnan kiindult. Ismét feltámadt Descartes ama gondolata, vájjon nem lehet-e a lelki élet jelenségeit a test közvetítésével magyarázni? Hátha a test lehet a lélek életének külső kifejezése! Hátha a test által beszél a lélek a mi értelmünkhez! A testi jelenségek mérhetők és számítás alá is esnek. Vájjon ezek a számítások nem vezetnek-e el a lélek törvényeihez isj Csak a módszer változott meg. Descartes annak idején teljes összhangot tételezett fel a lélek és a test között és ezt az előre megtervezett összhangot metafizikai elmélkedésekre alapította. Korunkban tisztán tapasztalati alapon keresik a viszonyt a fizikai és a lelki jelenségek között; azt egyre közelebbről és pontosabban elemzik és a lelki jelenségek mértékévé teszik. A lelki műveletekhez csatlakozó fizikai (illetve fiziológiai) tüneteket nagy szorgalommal kutatják és a kettő között lévő függőségi viszonyt egyre pontosabban megállapítani törekesznek.

Így jött létre új pszicho-fizika! Kezdetben rendkívül szép reményekre jogosított, mert igen komoly tudósok álltak élén és a legfinomabb kísérletezéseket vitték végbe. Az érzet és az inger közötti viszonyokat, a reflex-mozgásokat, az egyszerű akaratfolyamatokat vizsgálták. Mérték az időt, amely alatt az inger a tudatba jön. Mérték azokat az idegmozgásokat, amelyeket bizonyos érzelmek vagy gondolatműveletek ébresztenek. Szóval amint a gondolatok rajzok alakjában rávésödnek a beszélőgép lemezére, úgy keresték minden lelki műveletnek szemlélet alá, mérték alá eső számviszonyait. Közben Gall frenológiája is új életre ébredt! Az agynak felületét felosztották, térképet vettek fel róla és a különböző tehetségeket egy-egy mezőbe sorozták. A franciák a beteg lelkük leléktanát és rendellenességeit is iparkodtak megfigyelni, hogy a betegségek révén az egészséges lelki élet titkaiba is bepillantsanak.

Mindezen kísérleteket egészen gépiesen és személytelenül végezték, épp úgy, mint a fizikai műtermekben. Szívük mélyén lappangott ugyanis a remény, hátha a mechanikus eljárás is sikerül és akkor a lélek életét egészen mechanikusan, az egyelvűség szempontjának megfelelően, pusztán anyagi folyamatokból is le lehet származtatni. Nem csodál Hiszen ez a leléktan a XIX. század végén abból az iskolából nőtt ki, amely nyers anyag-elvűségnak hódolt és csak mikor az teljesen csődbe jutott, akkor gondoltak arra, hogy a lelki és a testi élet között legalább párhuzamosságot

keressenek. De akkor is azt hitték, hogy a lelki élet az anyagi jelenségeknek csak másik oldala, de benső törvényszerűsége az anyagéval összeesik.

Az éleslátású franciaik, akik Renouvier iskolájából kerültek ki, mihamar észrevették úgy a túlzásokat, mint a hiábavaló reményeket és az összes laboratóriumi kísérletek értékét nagyon leszállították. Foucault, Boutroux, Bergson nagyon éles kritika tárgyává tették ezt a német-angol irányzatot és kimutatták, hogy ama kísérletek csak a lelki élet igazán elemi jelenségeire és azokra is csak nagy általánosságban vonatkoznak. A magasabb lelki életben egyáltalán nem érvényesülnek. Belátta ezt Külpe is (Wundt tanítványa) és iskolájával (würzburgi iskola) visszatért a lelki élet jelenségeinek önálló és a benső megfigyelés alapján álló vizsgálásához.

Angliában illetve Amerikában is hamar megindult az ellenáramlat. W. James éles kritikája a természettudományon felépülő lélektant ismét kapcsolatba hozza a metafizikával, mert belátja, hogy a lelki élet jelenségeit lélek nélkül nem lehet kielégítően megfejteni.

Gondolkodásunk hosszú tévedések után tehát ismét helyes révbe kezd jutni. De a tévedéseknek is megvan a jutalmuk. Az emberi szellem rászorul arra, hogy időről-időre a régi gondolatokkal is teherpróbát végeztessen. Ez által is gazdagodunk ismeretekben. A hosszú kísérletezésnek és bolyongásnak eredményei, hogy jobban belátták, miképp kapcsolódnak a lelki folyamatok bizonyos fizioló-

giai folyamatokkal. A test és a lélek *benső* kapcsolata (amint azt a keresztény lélektan mindig tanította) világossá vált. Megismerték egyúttal a lelki élet sajátos, anyagfeletti törvényeit és azoknak önállóságát. A léleknek mint merev állagnak elgondolása (Herbart lelki reáléi) tarthatatlanná vált és a lélek fejlődését, fejlődöképességét elfogadták. Arra is rájöttek, hogy az öntudat nem eredmény, hanem maga is alakító művész. Végül pedig a keresztény bölcselét alapelveinek helyesisége ismét kivilágolt.

Ezen eszményies gondolkodású irányzat ellen küzd még az a lélektan, amely Darwin és Spencer fejlődéselméletének alapján épül fel és amint az életet általában, úgy a lelki életet is pusztán külső, gépies és esetleges körülményekből, a természetes kiválasztás és az alkalmazkodás, illetőleg kifejlődés elveiből igyekszik levezetni, egyébként pedig ugyanazon hibákban szenvend, mint az angol eszmetársítás lélektana Hume, Mill stb. idejében.

A lélektan történetének ezen rövid áttekintéséből is kiérezhetjük, hogy a lélektan igen súlyos kérdésekkel foglalkozik. Új megvilágításba jön a lélektannak mint tudománynak a fogalma és feladata. Bensőbb kapcsolatba lép a fizikai és az élet-tani kérdésekkel. Ismét átvizsgálják az öntudatnak és az öntudat kifejezéseinek, az érzetnek, a gondolatnak, az emlékezetnek, az akaratnak a természetét. Belájtják, hogy az érzelmek az értelelmeire és viszont nagy hatással vannak. Új világításban jelenik meg a lelki élet önállósága és építő művészete. És minden-

ezek a fő kérdések egy sereg kisebb kérdést is megszólaltatnak, amelyek ma mind igen elevenen érdekelnek bennünket.

3. Természettudományos lélektan.

A tapasztalati tudományok nagy fellendülése a lelki élet vizsgálóit is új utakra terelte. Nem elégtek meg a külvilág meghódításával, hanem a lélek benső lelki világát is megismerni és tudományosan megérteni törekedtek.

A régi lélektan ugyanis inkább metafizikai volt, mint kísérleti; inkább belső megfigyelésen épült fel, mint a lelki jelenségek tapasztalati vizsgálatán. A régi lélektan előtt a lélek mint tény adva volt és a lélek fogalmának elemzéséből szöttek ki a lelki élet természetét és törvényeit. A természettudományok nagy előhaladása a lélektannak is új eszményeket adott. Most már magukat a lelki jelenségeket veszik tapasztalati és kísérleti megfigyelés alá és azokból, azok természetéből, azok fizikájából következtetnek esetleg a lélek metafizikai természetére is. Sajnos azonban, hogy korunk lélektana a metafizikai törekvésektől egyre jobban elszakad. Amint a modern fizika tisztán az anyagnak erőivel, tulajdonságaival, természetével foglalkozik és nem kérdezi, mi van a jelenségek, erők stb. mögött; úgy a modern lélektan is csak a lélek jelenségeivel és ezeknek egymáshoz való viszonyával foglalkozik és (legalább is látszatra) szintén nem veti fel a kérdést: mi az a lélek,

amely ily hatásokban jelenik meg. Amott az anyag *természetrajzával* foglalkoznak anyag nélkül; itt a lélek természetrajzával lélek nélkül; ott az anyag az anyagi jelenségek gyűjtőneve; itt a lélek a gondolkodás és az öntudat tényeinek rövid elnevezése. De sem a fizikában, sem a lélektanban az anyag illetve a lélek alatt valami állagot, szubstanciát nem értenek.

Ez az előkelő nemtörődömség azonban pusztán látszólagos. Csak leplezi az embernek azt az ősi és ki nem irtható szenvedélyét, hogy metafizikát csináljon. Mert a tapasztalati kutatások e zászlóvívői igen hamar metafizikai álmokba bonyolulnak. Mikor elhagyják a józan és a higgadt metafizikát, kalandos látomásokba esnek. A modern monisták, ezek a regényes álomszövők, mind a fizikai, élet-tani és a lélektani laboratóriumokból nőnek ki és bizony nem csak szerény „természettudományt” művelnek, hanem a jövő erkölcsstanát, társadalom- és vallástudományát is megrajzolják természetesen metafizikai vonalakkal.

Korunk lélektana tehát úgy foglalkozik a lélekkel, mintha nem volna lélek! És nemcsak a métafizikai szempontokat kapcsolja ki szemléletéből, hanem a lelki élet jelenségeit a matematikai módszer rideg kereteibe is be akarja illeszteni és minden lelki adatot és tényt szigorú mérték alá vetni. Ha pedig a lelki jelenség ezt a tudományos eljárást nem bírja el, akkor több-kevesebb ügyességgel azt egyszerűen leírják és nem magyarázzák. De látszólag mennél több viszonyt képesek

így a lelki jelenségek körében számszerűleg ki-
fejezni, annál több bizonyosságot tulajdonítanak
neki. Annál tárgyilagosabbnak tűnik fel ugyanis
az eredmény.

Így főleg napjainkban az öntudatnak alanyi
tényeit is élettani és fizikai előzményeiben és
következményeiben megfigyelni és megmagyarázni
igyekeznek és azt hiszik, hogy ily módszerrel a
lelki élet tudományából minden alanyi elemet ki-
küszöbölnék és a tárgyilagos, egészen biztos adato-
kon felépülő lélektant megszerkesztik.

Helyes-e ezen eljárás? Mindenesetre minden tu-
dománynak időről-időre át kell vizsgálnia vezető
gondolatait és módszereit, hogy önmagát meg-
javítsa és biztosabb alapokra helyezze. Meg kell
állapítania a maga munkakörét, ki kell pontoznia
határait és ezen kereteken belül fel kell göngyölítenie az egymással kapcsolatba hozott és tapasztalatilag is beigazolt tényeket. Ezt a felszámolást
a lélektannak is meg kell tennie! Neki is megvan
a maga tárgyi köre, az öntudat tényeinek összes-
sége. E tények feldolgozásában szintén tapasztalati
módszerrel él és szintén arra törekszik, hogy az
állandóan beigazolódó jelenségeket rendszerezze.
Ezek a tények biztosak és aki tagadni akarná
azokat, a gondolkodást is tagadnia kellene. Talán
még a fizikai tényéknél is biztosabbak, mert hiszen
a fizikai jelenségeket is az öntudat mérlegeli és
az készíti ki bennünk ismeretekké! Ha tehát a
fizika lehet tudomány, akkor a lélektan is lehet az.

Ám mégis más kérdés az, lehet-e a lélektani

valóban fizika módjára kezelní és ezt oly értelemben tudományosnak nevezni, mint a fizikát? Ezt már méltán tagadjuk. A lélektan *szellemi* tudomány és nem *természettudomány*. A fizika tárgya a külvilág, a léleké a belvilág. Vájjon nem két különböző világ-e ez? A lelki élet tényei folyton változó jelenségek és pusztán *minőséggel* bíró tények. A lélekben minden változás és minőség! Lehet-e tehát ezekre a fizikának mérő eszközeit alkalmazni, mikor azok csak változatlan és nyers mennyiségekre illenek? Nem siklanak-e ki azok a mennyiségi meghatározások elől? A fizikai testek parányokból állanak, amelyek minden változás dacára is mindig ugyanazok. A lélek életének tényei, részei azonban nem állanak parányokból; nem is függetlenek egymástól, nem is állandóak! Sőt a lélekben minden, amit mi jelenségek gyánánt külön-külön kezelünk, csak logikai elvonás útján nyernek önálló életet, tényleg azonban és a valóságban az egységes öntudatnak eleven medrében nincsenek egymástól elkülönítve, hanem egybefolynak.

Mérjük meg tehát például az érzetet! Tegyünk próbát vele! De az érzetnek nincsen önléte. Nem független az önmagában! Minőségében és erősségeiben függ attól a lelki kapcsolattól, amelyhez tartozik. minden új érzetnek meg kell küzdenie azon érzeteknek ellenhatásával, amelyek azt megelőzik és azokéval is, amelyek követik. Minőségében függ attól az egyéntől is, akiben felébred; sőt még jobban attól az időponttól, amelyben

fellép. Mert az egyén is folyton más és más lelki állapotban van! Lelki világának érzékenysége és fogékonyisége egyre ingadozik.

Ami áll az érzetről, ugyanazt még inkább elmondhatjuk a léleknek többi életnyilvánulásairól is. A fizikai testek mozgását, melegét, hangját megmérhetjük, de az emlékezetet, gondolatot, az akaratot nem. Épp azért a lelki élet törvényei nem lehetnek oly szigorúan állandók és változatlanok, mint a fizikaiak. Vannak ugyan a lélekben is egymáshoz hasonló folyamatok, de az ok és az okozat közötti kapocs itt nem oly zárt, mint a fizikában. A kettő közé folyton mellékjelenségek csúsznak be, amelyek a kapcsolatot meglazítani, illetve felbontani igyekeznek. És ezek a lappangó elemek annál gazdagabbak, mennél inkább a lélek mélyeire szállnak alá. Innen van, hogy még az érzetek erejét sem tudjuk biztosan megmérni. Bergson Fechnerrel szemben azt vitatja, hogy mi voltaképp nem az érzetek *gyarapodását*, hanem a gyarapodás érzelét mérjük. Vagyis ha az érzetek gyarapodása mennyisége alá esik is, mégis mi nem mennyiséget mérünk, hanem minőséget, a gyarapodás érzelét. És feltéve, hogy az érzetek gyarapodását számokkal tényleg kifejezhetjük, de mennyi ingadozást mutatnak ezek a számértékek nemcsak különböző egyéneknél, de egy és ugyanazon egyén különböző állapotában is. Ezt mindenki tudja, aki látott vagy kiállt már ilyen (például hang, íz, szag, nyomás) érzetméréseket.

És mennél inkább közeledünk a tulajdonképpeni

lelki tényekhez, (a megértés, ráelmélés, elvonás, akarat folyamatai) annál kevesebbet érnek ama számok, amelyeket esetleg nyerünk és meg kell elégednünk bizonyos analog okoskodással, amely hasonlóság alapján következtet, jóllehet a lelki életben két egymáshoz teljesen hasonló élmény nincs is.

Már ebből is világos, hogy a lélektan lehet ugyan tudomány, de bizony az egész önálló, sajátos jellegű és a tulajdonképpeni természettudományokkal össze nem hasonlítható tudomány. Azért mondja W. James: Ha a lélektant a természettudományok közé sorozzuk is, ne gondoljuk, hogy az épp oly szilárd alapokon nyugszik is. Mert bizony gyengeségei nyilvánvalók és egyre rászorul oly feltevésekre? amelyek pusztán metafizikai jellegűek és amelyeket egyre jobban át kell gondolni.¹

Ez valóban így is van. A fizikai törvények feltétlenek és matematikai bizonyosságúak. Nem csoda! Hiszen azok egyszerű, önmagukhoz mindenkor hasonló és teljesen személytelen, alanytalán viszonyokat határoznak meg. Az öntudatnak tényei ellenben igen bonyolultak, mindig különbözők és minden át vannak itatva az én alanyias jellegével. Ez az alanyiság és egyéniség pedig épp a legtudományellenesebb jelleg, mert mindenüvé esetleges színeket és célokat visz be. A lelki élet törvényei épp azért soha pontos és biztos meg-

¹ W. James, *Précis de psychologie*. 622. 1.

határozás alá nem eshetnek, sem oly csalatkozhatatlanul előre nem láthatók, mint a fizika törvényei. A fizikához hasonlítva a lélektan talán szerény tudomány, mindig rászorul a leírásra. Elemei igen sokszor csak esetlegesek és egyéniak, de azért mégis igen becsesek, mert hisz bepillantást engednek a lélek legtitkosabb mélységeibe és mert valóban rányitnak lelkiségünk titkaira. Többet tőlük nem is kívánhatunk! Hisz jól tudjuk, hogy amely percben a lélektan oly biztos adatokkal dolgoznék, mint más tudomány, abban a percben az ember megszünnék szabad és személyes lény lenni. A lélektan gyengesége tehát az emberi léleknek végtelenül finom, színes és gazdag világában nyeri magyarázatát.

És ezen nagy értékekért szívesen lemondunk arról a pontosságról, amelyet a külső világgal foglalkozó tudományuktól még elvárunk.

4. A test a lélek hangszeré.

Lélektan és élettan.

Mikor Descartes a tudományokat matematikai alapokra fektette, ugyanakkor a lelki jelenségeket is a testi élet elváltozásain óhajtotta megfigyelni. Ez a törekvés vezetett ama tudományos feltevéshez, hogy a gondolat és a kiterjedés, a lélek és az anyag bár egymástól különböznek, mégis bizonyos kapcsolatban vannak, úgy hogy a lelki élet módosulásai a testen kifejezésre jutnak és viszont

a test érzései a lélekben szellemi alakban tükröződnek. Szóval a kettő között párhuzamosság van; az egyiknek elváltozásait a másik hatása gyanánt tekinthetjük; a szellemi életet, az anyagon, a testen mérhetjük és módszeresen feldolgozhatjuk.

Föleg az élettannak csodálatos fellendülése, a testi élet jelenségeinek pontos és részletes ismerete adott ennek a bölcsleti elvnek hatalmas lendületet. De amint már az rendesen történni szokott, a túlzás sem maradt el. Ha napjainkban egy-egy természettudományos lélektant kezünkbe veszünk, első pillanatra nem tudjuk, milyen tudománnyal is van dolgunk: lélektannal-e vagy élettannal? Föleg ha az író elfogult és tisztán anyagelvű világnézetet vall. Ilyennél a tiszta lelki élet csak csalóka ábránd! Nincs semmi önálló valósága és működése. Onkáprázat, mert a szellemi élet csak az agy tömecsei rezgéseinak ellenképe; bizonyos idegkísüléseknek kísérő jelensége. „A lelki jelen-ség kétarcú idegfolyamat”, jobban mondva az élettani folyamatoknak módosulása.

Ám ez túlság! Ezen az állásponton lélektan és lelki élet többé már nem létezik. Az élettan elnyelte a lélektant. Sőt még tovább ment, mert ä lélekelvűség alapján álló metafizika helyébe az anyagelvű metafizikát csúsztatta be. Az ilyen túlzásuktól, ily nyers anyagelvűségtől óvakodnunk kell, mert a lelki élet önálló tényei oly nyilvánvalók, annyira anyagfelettiek, hogy azokat egyszerűen mellőzni nem lehet.

Főleg két szempontot emelek ki. Nem lehet élettani alapon semmiképp sem bebizonyítani, hogy az agy rezgései az egész lelki életet a maga csodálatos gazdagságában lerajzolják; nem lehet továbbá azt sem kimutatni, hogy az öntudat az agy rezgéseinek művelete. Az agy rezgések és a lelki jelenségek között csupán bizonyos viszonyokat lehet megállapítani, de semmiesetre sem az egy azonosságot.

A lélek, az emberi öntudat tartalma sokkal gazdagabb, mint a neki megfelelő agyrezgések, agyműködések. A kísérletek eredményei még mind máTg ígen szerények és a kísérletektől maguktól már nem is igen sokat várnak. Megmérték az érzetek keletkezését, megállapították azt az időt, amely alatt az inger mint érzet a tudatba jön; fényt vetettek az ingerküszöbre és az ingermagaságra (arra, hogy mily erősnek kell lennie az ingernek, hogy tudomásul vegyem; és melyik az a legmagasabb inger, amelyet érzékszervem még elbír), azt is bizonyos valószínűsgéggel leszögezték, hogy az érzet erőssége nincs egyenes arányban az inger gyarapodásával. Az eszmetársítás, az emlékezet, a képzelet, a gondolatfolyamatok, az akaratelhatározások, tehát az egész magasabb szellemi élet teljesen kiesik a kísérletek biztos eredményei köréből. Szóval az élettani folyamatok nem leplezik le éppen a lelki élet szépségeit, legsajátosabb tényeit.

Kibővítették e kísérleteket a lelki betegségekben sínylődökön tett megfigyelésekkel, hipnotikus be-

avatkozásokkal is, de a lelki tények önállósága mindig nyilvánvalóbb maradt. A pszichés műveletekhez csatlakozó fizikai tünemények csak bizonyos atomrezgésekre utalnak és pusztán azt mutatják, hogy valahányszor a lélek működik, a testi atomok kisebb-nagyobb rezgésbe jönnek (amelyeket villányórákkal is mérhetünk); de e rezgések, mint menyiségek, a lelki folyamatok minőségére fényt nem vetnek. Más szóval az összes élettani kísérletek csak azt a régi arisztotelészi és kereszteny világnézetet erősítik meg, hogy a test és a lélek benső állagi egységen vannak egymással és nem mint Descartes tanította, csupán erőszakos kapcsolatban. Ebből a szoros kapcsolatból pedig az következik, hogy a lélek benső élete a test által lép ki térbe és időbe; a test érzései és tapasztalásai pedig a lélekben nyernek öntudatot, ott válnak tudatos érzetekké.

A test tehát a lélek kifejező hangszeré, anélkül azonban, hogy a test a lélek egész világát hivatva volna kifejezni. Mondják, hogy ha mi az összes agyrezgéseket ismernök, akkor ezek révén a lélek mélységeibe és titkaiba is bepillanthatnánk. És bizony akadtak olyan álmodozók is, akik remélték, hogy a nagy bűnösök lelki titkait egykor úgy fogjuk felfedezni, hogy az agyrezgéseket villamos vezetékek révén felfogjuk, azokat valami távirókészülékkel kikopogtatjuk és belőlük eltitkolt gondolataikat kiolvassuk. Mi ezt tagadjuk. Mi azt állítjuk, hogy a lélek gondolatainak gazdagságát, érzéseinak változatos színeit, ezeket a legragyogóbb és

leggazdagabb értékeket mennyiségileg, tisztán párányrezgésekkel felfogni nem lehet. Fel kellene más-különben tennünk, hogy minden gondolatnak és érzelmeknek megvan a maga fizikai ellenképe és hogy amint a gondolatok bizonyos fizikai rezgéseteket szülnek, épp úgy a rezgések bizonyos gondolatokat ébresztenek. Szóval a lelki élet mechanizmus volna és ez a mechanizmus mindenjunkban egyformán működnék. De épp ez ellenkezik a tapasztalattal. E feltevés képtelensége kísérletileg igazolható. Ha nem is tudjuk, (mert még nem láttuk) hogy bizonyos gondolatok mily agyrezgésetek idéznek elő, de tudjuk, (mert tapasztaljuk) hogy azonos agyrezgések is különböző gondolatokat és érzelmeket csalnak ki. Íme a zenére hivatkozunk. Mi a zene? Csupa rezgés! A hegedű húrjainak rezgését átveszi a levegő, a levegő közli azt a fül hártjával, ez ismét a fülideggel; a fülideg pedig az agy atomjaival, míg végre minden rezgésekből a tudatban bizonyos minőségű és erejű hangok, dallamok és érzelmek szállnak fel. A rezgések mind tárgyi valóságok és mindenjunkban egyformák; agyunk berendezése is azonos és objektív; hogyan van mégis, hogy ugyanazon rezgési folyamatok különböző gondolatokat és különböző érzelmeket gerjesztenek fel a hallgatóságban? Hogyan van, hogy ugyanazon rezgési tünetek egy és ugyanazon egyénben is más és más környezetben és lelkiállapotban más és más gondolatoknak és hangulatoknak lesznek szülői? Bizonyára ez nem volna lehetséges,

ha bizonyos agyrezgéseknek feltétlenül bizonyos eszmék és gondolatok volnának lelki ellenképeik. Méltán állíthatjuk tehát, hogy az agyrezgések a lélek világából nem minden és nem is gépiesen vesznek át! Az agyparányok rezgései hasonlók arcjátékunkhoz, taglejtésekinkhez. Vájjon bizonyos taglejtésekkel, arc- és izommozgásokkal a lélek összes élményei és színei kifejezhetők-e? A lélek gazdag gondolat- és érzellevilága ezekben bizony csak oly tökéletlenül lép elő ki, mint amilyen bágyadtan és hiányosan képes a legjobb művész is pusztán néma játékkal az író gondolatait megérzéki, illetve velünk közölni. Még ha zene kíséri is a játékot, ha az érzelmek izgalmát a legváltozatosabb hangszereléssel vázoljuk is, még akkor sem lesz képes a művész a szöveg összes finomságait, az eszmék és érzések gazdag árnyalatait pusztán mozgásokkal kifejezni. Ha ismerem a szöveget és elmélyedtem a gondolatok ritmikus mozgásában és a rajzolt érzelmek hullámzásában, akkor előre látom, hogy bizonyos gondolat-, illetve érzelmtorlódások milyen testi kifejezést fognak a színész egyéniségén elhívni; de csupán a fizikai mozgásokból hiába iparkodunk az író lelki világát teljesen megérteni. Hátha még elgondoljuk, hogy maguk a fizikai mozgások több értelműek! Hogy látásukkor egyik egyén ezt, a másik meg amazt gondolja, amint ezt a tapasztalat igazolja, nemde méltán mondjuk akkor, hogy az agy párányainak rezgései sem teljesen, sem pedig pontosan és biztosan nem írják le a lelki életet?

Az agy rezgései tehát nagyon sokértelműek. Valamiféle keretek ezek, amelyekbe ugyan nem minden *minőségű*, *nagyságú* és *erősségi* gondolatok illetve érzelmek illenek be, de bizonyos nagyság, mélység és erősség körvonalain belül sok-sok hasonló, sőt különböző színű és árnyalatú lelki jelenség beillik. Egy kis keretbe nagy képet vagy nagy keretbe kis képet nem illeszthetek be, de van ugyanazon nagyságban elég sok akár szent, akár világi kép, amelyek ama keretbe mind beillenék. Úgy vagyunk az agyrezgésekkel is. Ezek is hol ilyen, hol meg amolyan lelki jelenségek kifejezői.

Épp azért kénytelen vagyok azt is állítani, hogy az öntudat maga semmiképp sem ezen agyrezgésseknek eredménye. Azt hiszik ugyanis, hogy az agy parányainak valamiféle lelki parányok (eszmék) felelnek meg és ezen testi-lelki parányok szerencsés mozgásából jönnének létre az észrevevés, a gondolat, a megértés, az akarat és végül az öntudat. Ezek is a régi hibába esnek; ezek is azt akarják elhitetni, hogy minden lelki állapotnak bizonyos fizikai és mechanikai egyenértéke van; következőleg bizonyos fizikai egységeknek egészen pontos, egészen merev és zárt lelki képek, lelki egységek felelnek meg. De ez képtelenség; a valóságban, mint láttuk, ilyen egyenlet nem fordul elő. A lelki állapotok, mint minőségek ugyanis mindig összetettek és nem egyszerűek. Nem is illeszkednek egymás mellé, de egymásban vannak; nem is mozdulatlanok, hanem folyósak; nem is tárgyiak, hanem alanyiak.

Így tehát az anyagvilágba illesztett testünk folyton ingereket vesz fel, az idegrendszer és az agy ezeket az ingermozgásokat átveszik, de a ráelmélés, a szellemi mefragadás más doleg, mint egy sereg mechanikus inger. A ráelmélés nem az ingerekben és a rezgésekben van, az a lélekből sugárzik ki a külső dolgokra és úgy teszi a dolgokat érthetőkké, amint a napfény láthatókká. Értés és napfény más, mint inger és tárgy. minden inger érzetté, minden benyomás megértéssé a lélekben válik. A lélek cselekvése nélkül semmi sem hasonul Ő hozzá. Pedig észrevezvés, megértés annyit jelentenek, hogy a külvilág anyagát a lélek a maga nyelvére átfordítja. Ez pedig önálló és a külső világtól független lelki működés nélkül nem lehetséges.

így vagyunk az akarattal is. Ez sem csak a feltorlódott indítóokok egyszerű gépies kisülése, illetve az erők egyensúlyba jutása. Ezek az indítóokok tényleg felgyűlnek bennünk és érvényesülni vágynak. De a kisütés, az elhatározás belülről jön. Ez pedig az a lelki parancs, amely a felhalmozódott energiáknak bizonyos célt és rendeltetést ad. Ez húzza le a ravraszt. A választás tehát maga több és más minőségű cselekvés, mint az indítóokok működési törekvése. És az akarat is több, mint az indítóokok összességének egyensúlya.

Az öntudat tehát nem az agy rezgéseinak fizikai eredménye. A gondolat és a gondolkodás nagy titkaiból ez még jobban kitűnik.

Ha gondolkodunk, szinte magunkba beszélünk

és szinte azt hisszük, hogy nyelvünk egyes szavai a belső élet elemei és hogy a belső élet sem több, sem kevesebb, mint a nyelv szavai. Tévedés! A szavak és ezek összessége a nyelv csak nagyon goromba kifejezései a lelki életnek. Ezek a gondolkodásnak csak jelei, látható illetve hallható feltörései, amelyeket úgy nyerünk, hogy a képzeteket és az eszméket velük összeillesztjük. De a képzetek és az eszmék is már csak merev jelek, lelki formák, amelyek utalnak magára az eleven gondolatra, amelyből kiszakadtak. A képzetek és az eszmék már ki vannak emelve az elillanó gondolatok összefüggéséből. És amint egy ház több mint bizonyos számú és bizonyos alakú kövek halmaza, épp úgy az eleven gondolat maga is több mint az eszmék és a képzetek gépies összerakása. Ott is, itt is a művész a háttérben lappang. A gondolkodó itt is, ott is több, mint maga a gondolat.

Az eszme a gondolatnak csak szünete. Akkor születik, mikor a gondolat ahelyett, hogy útját folytatná, megáll és önmagára elméi.

De akkor mi megy végbe a gondolatban az eszme előtt? Hogyan gondolkodunk? Mi a gondolkodás maga?

Ezen kérdésekkel a lélekben végbemenő folyamatok mélyére akarunk leereszkedni. A lélek élete folytonos cselekvés, szüntelen jövés-menés, szakadatlan irány változás. Ezek az irányok viszonyokat fejeznek ki. A viszonyok pedig összefoglalva adják az ismereteket. A tudomány is a dolgok közötti viszonyokat állapítja meg és midőn e viszonyokat

összefoglalja, illetve rendszerbe illeszti, akkor a dolgokról való tapasztalatokat is leszögezi. Ha a lélek szüntelen jövésben-menésben nem volna, a viszonyokat sem volna képes felfedezni.

Más tehát a lélek eleven élete és más ezen életnek öntudatra ébresztése. Az előbbi az eleven gondolkodás, az utóbbi a gondolkodásnak megkötése és önmagára elmélése. Ezeket a folyton születő életfolyamatokat, mozgásokat mi alig veszszük észre, de ha akarjuk, megfigyelhetjük azokat, csak mélyebben pillantsunk be lelkünkbe. Pl. az írói művészettel nagy hatása épp abban rejlik, hogy a nyelv zenéje, a mondatok ütemessége, azoknak arányos beosztása, a hangulat- és érzelmemfestő kifejezések lelkünket ugyanolyan mozgalmaságra, benső élettevékenységre serkentik, mint amilyenek között a mű testet öltött. Az író az olvasó lelkét a születő mozgások egész sorozatán végigvezeti és úgy irányítja, hogy az olvasó lelke a gondolatnak és érzelmeknek ugyanazon görbéjét írja le, mint amilyeneknek gyermeké a mű. Mennél művészibb a mű, annál kevésbé figyelünk az egyes gondolatokra vagy a szavakra és annál gazdagabb az a belső élmény és átélés, amelyet lelkünkben a mű felébreszt. A nagy művészek szellemi műveiben a szavak és a hangjegyek csak oly elemek, mint a beszélőgép lemezén a vonalak. Azok csak mindenmegannyi alkalmi eszközök arra, hogy az olvasó, az élvező lelkében ugyanazon mozgalmasságok megszülessenek, amelyek a művészben forrtak. Az író lelke így egyesül lelkünkkel! Az író boldog-

sága, öröme, fájdalma, reménye, tréfája a bennünk születő mozgások révén úgy lesz a miénk, mint ahogyan a miénk a mi szívünk, vérünk, velőnk. Bár másai és mégis a miénk. Más él bennünk és mi másban, tudniillik egy nagy lélek nagy viharai-ban, szenvedésében, örömében. A két lélek közvetítő nélkül érintkezik egymással.

A gondolkodás szüli tehát a rezgéseket az agy állagában, mert a gondolkodás cselekvés. Az agynak a gondolathoz való viszonya tehát igen finom és szövevényes. Képben kifejezve a dolgot, az agy a pantomímiának, de csakis ennek a szerve. Az agyban oly mozgások mennek végbe, amilyeneket a művész a némajátékban végez. Az agynak, miként a művésznek, az a szerepe, hogy utánozza és a maga nyelvére lefordítsa a szellem életét. És ez az érzéki, ez az anyagba öntött másolás teszi lehetővé, hogy a szellem élete a tér és idő keretei közé illeszkedhessek, vagyis testi alakot öltsön. Azáltal, hogy az agy a szellem gazdagságából kivonhatja mindazt, ami csak mozgásban kifejezhető és anyagiasítható, ezáltal a szellemet az anyaghoz fűzi, minden pillanatban a körülményekhez illeszti és fentartja a léleknek a külső világgal való érintkezését.¹

Most már látjuk, mily viszony van a lélek és az agy között. Az agyrezgések magukban se nem észrevevés, se nem gondolat, se nem akarat, mert ezek mind szellemi valóságok, tér nélküli minősé-

¹ Bergson, l'Ame et le corps, a Foi et vie hasábjain 1912.

gek, nem pedig látható vagy érzékelhető tények. Másrészt a gondolat, az akarat kifelé irányuló, átmenő történések, szükségük van tehát oly szervre, amely a belső és a külső világ között a kapcsolatot létesíti. Ez a kapcsoló, közvetítő szerv az agy! Azt is lehet mondani, hogy az agy az életre, a cselekvésre irányuló figyelemnek a szerve. Az agy tehát közvetít kifelé és figyelmet gerjeszt befelé. Bizonyos mechanizmussal közvetíti kifelé a lélek életét és ugyancsak ily mechanizmussal átadja a léleknek a külső világ benyomásait és ráhatásait.

Ezt az elméletet, úgy látszik, két tény megdönti: a lelki betegségeknek az agy elváltozásaival való kapcsolata és az emlékezet tehetségének modern értelmezése.

A lelki betegségek az agynak megbetegedésével jelentkeznek; az emlékezet képeit pedig az agy parányaiőrzik meg s ha az agyban elváltozások mennek végbe, akkor jelenik meg a lelki betegség és az emlékezet is akkor szenved. Tehát úgy látszik, hogy az agy maga a lélek és az agy maga az emlékezet kincsesháza.

Nézzük először a lelki betegségeket. minden lelki elváltozásnak a test az oka. Ha kloroformot szívunk be, megszűnik az öntudat. Ha alkoholt veszünk magunkhoz, felhevülünk, önmagunkon kívül leszünk és elveszítjük lelki egyensúlyunkat. Egy könnyű mérgezés is nagy zavarokat idéz elő úgy az értelemben, mint az akaratban. És ha nem is lehet az agy sérüléseit az őrület minden egyes

esetében mindenkor megállapítani, mégis gyakran találkozunk velük. De minden esetben kell az ügyben valami élettani elváltozásnak létrejönnie. Innen magyarázzuk meg az akaratnak vagy a beszélőképességnek egyes megbetegedéseit. Mivel ezek a képességek az agynak egyes részeihez vannak fűzve, ha azokon a helyeken beteges sérülés áll be, elveszítjük beszélőtehetségünket, vagy bénulás áll be akaratunkban.¹

Milyen álláspontot foglaljunk el ezen nehézségekkel szemben? Az anyagelvűségnek van-e igaza, vagy azoknak, akik a lélek betegségeiről mászképp beszélnek? Megfejtik-e az anyagelvűség hívei ily magyarázatokkal a lélek betegségeit vagy nem? Avagy képes-e a spiritualizmus a maga álláspontjáról még helyesebb magyarázatot adni?

Az anyagelvűség kénytelen valóságos térképet felvenni az agy részeiről és annak egyes pontjaihoz fűzni a lelki tehetségeket, illetve azok megbetege-dését. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy szellemi működéseink tényleg nincsenek szigorúan bizonyos agyrészkekhez fűzve, hanem minden lelki tevékenységnél a mi egész agyrendszerünk működik, így ha Broca megállapította, hol van az agyban a mi beszélőképességünk, akkor Pierre Mario vizsgálódásai megint Broca feltevéseit halomra döntötték. A spiritualizmus is tehát mászképp láthatja a kérdést I Tanítja a test és a lélek benső viszonyát, az egyiknek a másikra való kölcsönös hatását és

¹ Bergson, i. m. u. o.

hangsúlyozza, hogy az egyik résznek megbetege-dése a másiknak a működését is megzavarja. így vélekedik Bergson is előbb idézett művében.

Csak az a kérdés mégis, vájjon a lelki megbete-gedéseknel tényleg a lélek beteg-e, vagy pedig a léleknek az agyba való bekapcsolódása rendellenes úgy, hogy a lélek elveszíti a dolgokkal való helyes érintkezését? Vegyük fel a mérgezés esetét. Mi történik ilyenkor? Vájjon csak az agynak bizonyos része van-e megtámadva vagy az egész agy? Bizonyára az egész agy.

A mérgezés kétségkívül az egész agyat érinti, már csak azért is, mert az ember egész szervezete annyira egységes és az érzékelőképesség annyira átfogó, hogy akár a vérnek, akár a belső szer-veknek mérgezése az egész szervezetet megtámadja. Hiszen ha a kötelet húzom, akkor annak minden részecskeje megfeszül, épp úgy, ha az agyban rendellenes elváltozás megy végbe, akkor az egész agy megsínyli azt. Másrészről, ha csak egy kissé meglazul a hajókötél, az egész hajó táncol a hullámokban, épp úgy az agy állagának csekély el-változása is előidézheti az agy részecskeinek rend-ellenes ingadozását és megakadályozhatja azt, hogy a dolgok benyomásait helyesen felfogja és hogy a lélek is a dolgokkal (amelyekre támaszkodik) pon-tosan érintkezhessek. A lélek ilyenkor folytonos elcsúszásokat érez; az a benyomása, hogy a való-ság kisiklik alólá és meginog és elszédül. Az őrült-ség kezdete, mondják, sokszor szédüléshez hasonló! A beteg elveszíti tájékozóképességét és panasz-

kodik, hogy a dolgok számára elváltoztak és nem szilárdak. Mivel tehát az agyban zavarok támadnak, a nyílegyenes figyelem meggyengül és összeroskad az a híd, amely a lélek és a külső dolgok között van. A folyton hullámzásban levő tudatban most már a dolgok és az események is táncolnak és ferde képekben tükröződnek. Ezek után hogyan válaszoljon a lélek helyesen a dolgok hatására, ha azoknak benyomásait úgy a megroszkadt figyelem, mint a betegesen működő agy eltorzítva közli? Hogyan kapcsolódjék a lélek az agyba és hogyan a külső világba, mikor a figyelem ingadozása lehetetlenné teszi a helyes meglátást is.¹

A lélek betegségeinél tehát sem a külülvilággal nincs többé meg a helyes kapcsolat, sem a figyelemben nincs erő, következőleg a lélek tevékenysége sem lehet egészséges. Más szóval a lélek szabályos működése függ az agy gépezetének pontos és egyensúlyos működésétől. Ha az agyban elváltozások mennek végbe, akkor a lélek szellemi tevékenysége is ferdeségeket mutat. De talán az emlékezet tanulmányozása más eredményekhez vezet.

A beszélőképesség megbetegedései vezettek arra, hogy a szóemlékezést az agy ezen vagy azon helyére helyezték el. így keletkezett azon elmélet, amely szerint a múlnak élményei módosulások alakjában az agyban vannak bevésve. Ha pedig mi a múlt tapasztalatait elfelejtjük, ennek az a jele, hogy az agyban az anatómiai elemek el-

¹ Bergson, i. m. u. o.

változtak vagy tönkrementek. Gondoljunk csak a beszélőgép lemezének rajzaira! Ha azok a rajzok elkopnak, a dal, a zene is eltűnik róluk.

Amily valószínű ez az elmélet, épp oly csalfa! Elemezzük csak az emlékezetet, annak a lélekbe való berajzolását és rájövünk a tévedésre. Ha a tárgyak, amelyek emlékezetünkbe bevésődnek, bizonyos képet nyomnának agyrészecskéinkbe, akkor nemcsak egy tárgynak emlékezeti képe volna ott bevésve, hanem minden ezer és ezer más tárgyai is, amelyeket bár most egy névvel jelzünk, de valamikor mindenkor egy-egy külön szemlélet tárgyat képezték. Sőt nemcsak az egy faj alá eső összes egyedek képei foglalnának ott helyet, hanem ezen egyes tárgyak is számtalan és számtalan fényképben rögzödnének be agyunkba aszerint, amint csak az idő múlandóságában és a térnek különböző elhelyezésében voltak reánk benyomással. Mert hiszen a legegyszerűbb és legállandóbb tárgy is változtatja alakját, méreteit, árnyalatát, még pedig azon nézőpont szerint, amelyből megpillantjuk. Főleg igaz ez, ha személyekről van szó, aiknek arcuk folyton változik; testük mozog és ruhájuk is mindig más és más. És mégis nemde öntudatunk csak egy képet tükröz, a tárgynak és a személynek egy változatlan emlékezeti képét, ami azt bizonyítja hogy az emlékezetben több megy végbe, mint a külső vagy a belső benyomásoknak gépies beraktározása.¹

¹ Bergson, i. m. u. o.

Gondoljunk továbbá azokra az emlékezeti képekre, amelyekhez hallás útján jutunk. A szó, a dal különböző egyének szájában, vagy ugyanazon személy ajkán, de más és más alkalmakkor, más és más hangszínnel bír. Mi mégis mindezt nem vesszük figyelembe, mikor a hangokat vagy a szavakat emlékezetünkbe véssük.

Már ezek a megfigyelések is gyanússá teszik azt az elméletet, amely az emlékezet betegségeit az agyba véssett emlékezeti képek elváltozásának vagy lerombolásának tulajdonítja. Hátha még meg-gondoljuk, hogy vannak ésetek, midőn súlyos agysérülések vagy emlékezeti zavarok alkalmával egy-egy heves fellobbanás vagy túlfeszített izgalom egyszerre visszaadja az emlékezetet, amely már-már elpusztult. Lehetséges volna-e ez, ha az emlékezet képei tényleg csak az agy kérgének rétegeibe volnának beilleszтve? Hiszen ami egyszer úgy elveszett, hogy semmivé vált, az újra fel nem támasztható. De azonkívül az agysejtek folyton változnak és oszlanak, szaporodnak és pusztulnak. Ezt tanítja az élettan! Ha tehát az emlékezet csak az agysejtekben székelne, hogyan adódnának át és óriztethetők meg a feltételezett képek a sejtekben vagy az egyes tehetségek szigetein?

A mi nézetünk szerint az agy az a szerv, amely az emlékezet képeit a jelekből csak kicsalja, felidézi, de nem órzi meg. Ha az agy beteg, akkor erre a közvetítésre képtelen. Nincs ereje a lélekkel kapcsolatba jönni. Az aphasiánál betegesen érintve

van az agynak az a képessége, hogy az emlékezeti képet felidézze. Hogy értsük ezt? Azt tudjuk, hogy minden külső benyomást ideg- és agyrezgés alakjában fog fel testünk. Ezek az ideg és agyatommozgások ébresztik fel a *lélekben* az érzetet, a képzetet, ezek rögzítik meg az emlékezetet is. Viszont a lélek benső élete, törekvései szintén ideg- és agyrezgésekkel szülnek és ezek révén válnak a gondolatok tettekké. Ha a lélek benső erőfeszítésére a test nem képes tevékenységbe jönni, ha nem lépnek fel azon ideg- és agyrezgések, akkor mi képtelenek vagyunk gondolkodni, emlékezni és cselekedni is. minden külső, mielőtt belsővé válnék, mozgásokban rajzolódik le és minden belső, mielőtt kifejezésre jutna, szintén mozgásokat ébreszt fel. Ha ezek a mozgások nem jelentkeznek, a belső nem léphet ki, a külső pedig nem léphet be. Tapasztalatból is tudjuk, mily nagy szükségünk van ily mozgásokra. Ha egy nevet elfelejtünk, elővesszük az abc-betűit; majd *magunkban* próbáljuk azt a nevet kiejteni, majd pedig *hangosan*, míg végre a keresett szó, a már meglévő keretbe becsúszik. minden szónak megvan valami-képp a maga mozgási alakja. Ha arra rábukkannunk, akkor az a mozgás az emlékezetet is kicsalja.

Tehát minden szó vagy név két alakban él bennünk: a rezgés anyagi alakjában és az emlékezet szellemi képében. A kettő együttvéve őrzi meg a dolgok emlékezetét. Vagy jobban mondva a lélek megőrzi, az agy pedig felidézi. Mennél

több mozgást képes egy szó az agyból kicsalni, annál tovább is marad meg emlékezetünkben és mennél kevesebb benne a mozgás, annál hamarább vész el. Ezért felejtjük el leghamarább a tulajdonneveket és legkésőbb az igéket. Az előbbiekbén a legkevesebb, az utóbbiakban pedig a legtöbb a cselekvés. Hiszen minden ige cselekvést jelent.

De ha az emlékezeti képek nem az agyban székelnek, akkor hol vannak? Csak a lélekben lehetnek! Az öntudat őrzi meg azokat. Az öntudatban, mint egy egységes, felbonthatatlan folyamatban vannak azok! Az öntudat pedig a lélek élete, a lélek megnyilvánulása. Az öntudat olyan, mint egy hatalmas mondat, amely kezdetét veszi már öntudatra ébredésünk első pillanatában és vége csak az öntudat megszűnésekor hangzik el. Az öntudatban pedig minden dolog szellemi léttel bír; minden minőség; minden együtt és egymásban van hely és kiterjedés nélkül. Csak ha öntudatunk az agy révén mondatokban és cselekvésekben szétesik, akkor támad az a látszat, mintha az részekből állana. Az agy a lélek élete szétforgácsolásának és kifelé közlésének szerve, a cselekvéseknek pedig a külső világban a megindítója. De ezek az elmélkedések már elvezetnek az öntudat természetéhez és mivoltához.

Zárjuk itt be elmélkedésünket azzal az eredménynyel, hogy a lelki élet több mint élettani folyamat. Az életfolyamatok a szellemieknek közvetítőik, de nem okaik. Az élettantól sokat tanulhatunk, sokban elősegíti szellemi életünk megértését, de azért

mindent mégsem ölel fel magában. Azért ma a lélektan ismét visszatér a régi módszerhez, a lélek önmegfigyeléséhez és e megfigyelések elemzéséhez. Az introspectió újból elismert módszer. Az öntudatot a maga közvetetlen tényeiben figyelik meg. Bizony Stuart Mill helyesen mondotta: Bármily tökéletlen legyen is a lélek tudománya, mégis sokkal előbbre haladott, mint a neki megfelelő élettan. Az utóbbit az előbbi elé tenni az induktív logika szabályainak megtörése volna.¹

5. Az öntudat.

Mi test és lélek vagyunk. Testünk alá van vetve a fizikai világ törvényeinek és esélyeinek. Lelkünknek azonban önálló törvényszerűsége, sajátos benső élete van! A kívülről jövő hatások mozgásba hozzák testünket; a belülről jövő készakaratos ösztönzések pedig célokat, tervezeket és eszményeket valósítanak meg, amelyek nem a fizikai világ hatásaiból származnak. Mert minden, ami fizika, tér és idő alá esik és mindaz, ami a lélekből buzog fel, kinő a tér és az idő köréből. Testünk határolt; képességei az anyagvilág körébe tartoznak, de lelkünk mindenél több, hiszen észrevételeinket, látóképességünket, vágyainkat szinte a végtelenig kiterjesztjük, reményeinkkel a túlvilágba lendülhetünk. Bár úgy látszik, csak a jelenben élünk, pedig bennünk él egész múltunk

¹ Logika IV. k. 6. f. 2. §.

és a jelenben a jövőnek körvonalait is rajzolgatjuk. Honnan van tehát, hogy nekünk szinte két életünk van: egy külső, földhöz tapadt, gondokkal terhes és egy belső, telve reményekkel, álmokkal, célokkal? Vájon származhatik-e ez az anyagból? Az anyagnak megvan a maga sajátos természete, tulajdonsága és minden képességeinek határai között mozog. Természetét túl nem lépi, bensőleg magát ki nem fejleszti, új képességekkel fel nem fegyverzi. A növény, az állat élete is adva van! Ösztöneik és jól körülvonalozott természeti készségeik határai között élnek, az átöröklött, beléjük öntött faji jellegüket át nem lépik. Egyedül az ember szellemi világa nő és érik folyton. A faji képességeken kívül egyéniket is hordoz magában és tetteiben, gondolataiban folyton új színt, új alakot mutat. És miért van csak az embernek személyisége? Hogyan van, hogy egyedül csak az ember képes újat alkotni kifelé és újat befelé? Kifelé a tettek mezején, befelé azon csodás érintkezés és kölcsönösségi révén, amely cselekedeteink és belvilágunk között van úgy, hogy külső cselekedeteink visszahatnak jellemünkre és befejezik egyéniségünk kialakulását.

Mindez nem az anyagból származik. Az anyag tehetetlenségét semmi külső vagy belső erő meg nem töri. minden kezdet és minden cél csakis az énből, az öntudatból sarjadzik. minden élőlény az emberen kívül csak kifelé néz; minden szem csak mászt lát; minden tudat csak mászt ismer meg. Egyedül az embernek van oly élete, oly szeme,

olyan tudata, amely önmagát is látja, önmagát is megismeri és önmagát éli. Az öntudat saját magunk felismerése. Az a boldog pillantás, amelyben lelkünk önmagában tükrözödik vissza, de ugyanakkor az egész világ is belőle visszatükrözödik. Az öntudat azt jelenti, hogy nemcsak külső, de főleg belső életünk is van; magunkban és magunkért létezünk. A testek, a növény, az állat mind csak léteznek; életük egyszerűen lepereg; nem érzik önmaguk jelentőségét; semmiféle szerencsés bepillantással le nem leplezik önmagukat. Bár vannak képességeik, de ezek mind csak külsök, mind csak más számára vannak; bensejükben nem rejtégetnek semmiféle erkölcsi erőket. Az embernek ellenben vannak lelki tényei, amelyek csak azért drága értékek, mert az öntudatban megfürödnek. Az ember fájdalma más, mint az állat fájdalma; az ember öröme más, mint az állat öröme; minden érzése összeforr azzal a tudattal, hogy belőle sarjadzik ki és e lelki megismerésséből merít erőt és értéket. Gondolatainknak, meggyőződéseknek is az ad erőt és jellegeit, hogy oly öntudatból erednek, amely számot vetett önmagával és ismeri a saját maga igazságát.

Az öntudat nagy titka, hogy önmagát gondolhatja. A gondolkodó és a gondolat benne egy. Az alany és a tárgy kettősége benne megszűnik. Az alany egyúttal önmagának tárgya; és a tárgy alany is. Az öntudat a legnagyobb érték és valóság. Lehet abban kételkedni, látok-e, hallok-e valamely dolgot? Mert amit látok, hallok, ízlelek,

tapintok, mind kívülem van, mind más, mint én vagyok. De az öntudat akkor is, ha önmagát tagadná, voltaképp önmaga létezése mellett tenne tanúságot. Akár állít, akár tagad, minden önmaga működését tapasztalja. Ez a működés pedig tény, tehát az öntudat létezése is valóság.

Öntudatunkat nemcsak le nem tagadhatjuk, de létezése egyúttal minden tudományos igazság alapja. minden más ismeret ezen a biztos talapzaton épül fel. Ha nem volna öntudatunk, ismereteinket sem tudnók összefűzni, egybekapcsolni. Ha az ész nem volna valóság és pedig állandó és szilárd valóság, akkor a tárgyak is más és más észben, másképp és másképp tükröződnének. Az öntudatnak az a nagy titka, hogy bár folyton nő és gyarapszik, benső egységét nem veszíti el és szilárd alapot nyújt a mi tapasztalataink számára. Ha nem volna öntudatunk, a világ számunkra csupa pillanatnyi benyomásokból állana és azokat egybefűzni, a sokféleségen a hasonlóságot felismerni képtelenek volnánk.

Honnan van az öntudat? Miképp történik, hogy mi minden pillanatban képesek vagyunk lelkünk hajlékába térti és magunk számára élni? Külső körülmények építik-e fel bennünk ezt az otthont vagy annak tervrajzát magunkkal hozzuk? Ezekre a kérdésekre különféleképen felelnek.

Vannak, akik egyáltalán nem akarják felismerni az öntudat nagy erejét. Úgy vélik, hogy az öntudatnak igen csekély jelentősége van. Szinte az emberi természetnek felesleges fényüzése, amely

ha ma a világból eltünnék, semmi lényeges változás benne nem esnék. Az öntudat, – vélik – nem tevékeny, nem teremtőképesség, hanem a valóságnak csak hiábavaló visszatükrözése. Mit nyújt számunkra a tükkörkép? Semmit! Mit nyújt a világnak az, hogy az öntudatban belétükrözödik? Szintén semmit. És mit nyerünk mi, ha saját lelki ábrázatunkat szemléljük? Megint csak semmit.

Az emberi öntudat mint tükkörkép, nem bír önálló jelentőséggel. Annak van csak értéke, ami a tükkörképet szüli. Ez pedig az élettani és fizikai valóság! A hatásokat átvevő és a hatásokat közlő atomok eleven mozgása az egyedüli valóság. Itt van az öntudat forrása. Az öntudat maga csak sziporkázás és a rezgéseknek melléktermése. Nincs is neki tehát semmi értéke. Legfeljebb más nyelven fejezi ki azt, ami a testben történik; de az élettani folyamatnak semmi újabb jelentőséget nem szerez. Talán inkább még tökéletlenség is mint tökéletesség.

Ez a különös bölcselkedés két forrásból táplálkozik. Az egyik a fejlődéselmélet, a másik a tudatalatti lelki életnek túlságos nagyrabecsülése.

A fejlődéselmélet hívei az ösztönszerű cselekvésekben látják az akaratos életnek tetejét. Amint az ösztön egészen biztosan, minden ingadozás nélkül vezeti az állatokat feladataik teljesítésére, úgy kellene az öntudatnak is tennie. De az ingadozó, a magában tépelődő öntudat csak azt árulja el, hogy az embernek még nincs oly biztos vezetője, amely az embert a létnak feltételeihez

egészen pontosan hozzáalkalmazná. „Az öntudatnak minden ténye, – mondja Paulhan – minden gondolat, minden érzellem tökéletlenséget, kése-delmet, ingadozást, szóval a szervezetnek gyen-geségét árulja el. Ha valami eszményt el tudunk képzelní, akkor az az öntudatlan, de csodálatosan szövevényes és mégis egységes gépembernek az eszménye.”¹

A tudatalatti lelki jelenségek buzgó tanulmányo-zása szintén erre a csodás következtetésre vezetett. A tudatalatti világ rajongói ugyanis azt hiszik, hogy az ember minden szellemi nagysága, egyéni sa-játossága, erkölcsisége, vallásos lendülete ama tu-datalatti életben rejlik. Onnan fakadnak fel titkos látásaink, homályos sejtéseink, szellemi megvil-lanásaink. A tuda\os élet hétköznapi, színtelen, sze-gényes élet. Érték, gazdagság, erő csak ama rej-tett világban lappang.

Mindezek a gondolkodók félreismerik az öntudat természetét. Titkos anyagelvűségen szen-vednek, amelyet nyíltan nem vallanak meg. Az öntudat a belső látás; szemünk kinyitása és tiszta derült átpillantása önmagunknak és a világnak. Az öntudat az egésszséges, osztatlan ész. Ok és nem okozat; cselekvés és nem eredő. Működése kisugárzás és befogadás, de mindig nappali fényben és nem az éjszaka sötétjében. Nem eszmék-ből, gondolatokból, érzelmekből szövődik ki; ellen-kezőleg mindezek ő belőle szóródnak szét; az ő éle-

¹ Paulhan, Revue philosophique, 1886. decembéri szám.

tének emberi kifejezései. Nem a létfeltételekhez való alkalmazkodás, sem a gyönyör vagy a fájdalom érzései, sem a hasznos vagy a káros befolyások izgalmas ráhatásai nyitják fel szemét, mindenek magukban véve holt elemek és száz halott sem tesz ki egy élőt, sőt ezek a tényezők minden csak az öntudattól nyernek életet, eleven színeket. Mi köze az alkalmazkodásnak a tudathoz? Az állatvilág jobban képes a körülményekhez alkalmazkodni; jobban megtalálja, mi hasznos neki és mi nem; van neki is fájdalma és öröme és mégsem ébred öntudatra. Az öntudat a legelső nagy tény azon lényeknél, amelyek öntudatosak. Nem kitevő az, hanem alapszám, alapérték: tőke, amely százféléképp kamatozik.

Öntudatunk mély, magunk sém ismerjük még fenekét, hisz oly ritkán tekintjük át lelkünk gazdagságát. Azok a sejtések és gondolatcsírák, amelyek mint készségek, mint születésre váró felismerések, lelkünkben szunnyadnak, csak akkor válnak kincsünkké és értékeké, ha már a tudatban felbukkannak és öntudatunk tartalmába elhelyezkednek. minden sikérünk és győzelünk, a természet felett való uralmunk az öntudatnak a munkája. Nélküle valami vak szükségszerűségnek, végzetnek lennék eszközei. Saját magunk életét és a történelemnek szükségszerű folyását el kellene szenvednünk; figurák volhnánk és nem élettényezők. Ei kellene fogadnunk, hogy az emberiség múltja, jelene és jövője valami titkos, előre megállapított tervrajz szerint folyik le, amely a maga vasakaratát élet-

tani folyamatainkba is berögzíti és ideg- illetőleg agyatombiztosításainkat úgy intézi, hogy mi akaratlanul is közreműködjünk ama szándékok megvalósítására. Mihelyt az öntudatról, mint a mindenben egyedül és páratlanul álló tényről lemondunk, a végzetbe, a semmibe sülyedünk vissza.

Úgy kell tehát vennünk az öntudatot, amint van, amint az jelentkezik. Létezik, épp azért van hivatása, önálló működése és célja. A világot az öntudat emeli ki a gépiességből az önkéntességebe és a szabadság országába. minden tudattalan és gépies életet, amely kívüle van, a maga uralma alá törekzik hajtani. Nem pusztta szemlélő a szerkesztés élet játékában, hanem összpontosító, átalakító és alkotó erő. Vannak céljai, amelyeket megvalósítani igyekszik. Munkájában felhasználja az élet összes eszközeit, az idegrendszer minden elemét, mert csak az agy és az idegek segélyével ölhet látható, hallható, szemléltethető alakot. Ő a tervező, az ellenőrző, a végrehajtó a szellemi életben.

5. „Az öntudat folyama.”

Az Öntudat hasonlód folyamhoz. Szellemes és szemléltető hasonlat. Korunk egyik igen kiváló bölcselőjétől, W. Jamestől származik. Azok ellen hangzott el, akik a lelki élet nyílt látását, az öntudatot, tudattalan élményekből magyarázzák. Akik a fejlődés alapján pállanak és azt hiszik, hogy a SOK[^]SOF külső ingerre adott visszahatásból, összefüggésből villan ki az öntudat fénye. De

W. James hasonlata állásfoglalás az eszmetársítás azon lélektanával szemben is, amely azt véli, hogy az öntudat érzet-, képzet- és akaratelemekből, illetve azok véletlen párosulásából gépiesen és szükségszerűleg összeszövődik. Végül James tekintettel volt a Herbart-iskolára is, amely a lelket merev, áthatolhatatlan és változhatatlan állag képében vázolta, amelyben minden érzet, képzet és akarat szintén a rideg ellentállás hatása alatt serken ki. James képe azonban nem érintette a keresztenyé lélektant, sőt annak tanításait megerősítette. Hiszen a keresztenyé felfogásnak legszebb gondolata, hogy a szellem és a világ, a lélek és a test összetartoznak és különösen közreműködnek egymás kifejlesztésében. Mind a kettő élet- és fejlődőképes. Hiszen a tapasztalati világgal közvetlen kapcsolatban vannak és onnan egyrészt ismeretekben gazdagodnak, másrészt maguk is belenyúlnak a természet életének folyásába és ott hatásokat idéznek elő.

Az öntudat tehát folyam. Mit jelent e kép? Merítsük ki ennek a hasonlatnak benső tartalmát és tanúságait. Tekintsünk be lelkünkbe és onnan értelmezzük.

Tagadhatatlan, hogy minden, amit tudunkban megélünk és szemlélet alá' veszünk, összetett, számtalan fonálból összerött és bonyolult élmény. A lelki élet se nem egység sokaság nélkül, se nem sokaság egység nélkül. Az egy gazdag benső világ vagy talán életforrás, amely egy és mégis sokféle; különböző elemek buggyannak ki belőle és azok egymástól mégsem szakíthatok el. Amint a szivár-

vány színei is egy egységes képet alkotnak, épp úgy az öntudat is lelki színképek egysége. Ha nem volna egység a színekben, nem volna szívárvány, ha nem volna egység lelki élményeinkben, akkor nem volna magja, központja, szóval öntudata lelkünknek.

Gondolat, érzelem, akarat az öntudatban vannak és annak medrében egybekapcsolt lelki élmények. Nem széteső homokszemek, merev egységek, hanem egymástól különösen áthatott lelki élmények. Nincs tehát külön gondolat-, külön érzelem-, külön akarat-életünk, hanem a gondolattal együtt jár az érzelem; az érzelem meg akaratirányokat és célokot (eszméket) hordoz magában; az akarat pedig tervezet (gondolatokat) valósít meg, amelyek neki tetszenek (érzelem). Amint a nyakék gyöngyeit összefűzi a fonál, épp úgy fűzi össze élményeinket az öntudatnak eleven élete. Mert egész lelki életünk minden gazdagságával, rejtelyeivel az öntudathoz van kapcsolva és minden a gondolatban külön szemlélt elem ott eleven egészben él. Nézd a folyó tükrét! Mennyi felgyűrődő redő és hullám simul el rajta. Szinte mérheted, elkülönítheted a többitől és mégis nemde mind a folyamban él, csillog, feltüremlik és elsimul, így vagyunk a mi sok-sok eszménkkel, gerjedelmünkkel, vágyainkkal, akaratunkkal is. Szemléljük, elemezzük, szétmorzsoljuk azokat, de jól tudjuk, hogy azok mind az öntudatból kiszökkentő élményeink, reményeink, látásaink, szándékaink. Mi egy érzelem öntudat nélkül? Vagy mi egy gondolat vagy akarat öntudat nélkül? Eloszló

szappanbuborék, levegőben lógó valóság! Szét-szort betűk. A költemény szavakból áll ugyan, de a szavak még nem költemény. A szavak benn vannak a költeményben, de a szavakban nincs benn még a költemény. A költeménynek minden gondolata, lelkes érzelme, akaratindítása az öntudatból kitörő eleven élményben van, amely szavakban fejezi ki magát. A forrás mindig egy bár minden pillanatban más-más vízsugár szökken fel belőle; az öntudat is mindig ugyanaz, bár lelki élményeink egyre új színeket mutatnak.

A lelki életnek sarkalatos alapténye tehát, hogy van öntudatunk és hogy az öntudat szakadatlan folyásban van. Az öntudat mozgását, folyását a belőle folyton feltörő érzelmek, akaratok és gondolatok adják. Az öntudatnak eleven mozgása pedig részint saját mivoltának háborgó erőiből, a saját maga benső élményeinek egymásra hatásából származik; részint pedig a külső világ ébresztő, izgató ingereiből. Az öntudat nemcsak önmagát tükrözi szünet nélkül, hanem megfürdik hullámai-ban a külülvilág is, mert annak képét is egyre befogadja és visszatükrözi.

Egyseg és változás tehát az öntudat élete. Aki az öntudatban nem látja az egységet, az homokszemekre szórja szét az öntudatot. És lesz-e valaha futóliomokból ház? Vagy felépülhet-e futóhomokon szilárd épület? Aki viszont a sokféleséget, a változást nem látja, az nem érti meg sem az egyénnek, sem a történelemnek, sem a társadalomnak a fejlődését; érzelmi és szellemi törekvéseinek

nagyon is ellentétes irányait. Mindig nézhetjük a folyamot és mégis minden percben más-más folyamot látunk. Mindig látjuk önmagunkat, de azért önmagunkban is egyre más képet szemlélünk. A folyam nem tudja, hogy elváltozik; mi nagy érzelmi és szellemi átalakulásainkban is önmagunkra ismerünk, sőt átalakulásaink mozgató rugóit vagy a lelkünkben, vagy a világban megtaláljuk. Az öntudat folyam; vagy inkább folytonos változásnak, fejlődésnek öntudata.

Maga az életáram az öntudat. A benne lappangó és szunnyagó eröknek kapcsa és tápláló emlöje. Róla nem szakadhat le egy képesség sem! Mindent áthat az én! A mi elé nem tehetjük oda az „én”-t, az nem is a miénk, arról nincs tudomásunk, semmi közünk hozzá. „Én” nélkül minden vak a lelki életben; viszont mindennek a szeme az En-ben nyílik ki. En nélkül minden halót a szellemi életben; mindennek vitális erőt, életlendületet az En ad.

Ily értelemben nagyon igaza van W. Jamesnek, hogy az öntudatnak négy sajátsága van:

1. minden lelki élmény azzal az igénnnyel lép fel, hogy része a személyes tudatnak.
2. Az élmények a személyes tudat körén belül egyre változnak és egy és ugyanazon élmény teljesen ugyanazon alakban kétszer nem lép fel.
3. minden személyes tudat észrevehetően folyamatos és hézagosság nincsen a lelki életben.
4. A tudat maga azonban mindig csak bizonyos tárgyra irányul és egy teljes képben sohasem tükrözi vissza egész benső mivoltát.

És ahány egyén van, annyi az öntudat is. Nemcsak az egyéni öntudat mutat tehát egyre más képet, de az öntudatok világa is gazdag pompában, személyes színekkel különbözik egymástól. Ugyanazon lelki elemek más és más öntudatban más és más színnel bírnak. Beszélünk faji öntudatról! Ez csak bizonyos tág fogalmat ad arról, hogy a különböző fajok különböző eszményekért lelkesednek! De ez az eszmény maga is más erővel és más gondolatokkal övezve él a fajon belül állók lelkében. A gépiesség, az unalom, az egyformaság a fizikai elemek sajátossága! Ok és okozati kényszerűség csak a külső világban van! Ha a képzetet, érzelmet, akaratot mint fizikai erőket szemlélhettünk, akkor bizonyval azok is mechanikusan működnének. De ezek nem különálló tényezők, ezek az öntudathoz tartoznak és azért itt csak szabadság, célszerűség, alkotás lehetőséges. Ha ezen elemek kiszabadulnak az öntudat összefogó medréből, megszűnik a személyes élet, feloszlik az öntudatos lét és vagy gépekké válunk, vagy az örület éje borul reánk.

Az öntudat a szellemi élet csúcsa és az erkölcsi beszámíthatóságnak is alapja. Az öntudat kifejezi önmagunknak teljes összeszedettséget, erőinknek bírását és felelősséggünket is. A kérdés most csak, mi az öntudatnak magja? Mi az, ami egész lelki világunkról azt mondja: ez En vagyok; ezek az enyém. Van-e külön állaga vagy a testtel összesik? Ez a kérdés a lélek benső természetének szemléletéhez vezet.

7. A lélek.

Az ember lelkes lény. Érzéseit, ideg- és agyéletét, vérkeringését és gerjedelmeit, ösztöneit és szellemi életét a lélek hatja át. Az állatnak is van tenyészélete, vannak ösztönei, vannak érzései, de azok mind alacsonyabb fokúak és értékűek, mint az emberéi. Az állati lélek nyilvánul meg az állat életében, az emberi lélek pedig az ember összes életműködéseiben. Azért van oly nagy különbség már a fejletlen gyermek és a teljesen kifejlett állat között is. Mennyi értelem, báj, kedvesség sugárzik ki az ölben ülő gyermek tekintetéből! Mily ritmikus mozgásokba ringatják testét a zene ébresztő hangjai; mint tud nézni és megfigyelni: szétszedni és bepillantani a keze ügyébe eső tárgyakba! Mint kezd érteni és gagyogni, mint képes érzéseinek ellesett szavakban kifejezést adni. A lelki erők bár még pihennek, de már is átfolynak a kicsiny lények bár egyébként nagyon érzéki, de már erősséggel átitatott örömeibe, fájdalmaiba, szóval életének megnyilvánulásaiba.

A lélek valóban az emberi természetnek alaktája, testi és szellemi életének belső elve. Nem az a lélek, amely Herbart és Lotze képzeletében úgy élt, mint egy rideg, áthatolhatatlan, bevégzett és többé már fejlődésképtelen lény. A lélek nem olyan, mint Pallas Athene, aki a monda szerint teljesen készen, kifejlődve és felfegyverkezve ugrott ki apjának, Zeusnak fejéből. Nem is olyan, mint Platón képzelte, aki szerint a lélek, mielőtt a

testbe költözött, már réges-régen az isteni eszmék honában élt és azon édes öröök elhagyott és kiapadt emlékeivel sínylődik most a testben és természetellenesen és boldogtalanul folytatja életét. Öntudatunk erről mit sem tud. Öntudatunk csak azt a tényt árulja el, hogy van sajátos lelki életünk, fizikai törvényekbe nem foglalható szellemi életünk, hogy mi külön törvényszerűséget hordozunk bensőnkben. Úgy érezzük, hogy a világ is a mi lelki életünkön át nyer csak értelmet és magyarázatot és hogy nem a világ szül bennünket eszményeinkkel, tudományainkkal, vágyainkkal, hanem mi alakítjuk, gyúrjuk, ismerjük a világot. A természet és En két külön alany. Bár mind a ketten egymásra vannak utalva, de egymásba fel nem oldódnak. Sőt épp a kettőségből ered minden gondolat, minden tett és minden fejlődés.

Öntudatom arról is tanúságot tesz, hogy nemcsak a természetben, hanem a lélekben is van kikelet, tavaszébredés, gyümölcsözés és elvénülés. Tudom, hogy emlékezetképeim, eszméim, szóval lelki életem gazdagsága nincs valami térben elhelyezve. Nem tok az ember szelleme, amelyben lelki élményei fel vannak raktározva, mivel a lelki élet elemei kiterjedésnélküli valóságok, szellemi dolgok, amelyek együtt, egymással és egymásban megférnek. De az idő nyomait már érezzük magunkban. Tudjuk, hogy nem voltunk mindig az, ami jelennen vagyunk; tudjuk, hogy van multunk, jelenünk és lesz még jövőnk is. Szóval mi időben gyarapodunk és fejlődünk. Ennek a szónak: fej-

lődés, valaha más értelme volt, mint ma. Ma a fejlődés alatt azt értik, hogy valamely lény tökéletlen állapotából a tökéletesbe megy át, úgy azonban, hogy előbbi alakja teljesen eltűnik. Fejlődni ma annyit tesz, mint elváltozni és teljesen átalakulni. Mi a fejlőést nem így értjük! Mi nem gondolunk ily örökk teremtsre és szüntelen elmúlásra. A fejlődés nekünk valamely benső képességekkel gazdag lénynek teljes kivirágzása, megvalósulása. A fejlődés fogalma tehát részben merev, részben nem. Merev, mert a fejlődés nem szül új lényt; nem merev, mivel az a lény benső tökéleteségeit kicsalja, sőt azokat újakkal is gyarapíthatja.

Ily lény öntudatunk tanúsága szerint a lélek is. Szellemi életünk sajátos természete mutatja, hogy több és más, mint bármely fizikai vagy kémiai elem; fejlődése és időben lepergő élete pedig arra utal, hogy ő is érik, gazdagodik, bővül, nemesedhetik. Mivel nem áll részekből és a mennyiség fogalma rá nem illeszthető, azért egyszerű lény, de mégsem annyira egyszerű mint Isten, akiben a lényeg és a képességek egybeolvadnak. A lélek sok-sok tehetséggel felruházott és azok szerint élő lény. Istenben nincs sem tér, sem idő. A lélek számára van idő. Aki minden minden pillanatban egészen és osztatlanul élvez, annak nincs élettörténete. Ilyen Isten! A léleknek ellenben van élettörténete, vannak tehetségei, amelyekkel él és élvez.

A lélek gazdag képességekkel és ösztönzésekkel van felruházva, amelyek saját benső erőiknél fogva

és a külső világ felébresztő hatása alatt mind öntudatosabb életté alakulnak ki. De a szellemi erők kifejlődése és életreébredése még sem szül új lényt, mert az öntudat mindezen átalakulásokban saját életének pályafutására és haladására ismer.

A lélek benső természete, hogy e földön és a testben éljen, hogy embert alkosson és az emberi testen át, az áttelekesített anyag segélyével fejezze ki szellemi életét, gyakorolja akarati tevékenységét és hódítsa meg a világot. Testi ruháját mindaddig viseli és mindaddig áthatja éettel, amíg a testnek feloszlásra hajló anyagi elemei ezt az életet magukban befogadni és megtartani képesek.

A lélek tehát a testtel benső egységet, lényegen összefüggő összetételt képez. A test a lélek nélkül elveszíti benső összefüggését, elemeire hull szét, alakját változtatja, mert a lélek a test alakító ereje. A lélek ugyan a test nélkül is tovább él, de természete, hogy testben létezzék és azért a halál után is megtartja a test után való vágyódását.

Magá a lélek szemlélet alá nem esik. De a létezés nem függ a mi szemléletünköt. Hogyan mérnök azt állítani, hogy csak az létezik, amiről mi érzékeink révén szemléletet szerezhetünk? Hogyan mondhatnók azt, hogy mi a lét egész tartalmát öt érzékszervünkkel felmérjük? Mennyi képességet mutat fel az élők világa, amelyeket mi emberek nem bírunk! Mennyi tökéletességet, amelyeket mi nem is sejtünk. Az állatok és a növények élete, a valósággal, a természettel való összefüggésük,

egymás között való családi és társas életük még-nagy rejtelő, amely mögé csak egy-egy feltevéssel pillanthatunk. A szervetlen testek is mind bizonyos alakerővel (Formenkraft) bírnak, amely a parányai-kat sajátos kapcsolatba hozza. Főleg Reinke rend-szerében van szerepe ennek az erőnek. De ezt az erőt mi mégsem látjuk. Az erők egyenértékének törvénye alá sem esik. A földpát kettős fénytörés-sel bír és akár ezer évig törheti meg a fényt, anélkül, hogy ereje megfogyatkozzék. De ha só-savba tesszük, akkor elveszíti fénytöröképességét, mert elveszíti alakerejét is. A prizma – mint tudjuk – szétszórja a fényt, a tükről visszatükrözi, a cukoroldat a sarkított fényt eltereli, íme ezek-ben minden láthatatlan erők működnek.

Az alak tehát valóságos erő. Az alak a rend-szer, az összetétel, amelyet a gépeknél az emberi értelem tervez meg, a természetbe pedig a lát-hatatlan Bölcseség fektetett be. Alak nélkül az energiák szétszóródnak, energia nélkül pedig az alak itt e földön halálra van kárhoztatva. A súlyok vagy a felhúzott rugók óra nélkül nem mutatnak időt, de az óra is megáll súlyok, azaz energiák nélkül.

Alak és energia a természet háztartásában egy-másra vannak utalva. Az alakerők mint erők mű-ködnek, de mechanikus munkát nem végeznek. Egyszerűen irányítanak. Az energiák ellenben mechanikus munkát végeznek, de hogy milyet, azt az alak határozta meg. Az alakerők és az energiák egymással oksági kapcsolatban vannak.

Az energiák ugyan inkább mennyiségek, de egyúttal különböző minőségek is (hő, fénny, elektromosság stb.). Az alakerők tiszta minőségek, amelyek irányítják, szabályozzák, szétosztják, illetve összpontosítják az erőket.

Minden léterőben felfedezhetjük ezt az erőpárt. mindenütt van alak és vannak alakítható erők. Az ásvány, növény, állat, ember milyenséget és értéket az alaktól kap! Nem az a fő, milyen erőmennyiséget hordoz valamely lény magában, hanem hogyan értékesíti azt. Az ásvány és növény alakereje tudattalan. A magasabb rangú állatok a tudat alacsony fokán álló alakító erővel bírnak. Az emberben már az alak öntudattal bír. Az alak ad életet, hivatást, célt mindennek. A magasabb rangú lényeknél az alak a test energiáinak irányítója és útmutatója, de az alak a szellemi életnek is a hordozója. Egyrészt gépek vagyunk, erővel, energiákkal megtöltött testi gépezet; másrészt gépf eletti életet élünk; hiszen tudunk és akarunk; eszményeket és tudományt építünk; erkölcsi és fizikai műveket alkotunk. E művekből megértjük, hogy több vagyunk, mint az ásvány, a növény és az állat, mert többet ér bennünk ama alakító erő. A növény és az állat élete teljesen gépies; ösztöneik gépiesen működnek, sőt a magasabb fokú állatok értelmi élete is inkább általános, illetve faji jelleggel bír, mint egyéni és személyes vonásokkal.

Minden tehát, ami csak a természetben működik, vagy energia, vagy alakító erő. Az erők tiszta, szemléletnélküli minőségek, az energiák szemlélet-

nélküli mennyiségek is. Mert a hő, a fény, az elektromosság, a mágnesség, a föld vonzó ereje *benső mivoltukban* szemlélet alá esnek-e? Nemde inkább működésükben, mint lényegükben szemléletiek? Szemléletességre egy erő sem tart igényt. „Ins innere Reich der Kräfte der Natur schauen wir nicht, és ist also so vergeben als Unnot, innere wesentliche Aufschlüsse von ihr, über welchen Zustand és auch sei, zu begehrn. Aber die Wirkungen und Formen ihrer Kräfte liegen vor uns.” így beszélt Herder és előtte már Newton a föld vonzó erejéről és Leibnitz az erőkről általában. Sőt az anyagról magáról is csak annyit tudunk, amennyit az érzékszerveinkkel az anyag mivoltából kicsíphetünk.

Tehát semmi különös dolgot nem mondunk, ha azt állítjuk, hogy a lelket, mint a test alakját, szemlélet útján nem fogjuk meg, hanem csak tevékenységből, megnyilvánulásaiból ismerjük meg. Hogy más erő és állag, mint a tapasztalati világ bármely állaga, azt az ő sajátos, az anyagtól különböző és az anyagi energiákat irányító élettevékenységből következtetjük. Hogy súlytalan és mégis minden porcikánkat átható valóság, azt minden ideg- és agyrezgésem célszerűségében megérzem. Hogy szellem, vagyis anyagtalan valóság, azt onnan ismerem meg, hogy szellemi életet él és öntudatomban semmi kiterjedés, semmi térben történő mozgás nem megy végbe. Ennek a léleknak életéről mindjárt szólunk. Most csak a főgondolatot rögzítjük meg.

Mindenütt a természetben van alak és alakító erő. Ez az alak nem képzeletbeli lény, nem is csak elménk elvonásának eredménye, hanem ellenkezőleg minden működésnek elve. Amilyen tökéletes pedig a működés, olyan tökéletes az alak is. Az emberi lélek, mint a test alakja és a gondolkodás és akarás elve, a legtökéletesebb és a természet rendjében a legnemesebb, szellemi természetű valóság. Egész egyéni életünk rajta nyugszik, tehát maga is egyéni, személyes és nemcsak faji jelleggel bír. Dr. Geiger József, a münsteri bölcselő így foglalja össze a lélek természetét. „Insofern die menschliche Seele die Herrschaft über die psychophysiologische Kausalmechanik besitzt, ist sie Geist. Demnach liegt das Wesen des Geistes darin, dass sein Wirken nicht das notwendige Produkt der materiellen Kausalität ist, sondern dass es umgekehrt nach dem Maßstabe seiner angeborenen logischer Natur und zum Zweck seiner logischen Tätigkeit die psychophysiologischen Kräfte richtunggebend zu beeinflussen vermag.” A mi legnagyobb méltóságunk az, hogy a világ gépiességéből a szabad cselekvés és alkotás mezejére lépni képesek vagyunk. „Nem vagyok – mondja Rousseau – pusztán szenvédő és érző alany, hanem cselekvő és értelmes lény és bármit mondjanak is egyes bölcselők, én minden a gondolat becsülete mellett török lándzsát.”

8. A lélek élete.

Mikor a lélek életéről beszélünk, akkor az életet a szó szoros értelmében vesszük. A társadalom életéről is szoktunk szólni, de minden átvitt értelemben. A lélek élete ellenben igazi élet.

Mi él? El minden szervezet, amelynek van saját mozgása, benső életelvből fakadó tevékenysége. Él a növény, mert igen finoman felépített szervezete belülről fejlik, érik és virágzik. El az állat, mert a növény életműködésén kívül még érez, sőt igen alacsony fokon esetleg szellemi életet is él. El az ember, mert van benső elve, amely mint minden tevékenységének forrása, egyúttal a szellemi élet kincseivel is megajándékozza. De él maga a lélek is, mert vannak oly magas szellemi műveletei is, amelyek bár bennünk, testünkben folyanak le, mégis túlhaladják a test képességeit, tehát egészen a leiekéi.

Ha szellemi életünk csak testi életünkhez simulna, akkor lelkünk a test sorsában is osztoznék; a test elmúlásával megszűnnék a lélek léte is. De a mi lelti életünk legszebb és legmagasabb megnyilvánulásai túlhaladják a testiség képességeit is; azok tisztán szellemiek és anyagfelettiek. Azért mondjuk, hogy a lélek a testtől függetlenül is élhet és működhetik, hogy van sajátos élethivatása és munkaköre.

De minden, ami így működik, annak van benső szervezete, vannak képességei, tehát a léleknek is kell valami belső szerkezzettel bírnia; kell szellemi

alaprajzának lennie, amely az életének színt, célt és jelleget kölcsönöz.

Természetesen másképp gondolkodnak azok, akik a lelki életet úgy képzelik el, hogy az csak bizonyos érzeteknek, képzeteknek, eszméknek, gondolatoknak véletlen összetalálkozása, kölcsönös felidézése. Ezek szemében az ugyan nem lehetséges, hogy a hasonló betük egymást vonzzák és szavakká olvadjanak; a hasonló szók pedig gondolatokká, – a gondolatok pedig költeménnyé vagy tudományos művé szövődjenek össze. De az már lehetséges, hogy a lélekben a lelki elemek gépiesen összetapadjanak és dallá vagy művé szövődjenek. Hiszen így gondolkodnak az eszmetárító bölcselők, Hume stb.

Azok is csak így bölcselkednek, akik a lelki életet csak az élettani folyamatok melléktermése gyanánt tekintik és nem látják azt a nagy ürt, amely az anyagvilágnak élettani folyamatait fajilag és minőségileg elkülöníti a lelki élet jeleniségeitől.

Hasonlók hasonlókat szülnek! De a lélek élete nem testi élet; a testi élet pedig nem szellemi élet. Amint a föld még nem növény, a növény pedig nem állat, bár a növény a földből, az állat pedig a növényből meríti táplálékát; épp úgy a lélek sem anyag, jóllehet a testi szervek útján közlekedik a külső világgal és azok révén nyeri a maga szellemi táplálékát, az érzeteket és a benyomásokat. Valóban a lélek életjelenségei mások, mint pusztai élettani érzés és benyomás. Érzés, benyomás és

tapasztalat a lélek szervezetében épp úgy átalakulnak és szellemivé válnak, amint a szervetlen föld a növény testében szervessé; a növény pedig az állatéban állativá válik.

Más hasonlatot is mondhatok. Bizonnyal a festőművész palettája és rajta a színek még nem kép, csak a képnek anyaga, amelyekből lehet kép, ha a művész szellemi látása és működése folytán téri és távlati elrendezést és eszmei csoportosítást nyernek. Hasonlóképp a lelki életben is a szavak, a fogalmak, a gondolatok a költeménynek, a tudományos műnek, vagy bármily szellemi terméknek oly elemei, amelyeket a lélek a maga bensejéből felvillanó terveknek és céloknak megvalósítására felhasznál. Mert vannak szavak a szótárban is és vannak szétszórt gondolatok az Aranykönyvekben is, de ezek olyanok, mint a fáról lehullott levelek, nincs organikus életközösségeük semmiféle szellemi művel sem. Azoknak a kézleteknek és eszméknek van csak jelentőségük, amelyek egy szellem belső kivirágzása gyanánt szervi egységen jelennek meg.

A léleknélküli bölcslet tehát vak. Nem látja sem a különbözösségeket, sem az összefüggéseket a testi és a lelki életben. Összeavarja a lelki tényeket az élettaniakkal és viszont.

A mi lelki életünk úgy épül fel, hogy legalul vannak azok az elemek, amelyekben a testnek és a léleknek közös működése még észrevehető. Ezek többnyire olyanok, amelyek az állat lelki világában is megtapasztalhatók. De mennél feljebb tekintünk,

annál több lelki szárnyalásra bukkanunk és oly magaslatokba érünk, ahol a lélek elszakadva minden testi és földi érintkezéstől, már a tiszta szellem világában él.

Az érzés csak bizonyos ingerlékenység, amely a növénynél is észlelhető. A fényt szereti, a sötétből, homályból kinöni törekszik. Az érzet a testi ingerlékenységek tudomásul vétele. Tehát feltételezi az idegeknek és az agynak működését és az ingereknek a lélekkel való közlését. Az érzetben tudjuk, mi a testi és mi a lelki működés. Tudjuk, hogy az idegek és az agyparányok rezgése testi folyamat, ellenben azok megérzése, észrevétele lelki működés. minden testi mozgás mérhető energia; minden lelki észrevétel nem mérhető minőség. Hogyan lesz a mozgásból, például a levegő rezgéséből hang, az nagy titok. Miként válik bennem az éterrezgés színné és a színek mint olvadnak össze színharmoniává, arról csak maga a lélek adhatna számot. Ami érzékszerveinkben végbemegy, az csupa mérhető mennyiség, de az érzet, az észrevéves tér nélküli, súlytalan tudatállapot.

Az ember szervezete sohasem pihen. Ingerek minden pillanatban ezerszámról érik testünket, érzékszerveinket, agysejtjeinket. És mi mégis csak azokat vesszük észre, amelyekre lelkünk ráirányul. Tehát a külső benyomások, az ingerek mögött vannak a lelki erők, amelyek az érzéseket megragadják, ráirányítják, a homályból kiemelik. A figyelemben összpontosulnak a külső hatások és az énben jutnak öntudatra. Az én, a lélek irányul a külső világra.

Az emeli ki az érzeteket, az alkot fogalmakat és a fogalmakból ítéleteket.

Van bennünk egy alany, amely önmagunknak különféle elváltozásait és a fizikai világ sokféle hatásait csodás egységen felfogja, a maga kiterjedésnélküli lényében elmélyíti. Onnan indul ki minden lelki élet a maga egyéni színeiben. Mert ez az én nemcsak a világ nyugodt szemlélője, hanem annak alakítója. Amihez nyúl, minden rajta van a maga fémjelzése, egyénisége. Mikor a világot befogadja és róluk képzeteket, fogalmakat alkot, akkor azokat egyúttal a maga természetének megfelelőleg szerkeszti össze. Sókan nézzük a természetet és a természet jelenségeit; mindannyian lelki képet alkotunk rólunk magunknak és mégis ahányan vagyunk, annyi színben játszik az a mi képzet- és fogalomvilágunkban. Ha a természet csak egyszerűen lelkünkbe szűrődnék, vagy ha valami testi, illetőleg lelki gépezet révén ébrednék a dolgok felismerésére, akkor a mi képzeteink, fogalmaink a természetről mind egyformák volnának. Mert hisz a természet egy adott pillanatban ugyan az; a lelki gépezet is, ha ilyen volna, egyformán dolgozna, tehát mindenkorban egyazon képnél kellene létrejönnie. Hogy a világról mégis annyi a felfogás, annyi a gondolat, azt a szám-talan különböző én, illetve lélek szüli.

Van annak a schopenhaueri mondásnak: a világ az én képzetem, helyes értelme is. Nemcsak azt jelenti, hogy a dolgokat meg nem ismerhetjük, mert az én azokat elváltoztatja, meghamisítja;

hanem azt is, hogy az én, a lélek tényleg nemcsak szemlél és tétlenül befogad, hanem a maga jelleméhez mérten át is alakít. De a léleknek épp ebből a fölényes fellépéséből, művész magatartásából látjuk, hogy lényege csupa teremtés, csupa alkotni vágyás. És úgy alkot, hogy előbb mindenek a mélyébe pillant. Kicsípi onnan a dolgok lényegét, széthányja a mellékes elemeket és egybefoglalja a szükségeseket. Mennél mélyebb az értemel, annál jobban megközelíti a dolgok velejét, annál több értéket hoz felszínre és annál többet tud a fogalomból alkotni.

Akinek fogalma van valamiről, az nemcsak sokszor részleges ismerettel bír. Az nemcsak a külső színeket nézi, hanem magát a benső lényeget, a faji titkot. A látó szem felfedezi a dolgok benső összhangját, a természet szándékát, azt a gondolatot, amelyet a természet vagy az emberi művész a külső hüvelyek mögé elrejtett. Aki azt kihámozza, az a dolgot fogalmában ismeri meg.

Aki helyes ítéletet tud a dolgokról, az eseményekről, a társadalmi életről mondani, az nemcsak befogadja és lelke ezüstlemezére vetíti az élet mozgóképeit, hanem az egyúttal a dolgok, az emberek és a történések felett áll és nézi az események lényegét, lelkét. Mintegy lángsugárban tárul fel előtte az élet igazi képe. Benéz a dolgok, az okok, az események, az eszmények zugaiba és tiszta, egyenletes lélekkel kapja el a mellékesek között a lényeget, az átmenők között a maradandót. És mennél többet ismer meg, annál többet

képes alkotni is. Mert az igazság termékeny és minden igazság új gondolatoknak, eszményeknek a szülője. Amennyit befogad a lélek, szinte ugyanannyit képes termelni is.

Nemcsak a lángész képes íly mély szellemi művekre. A lángész az élet bonyolultabb rejtelmeinek felkutatásában nagy. Az élet minden járunkat nehézségek és megoldandó feladatok elé állít és tehetetlenek volnánk, ha csak szemünkre, fülünkre, orrunkra, nyelvünkre vagy tapintószerveinkre volnánk utalva. Ezek a szervek csak a külsőt, a jelenséget, de nem a belsőt, a lényeget éreztetik. A lélek bocsátkozik a dolgok mélyébe és az ragadja meg az igazit, a valóságot. A lélek sürög-forog, elemez, összetesz és szerkeszt; tanúságot von le és új szempontokat állít fel, amelyek kutatásában megsegítik.

A lélek minden munkájában több, mint passzív tapasztaló, figyelő, szemlélő. A lélek látó. A különözhöz a maga belsejéből hozzáad; a szemlélet tényeit a saját malmában feldolgozza; a nyers adatokat benső összefüggésbe hozza és arra használja fel, hogy belőlük újat létesítsen. Az ember azért képes mindenből hasznott húzni, mert mindenig túlhaladja az egyszerű tapasztalatot. A lélek tehát nemcsak a lelki tények összessége. Hisz több azoknál amint a művész is több a márványnál, a vésőnél és egyéb hasznos szereinél.

A lélek valóban művész! Vagy nem vagyunk-e mindannyian művészek! Nemcsak a teremtő, hanem az élvező, a gyönyörködő lélek is művészvérrel

van tele! Csak abban van örömwink, aminek gyökerét, képességét magunkban érezzük. Művész a gyermek, ha játszik, művész a tudós, ha rendszereket épít, művész, aki lelkének sugallatait képeken, szobrokban, színekben, vonalakban, vagy édes melódiákban tudja kifejezni. Sem játék, sem tudomány, sem irodalom, sem képzőművészet nem volna, ha lelkünk akár az élvezésben, akár az alkotásban igazi művész nem volna.

A tudomány minden ága a művészeten épül fel. Sőt vannak olyanok, akik a tudományt is a költészet közé sorolják. Akik azt mondják, hogy a tudomány a valóságnak szimbolikus kifejezése. Mi nem vagyunk e véleményen, de azért valljuk, hogy a tudományokat is a lélek művészzi ereje teremti. Hiszen a természetben semmi sem létezik oly alakban, mint a tudományban! A tudományok a tények nagy feldolgozásai. Mivel a tények világából sargadzanak, ráillenek a valóságra; de mivel a lélek a saját erőiből is ad hozzájuk, azért megint soha sem illenek az összes egyes tényekre, hanem csak általánosságban azok egészére. Kivételek mindig vannak minden tudományban.

Nézzük például a számtant. Mily pontos és biztos adatokkal dolgozik! Levegője a szabatosság, az egyformaság és végül a végtelenség. Am ezek oly tulajdonságok, amelyek a tapasztalat adataival teljesen nem egyeznak meg! Csak a matematikában és nem az életben vannak ily befejezett, világos és határozott fogalmak (*exactitas*). Csak itt tételezzük fel, hogy a dolgok minden ugyanazon

alakban ismétlődnek meg (homogeneitás). A végtelesség fogalmát is a számtanban az elme szüli. Mindezek a tulajdonságok a bölcselő előtt megfoghatatlanok, amíg csak a tapasztalatra hivatkozik. De megérthetők azonnal, ha bennük a lélek tevékenységének tapasztalatfeletti kifejezését látja. A matematikai fogalmakban a lélek a saját természetét iparkodik kifejezni.

A mértan térrrel dolgozik; de ez is más, mint a tapasztalati tér. A geometriai tér három dimenziós, merőben eszményi. (Újabban az elme ezen kívül is más-más tért képzelt el.) A tér és a dolgok nem vágnak egybe, csak viszonylat van közöttük, ami lehetővé teszi, hogy ama térben végzett számításaink a valósággal is megegyezzenek. Szóval a lélek a mértanba is bevisz elemeket a maga lényegéből.

A fizika, az élettan mennyi feltevéssel (hipotézis) dolgoznak. A valóságot majd parányokra, majd erőközpontokra morzsolják. Az élettan hol gépiesen (mechanikusan), hol megint a célszerűség szempontjából nézi az él et jelenségeket. Erő, cél, tervszerűség mind önmagunkon is megfigyelt jelenségek, amelyeket a külső világra is átviszünk.

A társadalom életét is hol gépiesen, erők ütközéséből és találkozásából, hol mint valamely eleven szervezetnek benső kifejlődését magyarázták. Úgy nézték, mintha a nagy tömegeknek is volna közös lelkük, viszont a tömeglélek készségeit, ösztönöséget az egyéni lélektanból szöttek ki. Mindezek az elgondolások szintén a lélek önéletének vételei.

A szó szoros értelmében a lélek szülöttei a logika és a metafizika és a lélek benső életének érzéki kifejezése főleg a művészet,

A logika, a gondolkodás tudománya sehol a külső világban készen nem található. Ez az emberi lélek alkotása. A lélek megfigyeli a saját és a mások szellemi működését és azt tételekben fejezi ki. A logika az emberi szellem belső berendezésének és életműködésének lefényképezése.

A metafizika, mint azon tudomány, amely a tapasztalati világban túl iparkodik eljutni, már nevével és céljával is elárulja eredetét. Mert hisz nemcsak a tapasztalat adatait nézi, hanem azt is kérdezi, honnan van egyáltalán a tapasztalati világ? mi a célja? Magától van-e vagy mástól? Önmagában hordozza-e működését, vagy máshonnan meríti életerejét?

Mikor pedig a lélek a világot nagy szempontjaiból szemléli, látja, hogy itt semmi sem tökéletes, semmi sem kész, sehol igazi öröm és boldogság nincsen! Teremteni óhajt azért egy ideális világot, amely a való élet nyomorait elfelejteti,

A művészetben a lélek kifejezi gondolatait, érzelmait, kifejti benső életét, különösen képzeletét és bizonyos mértékben felszabadul maguktól a dolgoktól, amelyeket egyénisége szerint, tehát eszményesen ábrázol.

De talán sehol annyira nem működik hallhatólag, mint a zenében. Színek és vonalak kívülem is vannak. Legalább el tudom azokat alanyiságomtól választani. De hangok és melódiák a lélekből száll-

nak fel. Hangok, amelyek eszméket, érzelmeket, szenvedélyeket, vágyakat fejeznek ki; hangok, amelyek különféle hangszeremből más-más árnyalattal és erővel csendülnek ki és a verizmusban világnézeteknek is hordozóivá válnak.

Sehol annyira szabadon, annyira anyagtalanul nem működik a lélek, mint a művészetben. Azért szeretjük öntudatlanul a remek alkotásokat! Annyit vétünk a lélek önállósága ellen, annyiszor tagadjuk sajátos életét, de ha a lélek megszólal, minden tagadást elfelejtünk; figyelünk, mert értjük, hisz nyelvünkön, a lélek nyelvén szól. Ezt a nyelvet egészen elsajátítani, mindenütt megérteni, mindenből kihallani csak az képes, aki a lelkét magában uralomra juttatja és hamis elméletekkel el nem homályosítja.

9. A lélek öntudatlan élete.

A lélek mindezekben tudatosan működik. Újabban a bölcselők és vallástudósok tovább mennek. A lélek tudatalatti működését is kifürkészni igyekeznek. Úgy érzik, hogy a tudatos életünk a lélek nappali világossága. De ebben a lélekben éjszakai tüzek is kigyúlnak. Titkos erők működnek, amelyeket szintén ellesni igyekeznek. Mit tartsunk a léleknél ezen beföldítött oldaláról?

A lélek tudattalan vagy tudatalatti életét az új kor bölcseléteiben Leibnitz elemezte és ő hívta fel a figyelmet is annak nagy horderejére. Korunk bölcselői mind visszatérnek Leibnitzhez, amikor a tudatalatti világ nagy jelentőségét hangsúlyozzák.

Mit értünk a lélek tudattalan élete és működése alatt?

Ezer jele van annak, – mondja Leibnitz – hogy minden pillanatban végtelen sok benyomás (perceptio) éri lelkünköt, anélkül, hogy azok öntudatára ébrednénk, akár azért, mert nagyon gyengék és kevesek, akár azért, mert nagyon zavarosan hatnak és nem elégé bontakoznak ki. Ezek a kis benyomások (észrevételek) sokkal fontosabbak, mintsem gondolnók. Ezek adnak minőséget és színt érzeteinknek, ezek keltik fel figyelmünket a számtalan körülöttünk levő tárgyra, ezek létesítik a kapcsolatot közöttünk és a világ között. Ezen kis percepciók révén állunk összefüggésben a múlttal és összekapcsolódunk a jövővel. Ezek adnak az ember egyéniségenek jellegét, mivel ezek az δ múltját megőrzik, a jelenjét pedig előkészítik. Szóval amilyen nagy jelentőségük van a parányoknak a fizikában, épp oly nagy horderejük van a lélektanban a kis percepcióknak.

Leibnitz óta ezen észre nem vehető lelki jelenségek hordereje még jobban megnőtt a filozófiában. Felkutatóják azok szerepét szellemi működéseinkben, emlékezetvilágunk felépülésében, a láng-ész teremtő alkotásaiban, a vallásos típusok elmélyedéseiben és látomásaiban és egész érzelmi világunkban.

A tudatalatti lelki jelenségek létezését tagadni nem lehet, csak azoknak helyes értelmet és magyarázatot kell adnunk. Amíg ugyanis a tiszta tapasztalati tényeket tartjuk szemünk előtt, többnyire

mindnyájan egyetértünk. De amikor az okokat keressük, akkor világnezeti szempontok és előítéletek meghamisítják a magyarázatokat.

Vizsgáljuk először a tudat mögötti lelki jeleniségeket és igyekezzünk azután megnyugtató és tárgyilagos értelmet adni.

Eber lelkiállapotunkba számtalan észre nem vett, elmellőzött benyomás, inger szövődik be. A tenger zúgása – mondja Leibnitz – sok-sok ezer hullám torlódásából ered és mi ezeket a hullámsúrlódásokat egyenkint vagy bizonyos kisebb mennyiségben nem vesszük még tudomásul. Pedig ha azok a csekélyebb mennyiségű morajok előzetesen, mint piciny észrevevések, nem érnék lelkünket, akkor a nagyobb erejű zúgás sem lépné át észrevételünk küszöbét. De mi is tudunk felhozni példákat. A szórakozott tanuló lelkét is megérintik (bár homályosan) a tanár szavai és ha hirtelen rászólunk, a gyenge észrevételeket akaraterejével öntudatosakká igyekszik tenni és képes a tanár szavait gépiesen utánmondani. Vagy ha az utcán gondolatainkba elmélyedve haladunk, mennyi hang, szín, alak, mozgás érinti lelkünket, mégis sokszor semmit sem veszünk észre. De ha később utána gondolunk, hol és mily utakon járkáltunk, mit láttunk, mit hallottunk, gyenge észrevételeink felébrednek és meglevenednek.

A beteges lelkük megfigyelése is sok tanúságot szolgáltat. Pierre Janet beszéli, hogy Lucienek hipnotikus álmában öt kártyát tett az ölébe, amelyek közül kettőt kereszttel jelölt meg. Azután azt súgta

neki, hogy ha felébred, csak azokat a kártyákat vegye észre, amelyek nincsenek megjelölve. És úgy is történt. Bár öt kártya volt előtte, ő csak hárommal foglalkozott és hármat számlált, mert öntudatába csak e három kártyalap lépett. Látja a többet is, de nem tudja, hogy látja.¹

Ám nemcsak észrevételeink, de sokszor lelki működéseink is tudatlanok. Mi a tárgyakat eredetileg szemeinkkel nem kidomborítva, plasztikusan, hanem síkban látjuk. Szemünk élettana már így van berendezve. A lélek azonban megkerüli a tárgyakat és így ad nekik távlatot és beállítást, de mi ezt már öntudatlanul végezzük. Az ítélet, a következetés is igen bonyolult szellemi munkák és mi ügyet sem vetve már az ítélet és a vezetés *folyamatára*, végezzük a lelki műveleteket.

Az emlékezet nagy tárháza szintén a tudat alatt nyugszik. Lelki életünk egész gazdagsága egyszerre nem lép be sohasem öntudatunk nézővonalába, hanem a küszöb alatt marad. A figyelem hívja elő azokat a lelki elemeket, amelyekre esetenként szükségünk van. Nem is tudjuk, mily gazdagságot őrzünk lelkünk mélyén! Vannak olyan kincseink, amelyek látszólag már rég elvesztek számunkra, pedig tényleg bennünk élnek és sok ítéletnek, felfogásnak kialakulására befolyással vannak. Ha pedig olykor bizonyos körülmények hatása alatt egyszerre csak felbukkannak, meglepetve nézzük

¹ E. Peillaube, Les Images 253., 254. I. P. Janet, l'Automatisme psychologique, 276. l.

önmagunkat is és csodálkozunk saját magunk felett. Nem hiába mondják, hogy semmit el nem feledünk és semmi nyom nélkül nem vész el számunkra. Csak magunk sem tudjuk, hogyan élnek tapasztalataink tovább is lelkünkben és miképp hatnak színezőleg, felvilágosítólag egész lelki életünkre. Ezt csak egyes lelki betegségeknél tapasztaljuk igazán, A hipnotikus egyénnek besugalmazhatunk egy eszmét gondolatvilágába, amely rá kényszerítőleg hat és mindenképp érvényesülni fog egy kényszerképzet alakjában.

A teremtő képzelet is sok csodás, szinte elő nem készített megvillanást, lelki kitörést pattant ki a művész lelkéből. Nagy tudósok és nagy művészek egyaránt sokat köszönnek a lélek hirtelen meg-látásának. Honnan sülnek ezek ki? Talán a semmiből? Semmiből semmi sem lesz. A léleknek titkos, benső világából teremnek, nőnek és ott érnek azok az eszmék, az alakok, a dalok, amelyek egyszerre csak az öntudat látásában felbukkanak. A művészek átélezései adhatnak számot ezekről az áldott pillanatokról.

„Nem azok a nagy gondolkodók, – mondja Ribot-akik sok világos és tudatos képzettel bírnak, hanem azok, akik az öntudatlan élmények gazdag tár-házával rendelkeznek.”¹ Beethoven rátesszi ujjait a zongorára és kicsendül alólá a madarak éneke. Chopin minden művét ily váratlan, teremtő pillanatoknak köszöni. Megtalálta műveit, anélkül, hogy

¹ Essai sur l'imagination créatrice, 1900. 283. l.

kereste volna.¹ A lelki vajúdás fájdalmait nem érezte, csak a megszületésnek gyönyöréit élvezte. Az igazi nagy alkotások nem hosszú gyötörődéseknek, hanem a megszentelt pillanatoknak gyermekei.

Érzelmi világunkkal is így vagyunk. Derűs perceinknek és bánatos hangulatainknak okáról hány-szor nem tudunk számot adni! Pedig bizonyára azoknak is vannak előzményeik. Sok apró örööm és sok apró szomorúság ad kedélyünknek színt és jellegeit. így vagyunk szenvédélyeink kitöréseivel is. Mint derült égből a villáin, úgy sül ki néha haragunk! Magunk is meglepődünk és önmagunk előtt szégyenkezünk és nem tudjuk megmagyarázni, mi okozta ezt a lelki villamosságot. Sok-sok kelle-metlen érzés felgyűlik a lélekben és a gyöngeség egy pillanatában elveszítjük önuralmunkat és meg-történik az energiák heves felszabadulása.²

így magyarázzák ma a vallásos élet sok-sok meglepő jelenségét is. A végtelennel való kapcsolatot és annak közelünkben és szívünkben való érzését a tudatalatti folyamatokra vezetik vissza. Mert a nagy vallási megvilágítások, egy más világ-nak hirtelen megpillantása, hasonló a művész át-éléshez, a művész meglátásokhoz. Belülről - mondják - fakadnak az ösztönzések, a nögatások, a titkos látomások és végül a hit. És a hitből sarjadzanak az értelemek vallásos elmélkedései és megokolásai. A hirtelen megtérések, az erkölcsi

¹ Ugyanott 44. I

² Ribot, *Essai sur les passions*, 1907.!8. 1

átalakulások előzményei is a tudatalatti világban szövődnek. A régi embert lassan elbontja az az új, amely a régimek romjai alatt már teljesen kialakult és csak a pillanatra vár, hogy egészen kipattanjon. A hernyóból röppen ki a lepke; a még torz embernek tudta nélkül készül el a szébb, a nemesebb ember. Vannak ugyan oly átalakulások is, amidőn a régi ember küzdelemre száll az új ellen; de sok-sok esetben a régi a maga gyöngesége folytán harc nélkül is összeomlik.¹

Ezek a magyarázások már túlzások, mert a lélek egységes erőit szétfejtik és megkettőzik. A beteges lélek rendellenességeivel nem lehet az egészséges lélek jelenségeit magyarázni. Főleg a vallás lélektanát nem szabad így megindokolni. Azért igen súlyos kérdés az, hogyan magyarázzák a modernek a tudattalan lelki életet és hogyan értehnezzük mi?

Három elméletet ismerünk. Az egyik kizárolagosan élettani, a másik lélektani, a harmadik pedig a kettőnek az összekapcsolása.

Az élettani elmélet anyagelvű és monista. Az egész lelki életet tudatos és tudattalan rétegeivel együtt ideg- és agyfolyamatokra vezeti vissza. A külső és a belső, a testi és a szellemi jelenségek csak látszólag különböznek. A testi és a lelki élet, vagyis a tudatos és a tudattalan szellemi működés csak két oldala az egy élettani történésnek. A kettő közül pedig a *tudattalan* lelki élet nálunk

¹ W. James, Religion experience.

inkább rendes, mint a *tudatos*. A tudatos lelki jelenségek csak akkor születnek, amikor a szerves folyamatok mintegy megkettőződnek és nemcsak önmagukban léteznek, hanem önmagukért is. Maga az idegfolyamat képes önmagába visszatükröződni és az öntudatot nemzeni.

Érzetek, képzetek, vágyak és akaratok első sorban tiszta élettani idegfolyamatok, az idegközpontokban való elváltozások. Ezekhez járul olykor a tudat, de nem okvetlenül. A tudat legfeljebb tökéletesíti, de nem létesíti az eseményt. Ha tehát az ideg és az agyelváltozások a tudatunkba jutnak, akkor tudatos lelki élettel van dolgunk; ha pedig a tudatba nem jönnek, akkor származnak a tudattalan lelki jelenségek, amelyek azonban alkalomadtán tudatosak is lehetnek.

Ez a tisztára anyagelvű felfogás a kérdést inkább elhomályosítja, mint megoldja. Nem magyarázza meg azt sem, honnan ered a tudat, vagyis miképp válhatnak az élettani mozgástünemények tudatállapotokká? Az öntudatlan lelki működéseket meg tévesen egészen az életjelenségek körébe utalja! De hogyan foglalkozzék az élettan, mint *tapasztalati* tudomány, ezekkel a jelenségekkel, amelyek épp a tapasztalás alá nem esnek? Továbbá az öntudatlan lelki jelenségek is lelkiek és azért csak a lélektan körébe tartoznak. Maga Ribot is látja ezeket a nagy nehézségeket, mikor főleg a szellem teremtő működését tanulmányozza. Azért mindenféle mellékvágányoknak, szellemi művelések, kiigazítások, alkalmazkodások felhasználá-

sával törekszik oda jutni, ahová maguk a puszta idegfolyamatok nem vezetnek el.

A lélektani magyarázat kétféle úton halad. Az egyik a lelki jelenségek körébe csak azokat veszi fel, amelyek tényleg tudatosak és a belső megfigyelés, meglátás körébe esnek. Ez az álláspont tehát nem ismer kétféle lélektant, tudatosat és tudattalant. Mert mindenkor, míg a lelki jelenség nem merül a tudat fölé, nem tartozik a tudathoz és a tapasztalati lelki élethez. Mit is tudhatunk mi ama rejtélyes tudatalatti világról, amely még öntudatunkba sem lépett? Ha pedig már tudatossá vált, akkor nem tudattalan, akkor már elveszítette tudatalatti jellegét.

Ezen felfogás gondosan vigyáz arra, hogy az egységes lelket szét ne fejtsék, két külön világra ne hasítsák és mindenféle misztikus és romantikus elméletekkel tudásunkat meg ne hamisítsák. Mert, ha egyszer a rendes lelki életben kétféle lelki életet elfogadunk, nem lesz se vége se hossza a kényelmes és kalandozó magyarázatoknak. Azért úgy Wundt,¹ mint a genfi VI. nemzetközi lélektani kongresszus is (főleg B. Leroy) igen erős állást foglaltak el a tudatos és egészszéges emberi természetnek ily két énre való széthasítása ellen.²

A tudattalan lelki jelenségek ellen azonban akkor nem lehet szót emelni, ha azokat az egységes énnek körébe foglaljuk.

¹ Phil. Stud. Bd. VIII. 27. 1

² Congrès internat. de Psych. Genf. 1910. 97. és!04. 1

A mi lelki világunk sokkal gazdagabb, sokkal többet tudunk, mint amennyi egy-egy helyzetben a lelkünk elé tárul. A lélek szándékosan keresi fel a változó körülmények és szükségletek szerint emlékeinek tárházát és a régi élményeit egyre újakkal hozza kapcsolatba és egyre kiigazítja illetve elmélyíti önmagát. A tudattalan és a tudatos lelki jelenségek tehát csak abban különböznek egymástól, hogy az előbbiek homályban vannak, az utóbbiak ellenben az öntudat fényében úsznak.

A tudattalan lelki életnek ily magyarázatát adja olykor W. James¹ és Bergson² is. De James mégis néha tényleg megkettőzi az észt és főleg a vallásos eszmék felmerülését regényes leírásokkal rajzolja meg.

Ezen magyarázat számol a tényekkel. Elisméri az öntudatlan lelki működéseket, anélkül, hogy az ént kettészelné; elfogadja a lángeszű tudósoknak, művészüknek és vallásosán megihletetteknek rendkívüli tapasztalatait, anélkül, hogy mitologikus értelmezéshez fordulna.

A harmadik, az animista magyarázat, minket kevésbé érdekel, mivel a kérdést bár jóakarólag, de tévesen és bizonyos szempontból a kelleténél szigorúbban kezeli. A lélek maga az öntudat, ez az ő elve. A tudattalan jelenségek nem lelki jelenségek, hanem csak *élettani jelenségek*. A lélek szerinte is nemcsak a szellemi életnek az elve,

¹ The Varieties of Religions Experience, 90. 1

² Matière et Memoire, 1900, 1521.

hanem az érzéki és a tenyészéletnek is. Ezekhez tartozik az öntudatlan élet is. Nyilvánvaló a tévedés. A lelki jelenségek lehetnek homályosan tudatosak, de sohasem lehetnek csupán érzéki vagy tenyészéletiek.

A lélek élete tehát olyan mint a hegyi patakoké. Hol a felszínen ragyog, hol a föld mélységeiben csörgedezi. A mélységekben, a nagy csendben telenek meg a források; ott fejlik, érik a lélek is. Csend minden nagy tettnek a szülője. A csend a léleknek is eleme. Ha valami nagy gondolattal foglalkozunk, és törjük a fejünket, sohasem látjuk és tapasztaljuk, mi megy bennünk végbe. Akkor is, midőn látszólag mással foglalkozunk. A megkezdett szöveget tudtunkon kívül is dolgozik a lélek. Van tehát a léleknek tudatos és öntudatlan élete, de mind a kettő a lélek természetes élete.

10. A lélek és az energia megmaradásának elve.

Korunk fizikai szemlélete úgy tekinti ezt a világot, mint energiáknak nagy rendszerét. Mint egy óriási erőtartályt, amelyben az egyes energiák folyton más és más alakot öltének, de meg nem semmisülnek.

Ezt a nagy felfedezést iparkodnak a lélek létezése ellen kijátszani. Ha tényleg működnék lélek a testben, akkor az vagy energiát fogyasztana, vagy energiát termelne és az energiák állandósága a 'világrendben megbomlanék és nem lenne többé alapja tudományos bizalmunknak. Mert ki bizto-

sítana bennünket arról, hogy számításaink beválnak? Nem kellene-e lemondanunk minden tudományos eredményről? Hiszen egy új eshetőség, vagy egy előre nem sejtett alakulás, minden pillanatban áthúzhatná számításainkat?

Mit feleljünk e nehézségre? A tudósok ellenvetéseiben sokszor több az aggodalom és a látszat, mint a homályosság! Egyoldalú álláspontból nézik a világot és el akarják hitetni, hogy a fogalmak és feltevések rendje teljesen azonos a tárgyi világgal. Ma a sok mindenféle kételkedés között is egy nagy igazságot megállapítottak, hogy t. i. ez a világ sokkal gazdagabb, semhogy annak tartalmát felmérhetnök. Semmi sem jogosít fel tehát arra, hogy csak egyetlen egy szögből nézzük a világot.

Minden tudós a maga határai között számításokat végezhet a valóságon! Aki a világot a fizikus módjára zárt rendszernek és állandóságnak szemléli, ahhoz a világ mint zárt rendszer fog illeszkedni és az energiák úgy fognak feltünni, mint egy kiált és kihalt szervezetnek mérhető, szétshedhető és ismét összerakható hüvelye. Aki ellenben úgy néz a világra, mint amelynek mélységeiben ma is alakító erők dolgoznak, az mint eleven szervezetet szemléli a mindeniséget és úgy látja, hogy az nemcsak gépiesség és állandóság, hanem szüntelen vég és kezdet; halál és élet; egyformaság és örökös alakoltás. Mind a két szemléletnek voltak mindig hívei. Legjobb, ha a kettőt összefűzzük és azt mondjuk, a világ olyan,

mint bármely szervezet. Van benne életképesség és tehetetlenség és az az élet mint benső erő, életlendület céljainak elérésére csakúgy felhasználja a gépiességét, mint az emberi lélek is a testi szervek pontos működését.

Akik az energia megmaradásának elvét túlságosan hangsúlyozzák, azok semmiféle új kikezdést, akaratot vagy önkényességet a világban el nem ismernek. Azok előtt a világ pontos gép és semmi más. Az ember is csak egy kerék a minden ség nagy életében. Ezen gondolat ellen fellázad az ember szabad lelkülete, mert hisz minden eszközzel, neveléssel, önképzéssel, belátással azon dolgozunk, hogy személyiségek és ne gépemberek legyünk. Ez a nagy vágy mutatja, hogy több vagyunk mint gép. Mert ha csak gép lennék és annak is kellene megmaradnunk, akkor semmiféle módon ki nem léphetnénk hivatásunk köréből. Akkor arra kellene természetünk szerint törekednünk, hogy jó gépek és nem készkaratos lények legyünk. És ha még oly jó gépek volnánk is, egyet nem tudnánk sohasem megérteni, mi célból van bennünk a szabadságnak érzése, vágya és elérésének reménye. Ez a vágy és remény oly tény, mint amilyen tény és valóság a víz, a levegő stb. a világban.

Ha pedig az embernek van szabadsága, vagy legalább is vágya, törekvése a szabadság után, akkor ez az erőteljes érzés maga az energiának egy új faja, amely a fizikai energiák közé nem sorozható.

Határozottan vallom tehát, még mielőtt a fizikusok szempontjából nézném az energia megmaradásának törvényét, hogy úgy az öntudat, mint az akarat termelnek energiát és inkább termelnek, mint fogyasztanak. A világ nemcsak adott természet és nemcsak anyagoknak halmaza; a világban ezeken kívül van sok érték, amit az embernek köszön. Az irodalom, a tudomány, a művészet, az erkölcsi és a társadalmi eszmények, a politikai és gazdasági törekvések mind a világhoz tartoznak és mind az ember szellemi energiáinak művei. Nemcsak a vonzás és a taszítás; a mágnesség és az elektromosság erők és pedig működő erők; sokkal nemesebb és magasabbrangú erők vannak a szellem műveiben felhalmozva és sokkal színesebben és művésziesebben működnek azok, mint a fizikai energiák! Ezekkel az erőkkel a fizikus semmirre sem megy. Hiába próbálkozik velük valamit elérni! Ezek se hővé, sem elektromossággá, sem mechanikai munkává át nem alakulnak és mégis ki tagadná, hogy ezekben a fizikai világ számára is sok hatás rejlik és termékeny életcsírák szunnyadnak, amelyek a természetbe beleszövődve azt értékesebbé és gazdagabbá teszik.

Más tehát a fizika és más a szellemi világ. Amott az anyag és az anyagi energiák, itt a szellem és a szellem erői működnek. De a kettő összetartozik, mint a gazdag mindenének két külön oldala. Ezek egymásból élnek, egymásra szorulnak, de egymással fel nem cserélhetők. Amint halálból és

születésből, épp úgy anyagból és lélekből áll a valóság nagy világa.

Vannak azonban bölcselők, akik a fizikusokat arról törekedtek felvilágosítani és meggyőzni, hogy a lelki életnek az energia megmaradásának elvéhez semmi köze sincsen! így Mercier a lelki élet jeleniségeinél rámutat az érzék alá eső és az érzékek alá nem eső tényekre. Érzékek alá esik az agy parányainak rezgése és a rezgésnek hővé való átalakulása. A rezgés pedig hővé az energiák egyenértékűsége alapján változik át. De minden érzék-lélsen és mérésen kívül esik az, miképp változik át a rezgés érzetté vagy képzetté és miképp párosul érzelmekkel is. Ezen lelki tények már minőségek és mint ilyenek semmiféle mérték alá nem esnek, így gondolkodik W. James is.¹

Busse az energia megmaradásának törvényét két részre osztja, az egyenértékűségre és az állandóságra és azt mondja, hogy az energiák átalakulásának egyenértékűsége tapasztalati törvény és igazság; de azoknak örök állandósága csak feltevés. Ha a mindenben csak fizikai okok működnének, akkor mondhatnók, hogy a világ energiamennyisége sohasem lehet sem több, sem kevesebb. De nyilvánvaló tapasztalati igazság, hogy a fizikai okokon kívül lelki erők és okok is hatnak. Épp azért az állandóság elvét bátran el is vethetjük. Az egyenértékűség törvénye pedig a lelki okság dacára is megmaradhat érvényben.

¹ Human immortality. 1907.

A fizikai és a lelki élet tehát két különböző kört, kétféle energiát és kétféle törvényszerűséget képviselnek. Nem szabad a kettőt felcserélni, vagy az egyiket a másik kárára letagadni. Ahol erők működnek, ott valósággal állunk szemben. Hogyan szemlélet alá esik-e az az erő vagy beillik-e rendszerünkbe, az mellékes kérdés. Előítéletekkel elhomályosítani az igazságot, vétek épp az igazságosság ellen!

Minden törvény továbbá csak a maga területén működik hasznosan! Azért minden tudomány a maga törvényeivel maradjon meg a saját körében és ne lépje túl saját határait, különben inkább megtéveszt, mint felvilágosít. Az energia megmaradása érvényes a természettudományokban, de nem alkalmazható a szellemi tudományokban, tehát a lélektanban sem.

Általában fődolog, hogy nyíltan és elfogulatlanul nézzünk a világba. Túlzó egyszerűsítések kedvéért nagy értékeket el ne dobjunk. A belső világot a külsővel ne azonosítsuk; a szellemet az anyaggal fel ne cseréljük. Micsoda bún az, ha folyton az erkölcsi és a szellemi erők ellen beszélünk és azokat a valóság világából kímarjuk. A szellemet a világban nem sorvasztani, hanem fejleszteni kell. Öntudatra kell ébreszteni az embereket, hogy vannak erőik, amelyekkel a fizikai erők fölé emelkedhetnek és amelyeket nem kívülről, hanem belülről, vagyis belső munka és önművelés által lehet kifejleszteni.

Mert nemcsak az anyag, hanem az erkölcsi, a

szellemi javakat is lehet, sőt kell is termelni. Nemcsak az anyag elpusztíthatatlan; a szellemi érték is megmarad. És amint az anyag más és más alakot ölhet, épp úgy a szellemi javak is más és más lelkekben, újabb és újabb szellemi értékeknek, mozgalmaknak lehetnek megindítói.

HATODIK RÉSZ.

A megismerés bölcslete.

1. Nehézségek.

A megismerés mibenlétének, benső természetének és értékének kérdése oly régi, mint maga az emberi gondolkodás! Mindig eltünödött a bölcselő szellem afölött, vájjon felfogjuk-e, felérjük-e mi a tiszta valóságot vagy sem? Lehet-e a külső világot egyáltalán megérteni és megismerni? Sajnos, e kérdéseket illetőleg egyre körben forgunk. A régi aggodalmak ugyan új ruhába, új kifejezésekbe öltözökдnek, de a tárgyi nehézségek ugyanazok maradnak. Bár egyre többet tudunk és egyre mélyebben hatolunk a természet titkaiba, bár egyre jobban hasonlunk a természethez és annak erőit egyre biztosabban tudjuk kezelní és felhasználni saját céljainkra, azért mégis telve vagyunk azzal a gyanúval, hogy ismereteink nem az igazi külső világban mozognak, hanem abban, amelyet alanyiságunk a maga természetével, egyéni berendezésével, képességeinek hálóival már

megrontott, illetve elvarázsolt. Mi attól félünk, hogy csak a magunk bűvös álomvilágában sürgünk-forgunk és csak hisszük, hogy e világ a valóság világa, Festett és nem természeti díszletekkel dolgozunk és csak véljük, hogy a szúzi természet ölén játszunk; képzelt igazságokat termelünk és meg vagyunk győződve, hogy azok a külvilágban is úgy léteznek, mint gondolatainkban; tudományos rendszereket eszelünk ki és azon hitben élünk, hogy van kívülünk is tudomány. Pedig minden csak látszat, az emberi lélek művészieskedése. A világban minden másképp van, mint az emberi megismerésben. A világ nem eszméknek az összessége; a lélek pedig nem tükrök, amelyben az eszmék és valóságok tükröződnek.

Amihez az ember hozzájárul és ami az emberi értelemben szellemi alakot ölt, az már minden emberi jelleget ölt és kivetközödik a maga benső mivoltából. Mi a világot nyugvás alakjában látjuk, pedig az szakadatlan mozgás; azonosság képében nézzük, pedig az folytonos el változás, egység alakjában, pedig az sokféleség. Mi ismereteinkben általános fogalmakat alkotunk, pedig a valóság nem általános, hanem csupa egyes dolog. Mi ok-ságot szemlélünk, pedig a világban csak egymásután van; célokat látunk, pedig a természetben nincsenek emberi értelemben vett szándékok.

Mi biztosít bennünket arról, hogy mi az igazságot valóban feltaláltuk, amidőn látszólag annak birtokába jutottunk? Megszólal-e fulünkben a „harang”, ha tapogatódzás közben rátesszük az igazságra ke-

zünket? Értelmi igazságaink folyton változnak, eszményeink egyre módosulnak, erkölcsi fogalmaink, esztétikai ízlésünk szüntelen hullámzásban vannak! Hol van tehát az állandóság? Az emberi szellem nyugtalan madár és ez az ő boldogsága! Mi lenne e világon, ha az értelem minden egy nagy egyenletben tudna megoldani, ha minden egy átfogó pillantással felmérne? Vége lenne a világnak! A világ órája az utolsót ütné!

Szerencsére – mondják – ez sohasem következik be! Egyrészt mert az ember nem arra van alkotva és a természettől berendezve, hogy minden tudjon; másrészt mert nem az ismeret, nem az értelem a világ tengelye és hajtó ereje, hanem az akarat, a cselekvés. A cselekvés, az akarat pedig örökös haladás, alaköltés, elváltozás. Maga a nagy világ és ebben a világban minden létező, útban van! Halad ismeretlen célok felé! A természet akarata vakon megtalálja a haladás feltételeit; az embernek pedig erős akarattal kell utat vágnia az ismeretlenségen! Az akarat a természetben is, az emberben is felleli a maga segéd-eszközeit, a sikernek biztosítékait. A szellemi látás, a felismerés csak mécs, amelyet az akarat gyújtott ki. Mécs, amely az akarat elé világít és a fel-felbukkanó gátakat, akadályokat, a homályt, a sötétséget tudatba hozza és az akaratot erőfeszítésre készti. Mécs az értelem, mint a bányász mégcse. De vájon arra való-e a mécs, hogy az egész helyet átvilágítsa és minden rejtekével felfűrja? Az emberi élet kiskörű és nem zajlik le az

egész minden ségen, tehát az értelem sem tart-hat többre igényt, mint amire alkotva van.

Ha korunknak legfrissebb aggodalmait nézzük is, íme ezek a vezető szempontok. Az új kantianizmus, a fejlődésnek elmélete, korunknak akaratbölcselője, a cselekvésnek (pragmatizmus) bölcselői minden e szögből nézik a világot. Jeles természettudósok is mint Poincaré, Duhem, Le Roy át vannak itatva e gondolatoktól. Ezen bölcselőket nem lehet kevésbe venni! Fel kell ráznunk tehát a régi és az új gondolatokat és át keli tekintenünk az érintkező és a szétágazó fonalakat és minden új eszme és szempont az igazságnak egy-egy forrásává válik és egyre jobban tisztázza azt a viszonyt, amely közöttünk mint alany és a külső világ között van. És mi úgy érezzük, hogy ennek a helyes viszonynak megállapítására csak a kereszteny bölcselők vannak hivatva. Legszélesebb alapra ők fektethetik a kérdéseket. Ok vizsgálhatják a kérdéseket azon a területen, amelyhez tartoznak. A fejlődés elmélete és az akaratelvűség az ismeretnek és az ismeret értékének helyes megállapításához azért nem juthatnak el, mert már a lelki élet mibenlétét és eredetét is laza alapon és idegen területen vizsgálják. Az anyagi természetből, mint alsóbbrangú valóságból sohasem születik meg a szellem és a szellemi élet. Az új kantianizmus és a pragmatizmus (ha még oly kiváló férfiak kezeljék és mint Boutroux, James és Bergson) főleg a szellemi élet önállóságát hangsúlyozzák ugyan, mégis azért nem boldogulnak, mert nem mernek

nyíltan és fentartás nélkül a kételvűség álláspontjára helyezkedni, hanem az anyagot és a szellemet valamiképp egymásból fejlesztik ki. így azután a megismerés kérdésében vagy a kétélkedéshez vezetnek (kantianizmus); vagy azt mondják, hogy az ismeret célja nem az igazság, hanem a haszon (James, Schiller); vagy épp ezért az értelmi megismerésen kívül meg egy harmadikat is felkutatnak, az intuíciót, mint a világ titkainak megérzésére alkalmas rejtélyes lelki világosságot.

Mi a lélek létét, önálló természetét már átfürkészük és nyíltan valljuk, hogy a megismerés a lélek hivatása. Az ember élete a világban folyik le, ismeretei is tehát e világra vonatkoznak. Ha mi tündérországban élénk, akkor gondolataink is tündérmesék volnának. De mi testünkkel a földhöz, a természethez vagyunk láncolva, szellemünk is tehát a természetnek mivoltát, téri és idői viszonyait fürkészti. Mindazonáltal szerények vagyunk! Tudjuk, hogy képességeink fogyatékosak és sok tekintetben homályban hagynak. Mi nem látjuk *meg* több száz méterről az egeret, mint a héja; minekünk nincs oly fényérző és villamosságérző szervünk, mint a növényeknek; mi a víznyomást nem tudjuk úgy megmérni, mint a halak! Tudjuk, hogy másképp hatna ránk a világ, ha villamoságra, vagy rádióra, vagy másféle sugarakra berendezett érzékszerveink volnának! Mily színeket és mily életet látnánk akkor mi az anyagban I Másrészt azonban hisszük, hogy amire vannak érzékszerveink, azok a valóság és nem az álmok

világának hatásait közvetítik. Érzéki észrevevésünk elől ugyan sok kisiklik, de amit vele megragadunk, az igazán a valóság. Ezt a valóságot egy tökéletesebb lény tökéletesebben láthatja ugyan, de az ő látása nem teljesen más látás, mint a miénk, hanem csak mélyebb, részletesebb és átfogóbb. „Ex parte cognoscimus.” Csak részben ismerjük meg bár a világot, de megismerjük és ezen ismereteknek örülünk, egyrészt mert lelki javaink, másrészt mert gyakorlati haszonnal is járnak. Örülünk annak, hogy a szinte végtelen ūrbe bepillanthattunk és a szíkképelemzés által meggyőződünk arról, hogy azok a világok is oly alkatrészekból állanak, mint a miénk. De örülünk annak is, hogy nagyítóinkkal a vízcsöpp bámulatos gazdag életét is felderítettük és annyi ismerettel gazdagodtunk. Tudjuk, hogy vannak ott század milliméter kis lények, amelyek teste tízezred milliméter nagyságú sejtekből van felépítve. És ezek a sejtek is a parányokból állanak, amelyeknek nagysága száznyolcvanezred milliméter; a parányok pedig tömesekben szövödnek össze, amelyek a milliméter százmilliomod részét képezik. Ha pedig elgondolom, hogy egy köbcentiméter gáz 60 trillió tömecsből áll, látom, hogy az emberi értelemek a szinte végtelen kicsiny és a végtelen nagy határai között mily rengeteg tere nyílik a megismerésre és a felfedezésre.

Örülünk, hogy az anyag szerkezete is egyre világosabbá és világosabbá válik. De a lélek működése is mind biztosabban áll előttünk. Valóban nincs okunk

afelett panaszkodnunk, hogy a minden séget nem ismerjük meg és annak mélységeibe nem hatolunk be. Az érzékszervek működésének pontos elemzése pedig arra is rávezet, mit köszönünk mi ismereteinkben a külső világnak és mit adunk hozzá alanyiságból. A színek, a hangok és az ízérzetek elemzése révén az ismeret tárgyi és alanyi elemei elkülönülnek és a nyers valóság, a fel nem dolgozott tapasztalat birtokába is eljutunk.

Mindez kétségtelennek tűnik fel, mihelyt megbizonyosodunk arról, hogy az anyagi valóságon kívül van a szellem is, a tudat is és hogy ennek a tudatnak is van önálló értéke és célja. De messzire jutnánk el célunktól, ha a tudatot az össztönökből vagy az akarat elemeiből kellene kimagyaráznunk, amint azt az akaratelvűek teszik és annak önálló természetét és célját elnéznnék.

Ámde ha elfogadjuk is a lélek létét, talán akkor is felmerülnek még nehézségek! Akkor is kérdéses marad, tényleg egyenlő-e a valóság a lélekben kialakult képpel? Tényleg igazán visszaadják-e fogalmaink a valóságot? Honnan fakad lelkünkben a bizonyosság, hogy tételeim igazak? Honnan erednek meggyőződéseink? Miben különbözik a hit a tudástól? És mint utolsó gondolat, eszembe jut Bergson álláspontja is az intuicióról, mint az igazságnak közvetlen és eleven forrásáról és kérdezem: mily álláspontot foglaljunk el vele szemben? Mindezek megismerésünk érdekes kérdései, amelyek egymásból szövődnek ki. Az első tehát: mit tesz megismerni?

2. Amint a lélek megismer.

A legközelebbi dolgok sokszor a legtöbb rejteltyt tartalmazzák! Megszokjuk azonban a titkokat és nem törekszünk azokat feloldani. Azt hisszük, hogy értjük azt, amit nem értünk.

A megismerésben is van titokzatosság. Hogyan van, hogy mi a számtalan egyes és egymás között különböző dologról egy képet, egy fogalmat alkotunk? Hogyan van, hogy a szakadatlan keletkezés és elváltozás dacára is a jelenségeket úgy fogjuk fel, mint minden ugyanazokat és önmagukkal egyenlőket? Hogyan van, hogy a múló és elillanó tüneményeket röptükben elkapjuk és mögéjük pilantunk úgy, hogy keletkezésük és lefolyásuk törvényeit is megismerjük?

Mindezek a kérdések sejtetik, hogy lelkünk, illetőleg értelmünk több mint egy tükör, amelyre rávetődnek és ahonnan továbbiaknak a haladó élet tüneményei; több mint a fényképező érzékeny ezüstléges lemeze, amely megrögzíti az egyes jelenségeket.

Az élet cselekvés; a lelti élet is szakadatlan cselekvés! Ez a cselekvés pedig nemcsak abban áll, hogy folyton elfogad, hanem abban is, hogy folyton ad! Hatásokat kapunk és közlünk a világgal. Az emberi haladás története nemcsak a világ meghódításának, hanem egyúttal az ember szellemi erői teremtésének is a története. A technika és a művészet az ember alkotó természeteinek kifejezése.

Hogy lenne mindenre képes az ember, ha ő a

világnak csak puszta szemlélője volna? Ha a természet tüineményei lelke előtt csak elfutnának anélkül, hogy azokba mélyebb pillantást vethetne. Valóban az ember szellemi tehetségének gazdagnak és főleg nagyon hozzásimulónak, hajlékonynak kell lennie. *Intellectus fit omnia!* A dolgoknak, a jelenségeknek viszont szintén valami szellemi vonással kell bírniok. A léleknek az anyaghoz, az anyagnak meg a lélekhez kell simulnia. Talán lehetetlen ez? A szobrászatban (a leganyagiasabb művészettelben) nem ölt-e a kő gondolatot magára és a gondolat nem kövesül-e meg? Az anyag és a szellem connaturalizációja, természetüknek egymáshoz simulása nélkül nincs emberi megismerés.

De miképp simul a lélek az anyaghoz és miképp az anyag a lélekhez?

A lélek előtt lefolyik, lepereg az élet. Csupa szín, csupa gazdagság; mindenütt pazar alaköltés. A természet ereje folyton új alakokat és vonalakat termel. A természet nem ismételi meg soha önmagát! A természet valóban az a folyam, amelynek hullámai mindig mások, mindig újak.

A természet így jelenik meg, így tűnik fel előtünk. Mit ragadjunk meg tehát a mulandóságból? És ha megragadjuk, mi hasznunk van belőle? A múlt más, mint a jelen és a jövő más lesz, mint a jelen! Lehet-e a folytonos keletkezésből az állandóságot kiragadni?

Ha lelkünk csak a felvételre vagy a befogadott világ gépies visszatükrözésére volna berendezve, akkor semmi biztos, semmi átfogó, összekapcsoló

ismeretre szert nem tehetnénk. A lélek azonban több, mint a felvező gép és több, mint az elillanó jelenségek. A lélek a változatosság, a leggazdagabb színszóródás dacára is észreveszi, hogy a tűzijáték mögött ott lappang a tervszerűség, a gondolat és az eszme, amelyben a sokféleség a maga egységét, a maga törvényszerűségét és okságát megleli. A világban nincs véletlen, nincs ötletszerűség, nincs összefüggésnélküliség! A lélek tehát az egyes, a változó, az elillanó mögé pillant és a magot, az állandóság forrását, mint minden tünenyesség okát felderíti.

A világ minden esetlegesség és örökös folyás dacára is gondolatoknak, eszméknek, szándékoknak a kifejezése. Van benne tehát eszme, ami a lélek természetének megfelel, de másrészt ez az eszme az anyagi világban ölt alakot és ott érzékkiesül meg, ott válik jelenséggé. így simul a lélek a valósághoz és így léphet be a valóság a lélekbe, így szűrődik le a változatosságból az állandó; a sokféleségből az egy; az egymásutánból a törvény-szerűség.

De ez a kép, amelyet a világról így nyerünk, talán mégis csak kilúgozott kép és nem a nyers természet! Az így nyert ismeret, mondjuk tudomány, inkább művészet, mint valóság! Az általánosban elvész az egyes! Az általános törvényszerűségekből kihull az egyesnek természete és törvény-szerűsége! Bizonyos tekintetben ez tényleg így is van! minden emberi tudomány általános! Nem is lehet más! Hiszen a mi elménk véges és az egész

világ összes egyes tárgyait külön-külön áttekinteni képtelen. Azért mi mindig csak csoportokban, összefüggésekben és hasonlóságokban nézünk. Egyedül Isten képes egyenkint is minden áttekinthető és átérténi. Mégis ez a tudás a mi fegyverünk. Ezen nyugszik minden gyakorlati tevékenységünk. Nagy felfedezéseink, a természet erőinek felderítése és meghódítása általános tudás nélkül nem is lehetséges.

És úgy látszik, a mi tudásunk általánossága és a természet nagy berendezése egymáshoz hasonlók is. A tudományok úgy haladnak, fejlődnek, hogy a sok egyes, részleges törvényt egyre általánosabb törvények alá vonják. De ez nem volna lehetséges, ha a természetnek nagy erői is tényleg nem olvadannak egységre. Az anyag egységes szerkezete, a fizikai törvények összeszövődése azt a reményt ébresztik fel, hogy a világ néhány nagy erőnek, néhány egymással rokon elemnek szétszóródása, kombinációja. De akkor a mindenről nem úgy tűnik-e fel, mint egy nagy fa, amelynél minden ág, levél egységre olvad? Ennek a fának vannak évről-évre fakadó, egyre más, egyre új hajtásai és virágai, de ezek is a közös gyökérből és törzsből táplálkoznak; sajátosan a fa általános természetéből nyerik. A fa törvénye a leveleknek és a virágoknak is éltereje. Folytonos megújhodásuknak alapja az állandóság, a változatlan gondolat.

Amit azonban az emberi szellem a természetből a tudomány révén talán megcsónkítva közöl, azt a *mű-*

vészetei révén visszaadja neki. A művészet az egyedet, az egyest, az alanyit ismét visszahelyezi jogába. A tudós rendszerekben, osztályozások keretében, benső összefüggésekben szemléli a valóságot; a művészet ellenben az eleven természet, a különbözőségek, az egyéni sajátosságok iránt érdeklődik és azokat az érzéseket közli, amelyeket belőle a valóság világának egyes színei kicsalnak. A tudós azt foglalja össze, ami mindig ugyanaz; a művészet meg azt, ami minden mástól különböző. A művészeti látás ugyanis az egyes dolgok lelkének meglátása, azok egyéni és eleven tulajdonságainak ábrázolása. Azok az elemek jutnak benne érvényre, amelyek az egységet sokféleséggé, az unalmat változatos-sággá szórják szét. Az általános, a lényeges úgyis megmarad. A fajok, a nemek nem halnak ki. De eltünnének az egyéni színek, a természetnek fény-változásai, az életnek érdekes jelenségei, ha mindeneket akár az irodalom, akár a képzőművészet meg nem rögzíténe.

A tudomány és a művészet tehát különösen ki-egészítik egymást és az emberi megismerést teljes képbe foglalják össze. így azután az értelemek és a szívnek igényei egyaránt kielégítést nyernek. Az előbbi az ismeret, az utóbbi az érzés lelke-síti. Az ismeretet az állandóság, az érzést ellen-ben a változatosság táplálja. Eszünkkel a minden ugyanazt, szívünkkel a minden újat ragadjuk meg. Mind a két képességünk a valóság más oldalát lopja el. Melyiknek van több értéke? Csak akik a kérdést rosszul látják, azok beszélhetnek így.

Egyik a másik nélkül nem lehetséges, tehát egyenértékűek.

Mi ezzel azt a nagy harcot akarjuk elsimítani, amely az emberi gondolkodás kezdetétől fogva minden kísértett és a körül forgott, az általános fogalmaknak van-e több értékük, vagy az egyeseknek; legyen-e a művészet típusoknak az ábrázolása, vagy egyes tárgyakat mutasson be? Az általános fogalmak adják összefoglaló tudásunkat; a részlegesek pedig az egyéni jellegeket domborítják ki. Úgy az általános Tudásra, mint az egyes élményekre szükségünk van. Az általános ismereteinkkel csűrbe hordjuk egyes tapasztalatainkat; az egyes lényekhez való visszatéréssel viszont életet öntünk általános ismereteinkbe. Mind a kettőnek megvan tehát a nagy hivatása az emberi szellem működésének országában. És mind a kettőnek van virága is, az egyiké a tudomány, a másiké a művészet.

3. Mi az igazság?

A modern bölcselőt és főleg a pragmatizmust az igazságról másképp gondolkodik, mint mi. Más szög alatt nézi a külső és a belső világot, tehát más eredményhez is jut el e kérdés vizsgálatánál. A külső világban nem lát állandóságot, következőleg nem ismer el állandó ismeretet, állandó tapasztalatot sem. A lelket pedig szintén nem tekinti az igazság megismerése szervének. Tagadja is, hogy a léleknek az a természete, hogy az igazságot megismerje és azért minden állandó tudást

és minden feltétlen igazságot egyszerűen elvet. De hát akkor mi a célja az észnek? Ráfelelik: cselekvés és nem elmélkedés; a jónak és nem az igaznak felderítése. Mivel az életnek is a célja a cselekvés, tehát ez az értelelménk nem az az eszménye, hogy a dolgokról magának pontos fogalmakat alkosszon, hanem az, hogy az életet előbbre vigye, belső képességeink kifejtését elősegítse és a természet meghódítását végrehajtsa. így beszél a pragmatizmus.

A pragmatizmus egyébként két célt tűz maga elé: először megállapítja az igazság keresésének módszerét; azután pedig az emberi szellem fejlődéséből kihüvelyezni igyekszik az igazság természeteinek benső mivoltát.

Mily módszer vezet minket tehát az igazság felderítésében? W. James e kérdésre Darwin és Spencer Herbart szellemében felel. Az élet a maga nagy egészében létert való küzdelem és ennek a küzdelemnek gyümölcse minden szellemi, gazdasági és erkölcsi haladás. Esz és akarat ezen nagy törvényszerűség és szükségesség hatalma és szolgálata alatt áll. A küzdelem hevében, a bátor nekivágás lázában nyílik meg előttünk a haladás útja és terjeszti elénk kincseit a világ. Az ész a maga gyér fényével a létnek csak felső rétegeit világítja meg, de az akarat, a tett átmetszi a valóságot. A sikер, a tett nyomában fakadó megelégedés kelti fel bennünk az igazságnak, a megértésnek érzetét. Ha a lét nehézségeivel megküzdesz és boldogulsz, igazad van, helyes úton haladsz. És

mennél több gyümölcs fakad munkád nyomában, annál több benned és cselekedeteidben az igazság. Az ész is a sikerben látja meg az igazság ösvényét és útját. Nem azért dolgozik az értelem, hogy lásson, hanem hogy sikert érjen el. Nem az a célja, hogy önmaga és a tárgyak között összehasonlítást tegyen, vagy a külső világról fogalmi képeket alkosson, hanem az, hogy látva a világot, a siker útjait fükéssze és az akaratot küzdelmében megsegítse.

Minden igaz ismeretnek tehát gyakorlati jelentőséggel, haszonnal kell járnia. Még a látszólag igen elvont és igen finom elméleti igazságokban is kell hajtó, cselekvő és előbbre vivő erőnek lennie. A nagy és örökös ellentmondások között – mondja James – mint például Isten és az anyag, akarat és szükségszerűség, mulandóság és Örökkévalóság, csak úgy igazodunk el, úgy jutunk zöld ágra, ha nézzük, melyik rész kölcsönöz több erőt? melyik emeli ki jobban egyéniségünket? melyik kamatozik bőségesebben? Szóval az ideális gondolatok is belső termékenységünknel fogva iga-zak és kedvesek.

Világos tehát, hogy a pragmatizmusnak más fogalma van az igazsáról, mint a hagyományos bölcseletnek. Lemond arról a reményről, hogy értelmünk a dolgok lényegét felmérje és fogalmakba összefoglalja. A szellem nem hasonul, nem eresz-kedik le az anyaghoz; az anyag pedig nem simul a szellem természetéhez. A léleknek ezt a vágyát a pragmatizmus egyrészt nem ismeri el, másrészt utolérhetetlen eszménynek tartja. Fogalmaink, ítéle-

teink, elméleteink szerinte a valóságnak rövidített írásai, amelyekben a természetre vonatkozó sikerünk útját jelezzük. Emberi nyelv, amelynek segélyével a külső világban tájékozódunk. A ^{valóság} maga néma is, meg nyers, az ember ad neki nyelvet és alakot és mikor a valóság az ember nyelvén és emberi rajzokban megszólal, akkor már nem a régi világ, hanem az ember által kikészített világ beszél hozzánk. A valóság benső lényege maga titok; mikor pedig titkát látszólag felfedezzük, akkor voltaképp csak a mi fáradságaink gyümölcsét élvezük; hasznosnak húzunk, de a mélységekbe még sem pillantunk be.

Innen van ismereteink ingadozása, elméleteink múló élete. Mi változunk meg, mi keresünk új utakat a valóság szívéhez és innen erednek új ítéleteink és látásaink is.

W. James bölcslete könnyen elszédít, mert hízegleg összes szenvédélyeinknek és erőszakos természetünknek. Bár ő igen nemesen fogja fel elméletét, mégis tényleg az erősebb jogát védi. Ha sikert érsz el, igazad van! Ezt a beszédet könnyebb megérteni, mint e másikat: az igazságban az értem kimeríti a dolog lényegét. Mindenesetre a gyakorlati irány több gyümölccsel kecsegét, mint a pusztán elméleti szemlélődés.

Az igazságnak azonban nem lehet mértéke a haszon, a siker. Az a módszer tehát, amely a haszon jegyében közeledik az igazsághoz, téves. Isten mentesen azt az elvet a tömegek lelkébe ültetni, hogy a haszon az igazság mértéke. Hiszen

minden igazságtalanságot, rablást, erkölcsstelenséget a siker és a haszon vágya tüzel. A létért való küzdelemben a hasznot tenni az igazság mértékévé annyit jelent, mint a gyengébbeket és talán az intelligensebbeket, a nemesebb értékeket feláldozni, letiporni.

Lehet-e – és ez a másik kérdés – a haszon az igazság mértéke egyáltalában? A haszon és az igazság között más kapcsolat van, mint azt a pragmatizmus kifejezi. minden igazság tényleg haszonnal is jár, de nem minden haszon és siker-képvisel igazságot. Amily módon tudok a dolgok lényegébe behatolni, annyi kincset és erőt hozok onnan felszínre. És mennél jobban ismerem a világ erőit és képességeit, annál több eszköz áll rendelkezésemre a siker és a haszon érdekében. A gépet is előbb elméletileg kell megismernem, csak azután indíthatom meg és hozhatom működésbe. A villamosság természetét is előbb kell ismernem és csak azután használhatom fel céljaimra. A helyes elmélet mindig egyúttal erő és termékeny cselekvőképesség is; a vak cselekvés, a merész nekivágás ellenben sokszor hebehurgyaság, vakmerőség, az eredmény kockáztatása.

Minden igazság hasznos is egyúttal, de ez a haszon az igazság természetének csak mellékes sajátossága, járuléka. Az igazságnál csak az a fő szempont, hogy a külső világról felvett szellemi kép hű legyen és a kettő között egyenértékűség legyen. Ez az adaequatio intellectus et rei. Persze ehhez az egyenlőséghez, amelynek a külső tárgy

és a belső lelki kép, illetőleg fogalom között meg kell lennie, nem pusztta szemlélet által jutok. Nem akként szerzem azt meg magamnak, hogy a természet, a tárgyak világa az érzetek révén egyszerűen lelkembe lopja be magát (amint a fényképező elkapja a dolgokat); az a szellemi kép komoly munkának, elmélyedésnek és cselekvésnek a gyümölcse. Sok-sok ítéletnek és következtetésnek az eredménye. Az igazság megszerzése nagy munkának fáradságos gyümölcse!

James és általában a pragmatisták nem tudnak önzetlen fizikai vagy szellemi munkát elközpelní. Azt hiszik, hogy mi valamiképp minden csak haszonért dolgozunk. Tehát a lélek sem képes önzetlen szándékkal, a pusztta megismerés kedvéért dolgozni. Tévednek. Már Arisztotelész ismerte az önzetlen bölcselkedés gyönyöréit és a tökéletes ember boldogságát ezekbe a tisztán szellemi látásokba, megismerésekbe helyezte. A középkor tudományos élete is távol volt minden Önző, haszonkereső vágytól; az igazságot valóban az igazságért kutatta. A művészet is, ha eszményi irányt követ, fel-fellendül az eszmék világába és a fogalmak elvont világában keresi az igazi szépségek és tökéletességek elemeit. A lelkek e légkörben minden csodálkozva nyitják tágra szemeiket, mert az élet végtelen szépsége, gazdagsága és embervoltuk nagyszerűsége az, amin mámoros szemmel csodálkoznak.

Bizony van önzetlen igazságszemlélet. Husserl logikája, Maeterlinck művészete, Puvis de Chavannes

képei a fogalmak elvont világának önzetlen, fátyol-könnyű ábrázolásai.

Mi tudjuk, honnan erednek W. James, sőt Bergson bölcselkedéseinek hibái. Az egyik túlságosan az akaratelvűség és a fejlődéselmélet hatása alatt áll; a másik meg az értelmi megismerés rovására az intuíció látásában mutat az igazság forrására. Mind a kettő számításon kívül hagyja minden megismerés igazi forrását, a lelkét és úgy írnak, – bár hívők – mintha a lélek nélkül és a lélek természetének figyelembe vétele nélkül az ismeretnek és az igazságnak kérdését meglehetne oldani. Az igazság kutatásánál a lelket csak úgy nem lehet számításon kívül hagyni, amint a fénytani türemények vizsgálatánál a naptól nem lehet eltekinteni. Lélek és természet; a belső világnak a külsővel való egybeforrása és e kettőnek egybehangolása az igazság természeténél mindig latba esnek. És az igazság helyes útja mindig csak az adaequatio intellectus et rei, az értelem és a dolog egybevágása a kettőnek connaturalizációja lesz.

4. Mikor a meggyőződés megszületik.

„Megszólal-e valamely bűvös harang hangja fülünkben, amikor az igazságra rábukkanunk?” kérde James. És ha nem, honnan tudom, na most itt van kezemben az igazság? Épp azért, mert erről senki és semmi nem biztosít minket, azért nincs is rá okunk, hogy valamely igazságot, mint feltétlen, mint egészen készet elfogadjunk. Nem

létezik egyáltalán egyetemes, túl nem haladható ismeret, illetve meggyőződés.

W. James nyilván ellenkezésben van a tényekkel. Hogy lehet azt mondani[^] hogy nincsenek egyáltalán kész igazságok? Gondolkodásunknak vannak oly alaptörvényei, amelyeket kétségebe nem lehet vonni. Ki tagadná, hogy minden dolog egyenlő önmagával, hogy a rész kisebb, mint az egész? vagy hogy az egész egyenlő részeinek összegeivel? Vagy ha két mennyiség egy harmadikkal egyenlő, akkor azok egymás között is egyenlők? Archimedesz és Pitagorasz tantételeit ma is tanuljuk stb. Vannak tehát feltétlen igazságaink.

Másrészt mi is tudjuk, hogy sok-sok igazság és téTEL benső fejlődésképességgel bír és nemzedékek fáradoznak azok gyümölcsöztetésén. A hőről, a fényről, a villamosságról, a testek szerkezetéről stb. egyre többet tudunk. Technikánk óriási mértékben fejlődik! Társadalmi és erkölcsi igazságaink egyre finomabb viszonyokra nyernek alkalmazást. De ha valamiről folyton többet tudok, abból nem következik, hogy előbb még semmit sem tudtam. Vagy később teljesen mást tudok, mint előbb. Az igazságok benső fejlődésképessége nem ellenkezik a feltétlen igazságok eszményével.

Az a kérdés azonban, amely pillanatban valamely igazságot elfogadok, megszólal-e a harang hangja fülemben, értelmemben? És mi csendíti meg benneM a harangot, amely jelzi: íme célnál vagy? A vélemények nagyon eltérők! Vannak, akik azt

mondják, hogy az igazság megvillanása és meg-látása kizárolag az értelemben megy végbe! Mások szerint az értelelem töprengésének, tervezgetésének se vége, se hossza nem volna, ha az akarat rá nem parancsolna az észre: állj! Megérkeztünk. Ismét mások értelmünk, akaratunk és egész ér-zelemlvilágunk közös eredőjének tekintik a meg-győződés leszűrődését.

Hol csendül meg tehát a bűvös harang? Az értelemben, az akaratban, vagy minden a kettőben? Az intellektuálisták szerint a meggyőződés, vagyis az értelelem bizonyossága semmi egyéb, mint lelki állapot, a léleknek bizonyos irányá, amelyet át tiszta, a világos, a valóságot kifejező képzetek ébresztenek. Az ember maga nem csinálja az igazságot, hanem azt látja és befogadja. Nem azért léteznek igazságok, mert az ember azokat készíti, hanem azért fogalmazza meg az igazságokat, mert azokat készen találja. A tükrök sem maga alkotja a képeket, hanem csak vissza-tükrözi azokat. Az igazságok a tényeknek vissza-verődsei az értelelem tükrében. Az akaratnak semmi szerepe sincs a meggyőződés kialakulásában. Az értelemben kel fel és emelkedik magasra az igazságnak és a meggyőződésnek napja. Ha az értelelem látóhatára ködös és a képzetek nem tiszták, akkor csak lassan, homályosan és bizony-talanul ébredeznek az igazságok és alakulnak ki a meggyőződések. Mihelyt azonban tisztul az ész látóhatára és a képzetek és a tárgyak közötti vi-szonyokat élesebben látjuk, akkor a meggyőződés,

a bizonyosság hamarább kipattan. Így gondolkoznak Spinoza és követői.

Mások azt mondják: minden meggyőződés forrása az akarat! Más – így vélekednek – a képzetek világossága vagy homályossága és más azok kapcsolata! Más értékkel bírnak az ítélet elemei és más maga az ítélet. A képzetek maguk hasonlók a táblára felrakott színekhez. Ha a színek egymás mellett vannak, akkor azok egymás mellett is maradnak és maguktól képpé össze nem olvadnak, hacsak az akarat Össze nem illeszti a színeket. Hasonlóképp az akarat létesíti az ítéleteket is és az kényszeríti ki az értelemnek bizonyosságát. Az akarat mondja: íme ez az igazság. Már Duns Scotus, később Descartes is azt tanították, hogy az értelem kifogyhatatlan a képzeteknek termelésében. Az eszmék benne egyre felbugyognak, felszállnak, rend és összefüggés nélkül. De az akarat jön és rendez, válogat, összehasonlít, kapcsolatokat létesít és végre meggyőződést szül. Túlzás mind a két álláspont.

Az intellektuálisták tagadják az akarat szerepét; a voluntáristák meg nem látják a képzetekben rejlő erőt. A képzetek nem olyanok, mint a gáz parányai; nem kívának azok a végtelenbe szállni. A képzetekben magukban is van benső rokonság és kapcsolódás utáni vágy. A képzetek továbbá megvalósulni, életbe lépni, működni is törekésznek. Tehát nem szappanbuborékok, hanem valóságos erők.

Nincs tehát képzet akarat nélkül, de akarat

sincs képzet nélkül. A kettőt szétválasztani nem szabad. A képzetek akarat nélkül holtak, teheterlenek; az akarat pedig képzet nélkül vakoskodás, sötétben botorkálás. A kettő az ember lelki életében egymást kölcsönösen áthatja. Élni, gondolkodni annyit tesz, mint élni és gondolkodni akarni. Akarni pedig annyit, mint valamit megvalósítani. Ilyen, talán öntudatlanul is, a mi lelkünk iránya. A gondolkodás a lélek benső mozgása, ez a mozgás pedig valahogyan minden akarás is. Nincs tehát meggyőződés elmélkedés és magunkba mélyedés nélkül; másrészt azonban az elmélkedés és magunkba való visszatérés folytonos cselekvés, tehát akarás is. És amint van a gondolkodásnak kezdete és folytatása, kell egyszerre végének is lennie. A vége pedig az ítéletnek kimondása, a meggyőződés, a benső megbizonyosodás.

Sem az intellektuálizmus, sem a voluntarizmus önmagában nem mondja meg, hogy ébred fel bennünk a meggyőződés, mert minden a kettő szétmorzsolja lelkünk egységes életét. A két tehetség szoros kapcsolatban van egymással és egész lelki életünk minden a kettőnek közös gyümölcse. Az akarat, a gondolkodni akarás nyomán lelkünkben kigyulladt tiszta képzetek a cél elérésének, a végnek nemes érzelmével töltik el lelkünket és akkor csendül meg fülünkben a harang. Avagy nem tapasztaltuk ezt mindannyian? Nem éreztük-e meg, mikor munkánk végére jártunk? És mennél jobban érezzük, hogy a célpont már közel van, annál jobban várjuk, hogy a harang, a lélek benső

szava immár megcsendül: megtaláltad, amit kerestél. Ebben a pillanatban a lelki kép, a dolgokról alkotott fogalmunk tényleg elkészült. Végben bennünk a felszámolás munkája. Szellemivé vált az anyag, ismertté az ismeretlen; világossággá a homály! A rokonság köztem és a tárgy között valóvá vált. Ami idegen volt eddig számomra, az lelki életemnek alkotó részévé vált, amellyel tudok bálni, dolgozni, működni. Csoda-e, ha a harang örvendetes dalt zeng fülemben és értelmettől és akaratom egyaránt megpihen és a megnyugvás édes érzelmé lép a szellemi és testi megfeszülés helyébe.

5. Intuíció.

Bergson bölcselétenek érdekes eleme az intuíció. E kiváló francia szellem kétféle látást különböztet meg: a külső é? a belső látást. A külső látás a tapasztalati világra, a szétforgácsolt jelenségekre irányulás úgy nézi a tárgyakat, mint egymástól különböző, sőt egymással ellenkező jelenségeket. A belső látás fellebbenti a csalóka fátyolt és meg-látja a világnak a lényegét; szemléli a sokféleségen az egységet; a különféleségen az összhangot; az ellentétekben az összefüggéseket. A külső látás szerve az értelem; a belsőé pedig az intuíció.

Az intuíció tehát fátyol nélküli látás. A mindeniségi magvának, benső szerkezetének, rugóinak és életlendületének megpillantása. Az intuíció rányit az univerzumnak életére, életműködésére és ki-

virágzására. Az értelem csak a jelenségeket szemléli. Szétmorzsolja az egységes világot és annak darabjait külön-külön elemezi. Nézi a részeknek alkatát, belső berendezését, szerkezetét, de mindezeket úgy nézi, mintha önálló életet élnek és sajátos rendeltetéssel bírnának. Nézi anélkül a kapocs nélkül, amely mint a gondolat vagy a meleg életáram egy nagy műbe foglal minden elemet, atomot és részt. Az értelem látása épp azért a csalódásoknak forrása. Azt hiszi, hogy a valóság világát látja és megérti; pedig csak a külsőt, a látsszatot tapogatja. Azt hiszi, hogy fogalmai a valóságnak vetületei, pedig épp a valóság meleg árama hiányzik belőlük. Az értelem csak a hullát látja és nem az eleven testet. A fogalmak pedig darabokra szétesett holt testnek másolásai, de nem az élő világnak.

A való világ az értelem előtt nem nyílik meg; olyan annak az élete, mint Maeterlinck kék madárának élete. Mikor azt a kis Tyltylt a napfényre hozza, már se nem kék, se nem eleven. A mindenben minden eleven folyásban van. Ha bármifel kiemelünk az élet medréből, széthulló homokszemeket markolunk.

Másképp lát az intuíció. Az intuitív lélek magában érzi a mindenből életet és ezen élet segélyével megérzi a világ összhangját, rugót; rajta keresztül látja a jelenségek kapcsolatos életét és úgy szemlél minden, mint egy hatalmas fát, amelynek bár más a gyökere, a kérge, a szövete, a virága, a lombozata, az ágai, de azért mindenek mégis

egyet alkotnak, egy erőnek életlendülete és árama fűzi azokat össze.

Ez az intuíció „szellemi megérzés”. De se nem tiszta okoskodás, se nem ösztönszerű érzés, hanem a kettő együttvéve. A léleknek csodálatos megvillanása, megismerő szemeinek váratlan kinyílása és oly tényeknek meglátása, amelyeket hosszas és fáradságos szellemi munka nem képes felnyitni. De ez az áldott pillanat abban a boldog érzésben születik, amidön a szellem is magában érzi a mindeniséget életét, lüktető erejét. Az életerőnek duzzadása nyitja ki a lélek szemeit. A mi lényegünk és a mindeniségi lényege azonos. E mélységből fakad fel a mindeniségi mivoltának megérzése és a valóság világának meglátása. Olyan ez a látás, mint a próféta jövendölése. Okoskodás nélküli, tiszta látás. Érzésből fakadó tudás és tudásból fakadó érzés. A tudás eredménye pedig a valóságnak fátyol nélküli, tiszta megpillantása. Ez a pillantás pedig arra tanít, hogy a mindeniségi egy nagy szervezet, amelynek minden része összetartozik, amint a remek épületen is minden dísz, minden oszlop, minden kő egy tervnek, egy célnak és egy műnek megvalósítója és ebben a műben bírja a legutolsó homokszem is rendeltetését és onnan meríti célját és életét. Ez az intuíció arra is rá világít, hogy a világban minden él, fejlődik és alakot ölt, tehát más képp nem értem meg sem önmagamat, sem mást, ha csak erre az eleven, összefüggő életre nem gondolok.

A fogalmi gondolkodás figyelmen kívül hagyja e lényeges mozzanatokat. A világot, mint sokféleséget és nem mint egységet szemléli. A külszínen, a felületen tapogatódzik, de a lényegbe, a lét mélységeibe nem merül le. A helyes bölcselkedés a művészzi látás és a vallásos inspiráció azonban áttöri az okoskodó elme korlátait, félredobja a fátyolt és bepillant a titkok világába.

Ki tagadná az intuíció nagy jelentőségét? Ki ne ismerné az élesszemű tudós, a remeklátású művész lelki megvillanásait? minden nagy felfedezés, minden művészsi elgondolás, minden mélyes erkölcsi megrendülés a léleknek kegyelemteljes és áldott megvilágosodásából sarjadzik. De mégis valami lényegesen más-e ez, mint az értelemnek megvillanása? Tényleg nincs-e ennek az okoskodó észhez semmi köze? Szükséges-e, hogy egy rejtélyes erőt tételezzünk fel és az intuíciót a titokzatosság köntösébe öltöz tessük vagy talán ez is csak az értelemnek egyik megnyilvánulása és csak élesebb értelmi látás?

A keresztény bölcslet szellemével ellenkezik az emberi természetnek felaprítása. A keresztény bölcslet magában az emberben a test és a lélek lényeges kapcsolatát, az anyagnak és a szellemnak összhangzatos életét látja. Az ember az, akibe az anyag és a lélek átönti képességeit, tehát ez az emberi természet minden titoknak a forrása és minden kegyelemnek hordozója. Úgy kell azért önmagunkat szemlélnünk, mint sok-sok képességnak, erőnek kincsesházát. Az elemző gondolkodás

ugyan a megkülönböztetés és a helyesebb megértés kedvéért szellemi természetünket szálakra szedi és azokat egymástól elszigetelten szemléli, de azért hangsúlyozza, hogy azok mind az egy léleknek, az egy lelkes emberi természetnek megtört színei. Értelem, akarat, érzés, ez a három fő-fő tehetségünk is különösen áthatják egymást és különösen egymásban élnek, annál inkább a többi képességeink. Az értelem ugyanis mindig cselekvésre irányul; az akarat tervezek, célok felé halad; az érzés pedig az akaratnak alapeleme és amennyiben tudomásunk van róla, gondolattal van átitatva.

Mivel a kereszteny bölcsélet minden tehetségünket egységbe foglalja, azért az intuíciónak sem lehet különálló jelentősége, annak is szerves összefüggésben kell lennie úgy az emberi természettel, mint sokféle lelki képességeinkkel. Az intuíció minden esetre legmagasabb lelki erőink közé tartozik, de nem elszigetelt, önmagában álló szellemi kincsünk, hanem talán épp a többi értékes képességünknek szerencsés kivirágzása és gyümölcse.

Volt idő, midőn a gondolkodók nagy ellenszenvvel viselkedtek a lelki tehetségekkel szemben. Volt idő, midőn minden lelki jelenséget kívülről magyaráztak, külső hatások eredőjének tekintettek. Ez a gépies világnézetnek volt a látása. Az felt a belső élettől és a belső életnek még belsőbb forrásaitól. Felt a tehetségektől, a rátermettségtől, az emberi természetnek benső gazdagságától. Nem csoda I Hiszen ha vannak tehetségek, lelki képességek, akkor a fizikai, kémiai és élettani erőkön kívül

lelki erőket, lelki készségeket is el kell fogadnunk. De mi lesz akkor a monizmussal és a fizikai és a lelki jelenségeknek gépies magyarázásával?

Ma azonban nyilvánvalóbb lesz, hogy a lelki, az erkölcsi, a társadalmi élet jelenségeit nem lehet csak gépies hatásokból és ellenhatásokból megfejteni. Mind természetesebbnek tűnik fel, hogy az emberi természet maga nem üres lap, amelyre a külvilág-nak hatásai lerögzítik magukat és azokból összeszövődik az emberi élet. Emberi természetünk törzsvagyón, amelyet magunkkal hozunk a világra; belőle élünk és szerinte fejlődünk, növekedünk, alakulunk. Amint pedig a márványnak körvonalai és belső szerkezete odasimulnak a művész tervezéhez, épp úgy képességeink is magukban ringatják és érlelik a születésre váró gondolatokat.

Sajnos mi a lélek szövetébe nem tekinthetünk be. Nem szemlélhetjük, miként serkennek ki gondolataink és vágyaink. Azért rejtély előttünk az intuíció megvillanásai is. De ha valamiképp megnyílnának szerveink és látnók úgy testi, mint lelki rátermettségünket, akkor a zsenialitásnak, a magas és nyílt szemlélődésnek csíráit is felfedeznők

Minden esetre az intuíciók igen finom testi és lelki életnek kivirágzásai. Nehézkes, lomha testnek és petyhüdt léleknek nem lehetnek intuíciói. A szellem csak akkor sziporkázik, ha tüzes. A tehetségtelen embernek okoskodása lassú. Szinte elkísérhetjük őt gondolatmunkájában. A kiváló szellemek egyszerűen látnak, átugorják az okoskodás nehézkes útjait.

Nekünk tehát az a meggyőződésünk, hogy az intuíció nem valami különös és rejtett lelki lehetőség, hanem csak magasabb fokú szellemi működés. Ugyanaz az értelem, amely fogalmakkal, ítéletekkel és következetésekkel dolgozik, az ihletéseknek áldott pillanataiban lát, szemlélődik és ért. De ennek a látásnak előzményeit úgy testi, mint lelki életünk finomságaiban, szenzibilitásában, érzékenységeiben kell keresnünk.

Azt mondom, testi életünk érzékenységében. Miként lehetnek testi diszpozícióink az intuíció ki-kezdései? Nem becsüljük-e túlsókra a testet?

Tagadhatatlan, hogy az idegrendszer finomsága nagyon előmozdítja a külső világgal való érintkezést. Megkönnyíti a benyomások átvételét és fel-dolgozását. Éleslátás, érzékeny hallás, meleg érdeklődés azok az ajtók, amelyeken keresztül a lélek a jelenségekkel foglalkozik. De van az eleven testnek más valami csodás kapcsolata is a külső világgal. Van látása, amely még sem látás; érzése, amely még sem érzés, hanem a természetnek útmutatása és eligazítása. Nevezük ezt ösztönösségnak vagy a „tudattalan világos látásának”, mindegy, de tény, hogy az állatvilágot ez tájékoztatja és tartja fenn a létért való küzdelemben. Már szent Tamás elgondolkodott afelett, miért fut a bárány a farkastól, vagy a kis madár a keselyűtől? Ki tanította meg őket az ellenségtől férni?

A természetnek micsoda intuíciója révén ismerik fel az ellenséget?

De az emberben is vannak a természetnek ily sajátságos és megmagyarázhatatlan ösztönzései. Mert a lélek ugyan minden ízünket, tehát ösztönzéinket is áthatja, de természetünknek ama szavát el nem hallgattatja. Sőt mennél fejletlenebb még értelmes természetünk, annál biztosabban vezetnek az „egészsges észnek”, az „előérzettel” mint mondani szoktuk, ösztönzései. Talán abból a szoros kapcsolatból magyarázhatjuk ezt meg, amely köztünk és a természet között van? Talán innen erednek a vonzódásnak, illetőleg az ellenszenvenek lökései? A természettel való benső rokonság hatja át a művész; ez a rokonság tárja fel előtte a természet titkait, rejttett életét és szépségeit. Viszont ez közli vele a rútat, az ellenszenveset is. A naturalizmus, vagy mondjuk a bölcseleti természetimádás is bizonyval amaz összhangból, a szívnek azon rokonérzéseiből fakad, amely a bölcselőben él és minden gondolatát áthatja. S amit a művész szemléletekkel, ugyanazt a bölcselő fogalmakkal fejezi ki. Ott a színek, a vonalak intuícióját, emitt pedig a fogalmak villanásait csodáljuk.

De más oldalról is megvilágítjuk e gondolatot. Említettem, hogy a mi természetünk a készségeknek, a hajlamoknak, a tehetségeknek kincsesháza. Ezek a képességek azonban nem csupán lelki lökések, lelki irányok; ezeknek mély gyökerük van érzéseinkben, vágyainkban és ezek útján akaratunkban is. A tehetséget nem lehet elnyomni, az öönönmagát mindenképp érvényesíti. Vannak pedig elvont értelmi képességeink és vannak gya-

korlati tehetségeink. Amazok az eszmék és a fogalmak világát kutatják, emezek pedig a minden napirelétben igazítanak el. Ezek a tehetségek nemcsak befolyásolják, sőt a maguk céljainak lekötiak akaratunkat és összes szellemi erőinket is. Megkövetelik, hogy szívvvel-lélekkel nekik szolgáljunk.

Ámde mi hát ez a tehetség? Micsoda annak a lényege, ha hatásai oly rendkívüliek? Miért szenteli magát az egyik a villamosságnak; miért él a másik a levegőnek; miért a harmadik kémiának stb.? Miért hall ez a művész mindenben dalt és miért lát a másik mindenben vonalakat, formákat? Miért szereti ez a színeket és miért amaz a kötömbököt? Miért élnek a szentek az erények világában és miért súlyednek le oly sokan a fertőbe?

Tagadhatatlan, hogy a *tehetség természeti akarat*. Egy darab természet bennünk, amely rokonságban van a világ bizonyos elemeivel, köreivel és amely az értelem révén tudatossá, az akarat segélyével pedig munkássá óhajt lenni.

Nevezhetnők ezt a tehetséget szeretetnek is! És akkor igazán elmondhatjuk róla: amor meus pondus meum, a szeretet az én egyensúlyozom, hajtóerőm. Az a szeretet tudniillik, amelynek van önmagában és önmagától is célja. Az a szeretet, amely egy meghatározott irányban üz, hajt, dolgozik, mint a természeti erő! De nem üzne, nem hajtana, ha a céljával, ha tárgyával oly rokonságban nem volna, mint az egyik higanycsepp a másikkal és ha a kettő összetalálkozni nem igyekeznék.

Most már talán belátjuk, honnan fakadnak az intuíciók? Bizonyára tehát a sokféle képességgel felékesített lelkes emberi természetből. A testből és a lélekből egyaránt. Abból a testből, amely lélekkel van átitatva, amelyet a lélek a maga ügyes hangszerévé alakított ki és abból a lélekből, amely maga szintén gazdag világ, éleslátás, eleven élet, de csak a testen át közlekedhetik más lelkekkel és a külső világgal.

Mi tehát elvetjük azt a nézetet, amely az intuícióban nem elégszik meg az értelem magasabb fokú működésével, hanem valami titkos kozmikus erőt lát benne. Mert tegyük fel, hogy kozmikus alapja van az intuíciónak! Ám származzék az oly rendkívüli természeti erőkből, amelyek csak a szerencsések, a kiválasztottak természeti ajándéka, mit érünk el ezzel a feltevéssel! minden képesség, erő és hajlam, amely az emberben dolgozik, csak az értelem útján válik tudatossá, látóvá. Az értelem az a szem, amelynek segélyére ama titkos intuitív természeti erő is rászorul, ha magát észrevételel, megláttatni akarja. minden feltörekvő érzés, születésre váró gondolat napfényre és öntudatra csak az értelem képességei révén jut. Mihelyt pedig egy villanás az értelem hálójába kerül, azt az értelem csak a maga útjain-módjain, csakis fogalmak segélyével ragadhatja meg. Mert helyesen mondja Kant, hogy a szemléletek fogalmak nélkül vakok, tehát az intuíció szemléletei is csak a fogalmak által nyernek értelmi világosságot.

Amint pedig fogalmak szükségesek arra, hogy

intuiciónkról önmagunknak vagy másoknak számot adjunk, épp úgy fogalmak nélkül nem vagyunk képesek intuiciónkat feldolgozni és tudománnyá összefoglalni. Az ember csak emberi módon képes gondolkodni, emberi módon tud szellemi műveleteket végrehajtani, ez az emberi mód pedig az értelemnek fogalmi élete, fogalmakban való ki-fejeződése.

A végső következtetésünk tehát az, hogy az intuíció látásai se nem észellenesek (irracionalis), se nem észfelettiek (extraracionálisak), se nem csupán az ösztönös, az érzelmi életnek kisugárzásai (szentimentális), hanem a színes érzéki és eszes emberi természetnek ajándékai. Testi és lelki készségeink szökkennek fel az intuíciókban és oly lendülettel emelkednek fel értelmünk látóhatárán, hogy az okoskodásnak nyomait sem vesszük bennük észre. De azért az intuíciók épp oly kevssé nélkülözik az értelem társaságát, amint az értelem munkássága sincs hijával az intuíció gyengébb alakjának.

Az intuíció tehát rendkívüli lelki látás, de nem rendellenes! Nem minőségi leg különbözik az értelem működésétől, hanem csak – mondjuk – mennyiségileg, tudniillik elevenebb, élesebb, biztosabb, mint az okoskodó gondolkodás; a hatása pedig: rendíthetetlen meggyőződés és kitartás.

A kereszteny bölcslet tehát a megismerés kérésében a végletek között találja meg az egység útját.

HETEDIK RÉSZ.

Az erkölcsi élet kérdései.

1. Bölcselet és erkölcs.

Az elméletek készítik elő a cselekvésnek útját. minden elmélet akaratirányokat is képvisel, tehát minden elméletnek van erkölcsi jelentősége. Amennyi az elméletben a benső igazság, ugyanannyi az erkölcsi érték. Az elmélet tehát akkor állja ki a tűzpróbát, ha erkölcsi életünkre is nemesítőleg, felemelőleg hat. Gyümölcsükről ismerjük meg a fákát; erkölcsi értékükről ismerjük meg az elméleteket.

A furfangos elme ki akarja kerülni az ellen-próbát és azért az elméletet a gyakorlattól el akarja különíteni. Az értelelem és az akarat elkülönítése nem sikerül. A kettő összetartozik és a Telekben összhangba olvad. Az akarat élete az értelemtől nyer értéket, felelősséget és beszámíthatóságot; viszont az értelelem termékenységét az akarat közvetíti; a gondolatokat az akarat váltja fel tettekké! Az emberi természet egységes, azért

minden képességünk egy forrásból táplálkozik. Benső szükségszerűség tehát, hogy értelmi életünk és erkölcsi felfogásaink, illetve cselekedeteink egybeolvadjanak és egységes összhangzatos képet tükrözzenek.

Ha ezeket a szempontokat elfogadjuk, akkor tovább kell kérdeznünk, mily alapot nyújthatnak korunk bölcsleti irányai az erkölcsi életnek? A válasz igen szomorú!

Az előbbi fejezetből láttuk, hogy korunk gondolkodását a kételkedés jellemzi. Nem hisz az igazság létezésében. Nem hiszi, hogy mi képesek vagyunk a világot megismerni és annál kevésbé hiszi, hogy a világban magában van az igazság-nak valami szilárd alapja. Az értelem nem ismeri meg a világot azért, mert szüntelenül saját bűvös gondolatkörében él; a világ pedig azért nem nyújt igazságot, mert az igazság egyetemes és állandó érték, a világban pedig nincs állandóság, hanem csak örökös elváltozás. Az új kantianizmus, Bergson és W. James bölcslete, valamint a fejlődés tanán felépülő világnézet lemond az igazság megismeréséről és viszonylagos ismeretekkel és értékekkel is megelégszik.

De ha így áll a dolog, képesek-e ezen bölcsleti irányok a gyakorlati és az erkölcsi életet szilárd alapokra fektetni? Bizonyal nem. A modern bölcsletnek nagy szegénységi bizonyítványa, hogy a természettudományok kénytelenek mellette elhaladni és figyelemre sem méltatni, mert hisz semmi termékeny és biztos gondolattal nem

szolgál az élet, a világ meghódításában. Épp úgy kénytelen a komoly erkölcstudomány is lemondani korunk bölcselétek támogatásáról, mert hiszen bizonytalan vagy süppedékes alapra, talajra nem lehet sem fizikai, sem lelki épületet emelni.

Valóban mit csináljon a csillagász, a fizikus, a pszichológus, a történettudós azzal a logikával és oly ismeretelméettel, amely tagadja a gondolkodás alapelvéinek feltétlen szilárdságát, (mint a pragmatizmus) vagy a megismerés lehetőségét (mint a többi irányzat)? minden téren a tudomány a legszebb felfedezéseket teszi és ahová még a kísérleti megfigyelés el nem jutott, elérte legalább a termékeny és sokat ígéző sejtés és feltevés. Vannak tehát kedvező kilátásaink és józan reményeink, hogy az emberi gondolkodás, illetve tudomány a természet titkaiba egyre mélyebben bepillantást nyer! És mindez a bölcselélet közreműködése nélkül, sőt annak dacára érte el. Mert mit ért volna el ily kerékkötő bölcselkedéssel? Nem is volt más hátra, mint hogy egymás útjából kölcsönösen kitértek és még a tudományok gondtalanul tovább haladtak, a modern bölcselkedés megmaradt a maga terméketlen álomvilágában.¹

Igaz, hogy a természettudományok és a szellemi tudományok ezen kételkedő irányzat dacára is minden baj nélkül tovább fejlődtek és sértetlenül

¹ Paulsen, Einleitung in die Philosophie; II. Buch, Die erkenntnistheoretischen Probleme, Kap. 2.

előre haladnak, ámde nem így az erkölcsbölcselet és maga az erkölcsös élet. Az ember főleg az erkölcsi életben szívesen lázad a tekintély ellen, mert a korlátok, amelyek hajlamait és szenvedélyeit fékezik, felette feszélyezik. Édes zene volt tehát a rossz természet fülében, hogy mi semmit meg nem ismerünk; nincsenek a gondolkodásnak általános törvényei; nincs feltétlen igazság sem; az ember célja a jó; ami jó, az igaz. Örömmel hallja, hogy az erkölcsi törvények nem az emberi természetnek benső törvényei, hanem pusztán ránk kényszerített szabályok, erőszakosan szájunkba adott zablák. Nincs is általánosan érvényes erkölcsi igazság, amint feltétlenül érvényes értelmi igazságok sincsenek. Különben is az akarat, a vágy és a siker az értelmi és az erkölcsi igazságok szülője és igazolója. Hiszen az értelem nem képes megítélni, mi jó vagy mi rossz. Az értelem körébe csak legfeljebb az igazság tartozik, de nem a jóság. Az akarat a jónak mértéke.

Korunk bölcseléthének felette szomorú és romboló hatása tehát főleg az erkölcsi igazságok és eszmények területén jelentkezik. És ha gyümölcsiről ismerjük meg a fákat, akkor ezek a rossz gyümölcsök valóban a modern bölcsel let leghatásosabb vádlói. Ezek a hatások a következők.

Mint láttuk, a modern bölcsel let leront minden örök és változhatatlan erkölcsi igazságot és a semmihez, a nihilizmusba vezet. Mivel pedig nem ismer általánosan érvényes erkölcsi igazságot, azért számára nincs kötelező erkölcsi szabály sem

és nincs semmiféle egyedül helyes és erkölcsös életeszmény sem. Mit neveznek erkölcsösnak és mit erkölcsstelennek, az ezek után csak az ízlés, a felfogás dolga. Kötelességérzet, életeszmények csak oly hálók, amelyekkel az embereket megfogni és rabságba ejteni igyekszünk. A kötelesség – mondja Paulsen – üres szó. Az élet létert való küzdelem.¹ A létert való küzdelemben pedig minden szabad. Gyilkosság, hazugság és erőszak kifogástalan cselekvések, ha egyébként célhoz vezetnek. A gyöngék, a tömegek találták ki a rossz fogalmát, mert ezek a rosszra is képtelenek. A felvilágosodott tudja, hogy őt semmi sem kötelezi. Amint pedig nincsenek mással szemben kötelességeink, épp úgy nincs önmagunk iránt sem. Az eszmények is szappanbuborékok, amelyekért csak a gyermekek lelkesednek, vagy amelyekkel a bolondokat megcsalják.

Általános és mindenkit kötelező erkölcsi szabályok tehát nincsenek. De nincs egyetemes, egyöntetű erkölcsösség sem. Az erkölcsi szabályok csak az egyént kötelezik. Kinek-kinek megvan a maga erkölcsi nézete és egyéni erkölce. Az erkölcsösségek az embert csak lelkiismeretében kötelezi. Az erkölcsi szabályok nem is egymáshoz való viszonyainkat szabályozzák, hanem önmagunkat fegyelmeznek. A törvények, a jogszabályok szolgálnak arra, hogy bennünket külső életünkben fegyelmezzenek. De ezeknek a szabályoknak megint

¹ System der Ethik. 4. Auflage I. 344-45. 1.

azért nincs erkölcsi alapjuk, mivel pusztán csak jogszabályok. A jogi, a társadalmi és a gazdasági élet is kisiklik az erkölcsi erők és elvek hatása alól, mert ezek is az életnek külső oldalát érintik.

Mi lesz akkor hát az erkölctudományból? Mi annak a célja, a feladata? Miképp simul az élethez?

Korunk erkölctana átalakult és más fogalmat nyert. Kikapcsolódott az életből és pusztá leírássá, rajzzá sülyedt. Eddig összefoglalta mindeneket a kötelességeket, amelyekkel Isten, önmagunk és embertársaink iránt tartozunk. Rámutatott azon forrásokra, amelyekből e kötelességek sarjadznak. Egyéni, családi és társadalmi eszményeket tűzött elénk, amelyeket megvalósítani is igyekeztünk. Korunk bölcseletének keretében ily erkölctan nem illik be. Annak elvei szerint az erkölctan csak az erkölcsök története, leírása és rajza lehet. Adhat talán jóakaratú egészségügyi tanácsokat, megszabhatja a helyes élet feltételeit is, de nem állíthat fel lelkiismeretben kötelező törvényeket.

Amint korunk bölcseletének ismeretelmélete lerombolja a feltétlen igazságokba vetett meggyőződésekemet, épp úgy szedi szét metafizikája, természetbölcselete, lélektana azokat a többi fogalmakat is, amelyekre erkölcsi életünk támaszkodik. Tudjuk, hogy a cél, az állag, a szabadság, az Isten fogalmai kiesnek a modern bölcselet köréből, de mindezekkel kisiklanak a végső célnak, a tetteiért felelős személynek, az erkölcsi köteles-

ségnék és a legfőbb szentesítőnek fogalmai is. A világban mindenent csak úgy értelmez, mintha minden csak az esetlegességnek és vak szükségességnak volna kifolyása. Az egyén a természetnek elillanó fénye; nincs maradandó léte, eltűnik mint a víznek egy fodra. A kötelesség múló érzet, amely vagy az egyén, vagy a társadalom szívéből fakad. Isten pedig úgy tekinti, mint aki-nek e világ felépítésében, célszerű berendezésében és pályafutásában mi része sem volna.

A modern bölcslet tehát semmiképp sem alkalmas arra, hogy erkölcsbölcselést, erkölcsi tanokat, mint általános és mindenkit lelkiismeretben kötelező elveket állítson fel. minden kérdést szétszedett, minden igazságot kétségebe vont, egy elvnek sincs szilárd alapja. Tout a remis en question, mondja Fouillée.¹ Mindent kérdésessé tettl Ha a dolgok mértéke nem az értelem, vagyis ha az értelem mindennek csak a torzképet nyújtja, akkor hiába kérünk tőle tanácsot arra nézve, hogy miképp rendezzük be életünket. És ha mégis szükségünk van erkölstanra, akkor vissza kell térnünk a hagyományos bölcslet képviselőihez és forrásaihoz.

2. Az életművészet erkölctana.

Korunk gondolatvilága – mint láttuk – több forrásból táplálkozik és nyer színt és életet. A kantianizmus, a voluntarizmus és a pragmatizmus

¹ Critique des Systèmes de Morale contemporains. Előszó.

megdönteni igyekszik az értelmi igazságok feltétlen bizonyosságát s erejét és velük omlanak össze erkölcsi igazságaink is. A fejlődéstan folyóá tesz minden szilárd értéket a világon és rámutat arra, hogy a világ élete szakadatlan keletkezés és elváltozás. Bergson végül az elan vital, az életlendületben, az élet feltétlen munkájában látja a minden ség lényegét és nyomában sokan vallják, hogy az élet a „dolgok, mértéke. A teremtő, a szüntelen megújuló és egyre új világot alkotó élet maga adja önmagának az elméleti és a gyakorlati igazságokat.

Az élet teremtette ugyanis az észt is. Az élet szüli tehát a tudományokat és a boldogságnak eszményeit. De más az élet ma és más lesz holnap; másképp lát, másképp érez tehát az ember ma és másképp holnap. Az embernek azonban szüksége van támaszpontokra úgy a megismerésben, mint a cselekvésben, azért pilléret ver be a megismerés és a cselekvés folyamába; ezek a pillérek pedig amott az érzelmi igazságok, emitt pedig az erkölcsi elvek és tüne-mények.

Az egyszerű embert a letűnt századokban érzéseinék közvetlensége és szellemének józansága vezette. A fejlődés magasabb fokára jutva metafizikai, természeteletti gondolatok hatása alatt állott és azok fénye mellett gondolta el a világot és emberi kötelességeit. Most azonban – mondja a pozitivizmus – nézeteink átalakultak, mert helyünk a természetben megváltozott. A tudomány-

ágak felszabadultak a bölcselkedés aranyporos és ábrándos szelleme alól; ledobták fejükön a metafizikai ködsipkát és csak a természet hatása alatt állnak. A tapasztalás és a megfigyelés rávilágítanak a mindenig igazi lényegére és nekünk elég azt tudnunk, amihez kísérleti úton is eljutunk. Az erkölcstan is ezen módszert követi; az erkölcsnakk is pozitívnak kell lennie. Azzá válik pedig akkor, amikor szintén kísérleti alapra helyezkedik és elveit nem metafizikai szemléletekből, hanem a tapasztalati tudományok végső eredményeiből meríti.

Milyen lesz pedig ez az új erkölcstan? Semmi esetre sem a régi. Nem lesz önálló, önmagából, saját elveiből kifejlődő tudomány, hanem a gyakorlati tudományoknak az emberi élet boldogítására való alkalmazása. Az élettan és a társadalom életének tanulmányozása rávezetnek arra, milyen az ember életének működése; mik az igényei; mily feltételektől függ öröme és boldogsága és mik gátolják őt örömében és boldogságában? A történelem pedig feltünteti, hogy iparkodott az ember boldogságát megvalósítani; mily intézkedéseket létesített; mily eszményeket tüzött maga elé? Ezekből a tanulságokból elveket, szabályokat szűrünk le; azokat a jelen élet viszonyaihoz alkalmazzuk; önmagunk és mások jólétét megalapozzuk, szóval az élet művészeti szabályait összegezzük és erkölcstanba foglaljuk. A mértant földmérésre; a számtant üzleti életre; a kémiát ipari célokra használjuk fel; a bonctan, az élettan,

a társadalom fejlődéstana, a történelem, az egészségtan, az orvostudomány stb. pedig mind igen hasznos elveket adnak arra, hogyan éljünk, miképp rendezzük be úgy a magán-, mint a családi és az állami életünket, hogy jogainkat és köteleségeinket teljesítve boldogok legyünk. Az erkölcsstan – mondják – manap, amidön egyrészt az igazságok örök életébe vetett hitünk megdölt, másrészről az anyagvilág kincseibe túlságosan elmélyedtünk és elmerültünk, nem akar több lenni, mint egészségtan és boldogságtan, szóval az életművészettének kézikönyve. Nem tart igényt arra, hogy feltétlen érvényt tulajdonítsanak neki, mert hisz nem az értelem, hanem az élet a minden ségről értékeinek mértéke. Az élet pedig egyre elváltozik, egyre halad, örök folyásban van, tehát gondolataink, életeszményeink is szakadatlan hullámzásban átváltoznak.

De ha az erkölcsi szabályoknak nincs feltétlenül és minden időre nézve kötelező erejük, akkor azok voltaképp lelkiismeretben és bűn terhe alatt sem köteleznek. A modern erkölctanban vallásos értelemben vett bűn nem létezik. Bűnösök sincsenek. De valóságos erkölcsi jó, igazi kötelesség – és felelősségérzet sincsen.

Mit feleljünk a pozitivizmus erkölctanára? Leírhat-e azt valóságos erkölctannak minősíteni? Bizonnyal nem. A régi erkölctan ellen főleg két vádat hoz fel. Először azt állítja, hogy a régi erkölctan elől elsziklott a gyakorlati élet; másodszor pedig, hogy metafizikai ábrándok levegőjé-

ből és nem a reális élet talajából táplálkozott. Mind a két kifogás igazságtalan. A keresztény erkölctan valóban az élet kalauza volt mindig. Hallottunk már mi az ellenséges táborból oly panaszokat is, hogy a mi erkölctanunk csupa kazuisztika és hogy nagyon is belenyül az élet minden redőjébe. Mi az a kazuisztika rossz értelemben? Annyi mint túlságos kicsinyeskedés. minden lehető és lehetetlen esetnek elgondolása. minden lehető bonyodalomnak felfedezése, mesterkélt kiszínezése és e bonyodalmaknak túlságos gondoskodással való bogozgatása. A keresztény erkölctan valójában nem ilyen, csak így vágadták. Ámde e vág is mutatja, hogy a keresztény erkölctan valóban az embernek gyakorlati útmutatója, a földi életnek sok nehézségei között pedig igazi kalauz.

A keresztény erkölctan gyönyörű példái már az apostolok levelei, amelyek ama kor minden napirelétének posadt lékgörébe egészséges és valóban gyakorlati, de egyúttal természetfeletti gondolatokat hintettek el.

Semmiéle szellemi áramlat nem szigetelheti el magát az igazi, az uralkodó élettől. A kereszténység hatalmas szellemi áramlat volt és marad" is mindig. Felszívott magába minden nemes gondolatot, minden hasznos tudományt és minden úgy művelte és szerette a földet, hogy azért szemeit az égről sem vette le. Erkölcstana is kapcsolatban maradt a lélektannal, a társadalmi élettel, a társadalmi felfogásokkal és gondoskodott úgy a testnek, mint a léleknek épségéről és egészségéről. Azért

volt az egyházban minden örööm és a léleknek szabad szárnymalása. A keleti vallások világfájdalmának lelket bágyasztó lékgöre nem csapta meg a kereszteny gondolkodást. Sohasem sülyedt sem mittevésbe; lemondó és elkeseredett bölcsleti tanokat sem sírt el, hanem örült a természetnek és a művészetnek; az emberi akarat és szellem szabad szárnymalásának. *Gaudium Domini fortitudo nostra, az Úr öröme a mi bátorságunk forrása.*

De míg egyrérszről a kereszteny erkölctan az embert összes tevékenységében a bölcsőtől a sírig hasznos parancsokkal és tanácsokkal látja el, másrészről nem épít csak futó homokra, nem tekinti önnönmagát ideiglenes alkotásnak, hanem olyan műnek, amelynek örök és isteni hivatása van. Az emberi természet állandósága utal erre.

Az ember minden ember volt és ember is marad. Van emberi természetünk, amelyből soha ki nem nőhetünk és amit épp azért soha el nem dobhatunk. Ennek az emberi természetnek magja mindenütt ugyanaz, bár árnyalatai a földteke különböző részei szerint mások és mások. Idők, természeti viszonyok, szellemi áramlatok sok-sok mellék és elmúló elemmel tarkítják természetünket, de azért az lényegében minden ugyanaz marad. Megszünnénk emberek lenni, ha önmagunkból kivetközödhetnénk, ha lényegesen átalakulhatnánk.

Ami bennem ugyanaz, annak vannak állandó igényei; van állandó természetrajza, életfeltétele, szóval van célja. Mert csak aminek van célja, annak van élete. A lehulló falevélnek nincsenek

igényei, mert célja sincsen. Az embernek is tehát van célja és minden erkölcsi és egészségtani követelményeink e célhoz simulnak. És ez a cél nem függ tölem, nem rajtam áll, be akarom-e tölteni, vagy sem, az tölem épp oly független, mint ami képp nem függ tölem, ember akarok-e lenni vagy nem? Amíg ember vagyok, (feltéve, hogy egész-séges ember vagyok) célomat élek, annak követelése alatt állok. Azért az erkölstan benső szük-ségességgel fürkészzi úgy az ember természetét, mint célját és nem elégedhetik meg azzal, hogy a boldog földi életnek csak ideig-óráig legyen kalauba, hanem célhoz is akar juttatni.

Mikor azonban e célt keressük valóban az egész emberi természetet meg kell figyelnünk és vizsgálnunk kell, mily elemekből áll az? Kimerül-e az emberi természet a földi életben vagy sem? Csak e világra utalnak-e szellemi erőink vagy több vagyunk-e, mint a pusztai anyag? És ezen kérdés megoldására minden ismeretet és tudományt fel kell használnunk. Elemezzük tehát a lelki életet; nézzük a szellemi tudományokat, a bölcseléstet, a történelmet, az irodalmat, a művészleteket; vizsgáljuk ugyanazon törvények uralkodnak-e a fizikai világban, mint a szellemi világban; tartson szemmel a társadalmi fejlődéseket és azok törvényeit és e kutatás minket nagyon előkelő bölcselőkkel (Bergson, Boutroux, Eucken, W. James) arra fog megtanítani, hogy az ember több, mint az anyag; vannak sajátos törvényei, van tehát sajátos célja, amely más, mint az anyag célja: anyagfeletti!

Ebben különbözik az erkölcsbölcselét a többi tudománytól. Az összes tudományok a világra és annak meghódítására irányulnak és céljaik is itt merülnek ki. Az erkölctudomány is gazdag tapasztalatokat nyújt, eszményeket tár fel, de ezeket egyúttal úgy állítja elénk, hogy azokat mint a mi *célunkat* meg kell valósítanunk. Nem tőlünk függ, akarjuk-e vagy sem a célt, azt akarnunk kell. A tudományok nem köteleznek arra, hogy elméleti eredményeiket gyakorlati célokra fordítsuk; az erkölctan ellenben közvetlenül erre kötelez benünket.

Miért? Mert minden tudomány a külvilágra vonatkozik, az erkölctudomány ellenben legbensőbb lényünkre. Azok külső tapasztalatokat halmoznak és dolgoznak fel, emez lényünknek belső követeléseit és igényeit tárja fel; amazok ránk nézve szinte halottak, emez emberi természetünknek eleven rajza,

Úgy van, az erkölctudományban lényünk benső mivolta és egyúttal a természettel, az emberekkel és Istennel való eleven kapcsolata tükrözödik. Nagyon kevesen mélyednek el önmagukban és azért nem ismerik önmagukat. Akik ellenben önmagukat megfigyelik és saját természetüket napfényre hozzák, tudják, mily gazdag ösztönzések, tavaszi fákadások és bimbózások vannak az ember természetében. Hiszen – amint láttuk – mi nem vagyunk semmi, mi rendkívül gazdag és színes erők birtokosai vagyunk. Tiszta, érintetlen és meg nem hamisított törekvésekben, érzésekben és aka-

rásokban hangzik fel énünk, titkos természetünk, sőt maga az élet szólal meg érzelmeink, ösztöneink és lelkiismeretünk kifejezéseiben. Az életnek, a mi életünknek lelke szökken fel úgy emberi érzéseinkben, mint lelkiismeretünkben. Más szóval, az elemi érzések a nyughatatlan ösztönzésekben, az erkölcsi érzelmek a lelkiismeretben szólalnak hozzánk és késztetnek célunk betöltésére.

Érzés, ösztön, lelkiismeret, kötelesség, jó és a rossz, mi közük ezen fogalmakhoz a pozitív tudományoknak? És mégis, nemde ezek is valóságok, tapasztalás alá eső javak, amelyek jobban mozgatják, alakítják a világot, mint a gőz, a villany és egyéb külső erők. A természet erői hajtják gépeinket, nappallá teszik az éjét, a víz alá, a mélységekbe, vagy a föld fölé, a magasságokba lendítenek. Természetesen ezek nagy emberi sikerek. De sohasem lettünk volna képesek a természet erőinek meghódítására, ha előbb benső erkölcsi erők nem dolgoznak bennünk. Erők, amelyek családot, községeket, városokat és népeket fognak össze. Erők, amelyek a földhöz, házhoz és hazához láncolnak. Földmívelésre, iparra, kereskedésre és művészetekre ösztönöznek. Jogot, társadalmi rendet és békét nemzenek. Kötelességre, áldozatokra és nagy tettekre lelkesítenek. Eszményeket, művelődési és szellemi áramlatokat fákasztanak. És mindenek az ideálok belölünk törtek ki, az emberi természetből lobbantak fel. Micsoda erők ezek? Hiába törekszel górcső alá venni, vagy lombikban megfigyelni azokat. Amint az életet nem

látod, csak érzed, éled és tapasztalod, épp úgy ezeket az erőket sem foghatod meg, hanem csak elvezheted.

Azt hiszed, azért, mert szemeddel, füleddel, tapintásoddal nem férsz hozzá, számításon kívül hagyhatod? Lehetetlen! Hát mindennek van súlya és értéke a világban, csak épp benső életednek nincsen! Te tenmagad vagy a morális erők összesége és összhangzatos alkotása. A múlt idők nagy emlékei nemcsak az irodalomban, a művészletekben és a történelem emlékeiben, hanem magában az emberi természetben is eleven és szellemi alakokban tovább élnek. Természetünk az emberi nem erkölcsi és szellemi múltjának megőrzője és tárháza. Ami csak valamikor az emberi szívből és érzések ből kipattant és mint ragyogó gondolatok csillogtak és hódítottak, mindaz nem veszett el nyomtalanul az emberiség számára, hanem beilleszkedett világnezetünkbe, átszivárgott érzelmeink világába és természetünk élettel teljes hangjává és felkiáltó szavává vált. Mint elmerült kincsek, úgy élnek az emberiség hagyományai, szent vágynai, reményei a mi természetünkben. Azért érdeklődünk a múlt iránt, azért értjük meg nyelvét, azért érezzük mindenkor az emberi szeretet és értelem nagy és letűnt műveinek tanulmányozásában, hogy az az ember szól hozzánk mindenütt, aki mi is vagyunk; az az emberi természet csapja meg lelkünket, amelynek részesei mi is vagyunk. Az örök emberi bizony nem csak elvont fogalom, hanem valóság!

Az erkölctudomány ezt az örök emberit, ezt a min-

dig ugyanazt szemléli minden viszonyában; Istennel, embertársaival és önmagával való kapcsolatában.

Ez az örök emberi az erkölcstan magja, annak állandó és egyetemes eleme, feltétlen igazsága. Az idők folyamában csontszerkezetünkben nem változtunk, épp úgy szellemi és erkölcsi alapfogalmainkban sem. A természetnek éghajlati és talajviszonyai viszont külön színt, jellemet, vágyakat fakasztottak az emberekből, az élet igényei számtalan követeléssel léptek az emberi természet elé, innen erednek bizonyos faji jellegeink és különleges erkölcsi igényeink.

Mint a természet sokféleségében van egység és a fejlődés dacára is van állandóság, épp úgy erkölcsi fogalmainkban is vannak örök és egyetemesen érvényes elvek! Ezek az erkölcstudománynak egyrészt elvei, másrészt az erkölcsös életnek feltételei és parancsai. Az erkölcstudományban azonban minden elv egyúttal kötelesség is.

Az emberi természetnek benső alakja mondja tehát, hogy lehetséges erkölcstudomány és hogy vannak egyetemes erkölcsi igazságok és kötelességek! Ezt tanítja korunk bölcselétével szemben az élet és a keresztény erkölcstan. Az erkölcstan tehát nemcsak életművészett, hanem a kötelességeknek is tudománya.

3. A kötelesség eszméje.

Erkölcstan, társadalmi és szellemi életünk alapja a kötelesség érzése. A kötelesség ösztönzése tény. Oly tény, mint a szeretet, vagy a barátság. Az

életnek egyik megnyilvánulása. Honnan van a kötelességérzet, erre a kérdésre csak kérdéssel lehet felelni: honnan van maga az élet? Honnan van az emberi természet? Mi annak a rendelte-tése? Az ember a kötelesség hajtóereje révén jut saját maga rendeltetésének öntudatára! Aki érzi, hogy van célja, az érzi, hogy vannak kötelességei is. Ki tagadja azt, hogy van célunk? Épp úgy nem lehet kétségbevonni kötelességérzetünk unszolását sem. Ha valaki beteges lélekkel annak tudatára jut, hogy nincs életének célja, az egyúttal köteles-ségeket sem érez. Az elveszti minden egyéni jelle-mét, színtelen, hangtalan és ízetlen alakot mutat. Mert mi a jellem? Nem más, mint törekvések, célok és erők bizonyos határozott és tömör kifejezése az emberben. És mi más a jellem működésének rugója, mint a kötelesség.

Aki kötelességet nem akar ismerni, az az élet szerencsétlen bolyongó vándora. Zászló után futkos, amelyet minden szél ide-oda lobogtat, *ez* a célt-a-lanság lobogója. Dante megdöbbenvé nézi őket a pokol kapujánál:

E nyomorultak, *kik sohasem éltek,*
mezítlen voltak, és vérük csípve szítták
dingók és darazsak, pokoli férgek.

Vérbarázdával arcukat boríták
s könnyel a vér lábukhoz folyt keverve,
hol undok hernyók nagy mohón felitták.

Akik kötelességeiken túlteszik magukat, azok sohasem éltek, meghaltak az élet számára. Meg-

szűntek valamit alkotni, valamiért küzdeni, szóval élni. Azoknak vérükben lobog a bűn, a sok utálatos, erkölcselen pokoli féreg, amelyek mint a dongók és darazsak szúrják, csípik, bizsergésbe hozzák idegeiket, ronda ösztöneiket és utálatos mohó hernyókat, a világ alávalóságát hiszelnak könnyeikkal és vérbarázdáikkal testükben.

Az embert az alávalóságból, a posványból, az állati élet utálatából csak a cél és a kötelesség emeli ki. Benne van erkölcsi nagyságunknak nemcsak forrása, hanem minden ereje is. Mert akinek célja van, annak ereje is van és mennél emelkedettebb cél után törekszik, annál bősegesebb erőforrás gyűlik fel a kötelességérzetben.

A kötelesség tehát életbőségből bugyog fel és egyúttal életgazdagságunkat gyarapítja. Ahol igazi, hamisítatlan öntudatos élet van, ott van a kötelesség unszoló ereje is. Törvénykönyvbé nincs írva, törvényhozó nem hirdette ki, mégis mozgató erejét szünet nélkül érezzük. Nem mint a fizikai erő unszol és kényszerít, hanem mint az erkölcsi erő sarkal és ég bennünk. Nem kényszerít, hanem mint a szabad akaratnak törvénye kötelez bennünket. Ellene szegülhetünk anélkül, hogy megszüntethetnök. A fizikai erő hatását egy nagyobb fizikai erővel megsemmisíthetjük, a kötelesség szavát nem lehet elhallgattatni. Amint véthetsz az igazság ellen, de az igazságot le nem ronthatod, épp úgy véthetsz a kötelesség ellen is anélkül, hogy érvényét és igényét felfüggeszthetnéd. Nem függ tölünk, hogy a hamis igaz legyen, épp úgy

nem függ tőlünk, hogy a rossz jó legyen, vagy hogy a kötelesség szava elnémuljon, vagy más nótát fűjjon. A kötelesség megszegése magunk-viseletében úgy tűnik fel, mint valami képtelen-ség. A kötelesség tehát ideális hatalom, amely ere-jét sem testi ösztönökből, sem fizikai kényszerítés-ből nem nyeri, hanem pusztán az értelemtől, az eszes természettől, amely belátja, hogy épp úgy vannak ellenállhatatlan erkölcsi követelések, mint amint léteznek feltétlen logikai igazságok.

A kötelességérzet elevensége a lelkismeret állapotától függ. Ha érzékkiségeink ösztönzései akár szerencsés természetünknel, akár az erény gyakor-lásánál fogva értelmünk ítéleteivel összhangzatban vannak, akkor mi szinte öntudatlanul is köteles-ségünket teljesítjük. Terhe valóban édes és könnyű. Am ha a rossz ösztönök az ész ellen fellázadnak, akkor jobban érezzük kötelességeink unszolását legalább is kezdetben, az erkölcsi válaszúton, az elhatározás pillanataiban. Tudjuk, hogy helytelenül cselekednénk, ha ellene tennénk. Tudjuk, hogy szabadok vagyunk és mi sem kényszerít bennün-ket. Belülről, természetünk eleven szava gyanánt hangzik fel: du kannst, denn du sollst! (Kant) képes vagy kitartani, mert az kötelességed is.

Ez a természeti kötelesség más, mint az emberi törvények által ránk rótt kötelesség. Mivel az a mi erkölcsi természetünknek kivirágzása, azért egész benső világunknak készséges beleegyezését, oda-hajlását szüli. Az emberi törvények ellenben hány-szor csak tetteinket hajlítják, irányítják, de erkölcsi

természetünket egyáltalán nem rezdíti, nem hat-ják meg. Honnan származik mégis erkölcsi kötelességérzetünk? Bizonnyal attól, aki természetünket megalapozta, aki olyannak teremtett bennünket, amilyenek vagyunk! Magunkkal hozzuk azt a világra, csak úgy, mint látó, halló, ízlelő stb. szer-veinket. A külvilág fejlesztheti és ronthatja érzékszerveinket, fejlesztheti és megőrölheti kötelességérzetünket, de azért tény marad, hogy e kinccsel léptünk az élet mezejére és mi voltunk az, aki e tőkét meggyarapítottuk vagy eltékozoltuk. Más szóval erkölcsi érzésünkért felelősek vagyunk! Mint minden tehetségünket, úgy ezt is ápolnunk, nevel-nünk, fejlesztenünk kell, ha boldogulni akarunk! Mert boldogságunknak is a kötelességteljesítés az alapja. Öröm fakad nyomában, tiszta, nemes érzés. Viszont tengődés, hervadás annak az élete, aki benső öntudat, cél és felelősség nélkül portyázik az élet nehéz útjain.

Ezt belátjuk nemcsak mi, de ellenfeleink is, Korunk más irányú gondolkodói is átlátják, hogy kötelességérzés nélkül minden széthull a világon. Ez az a vaslánc, amely összeköti a kis és a nagy társaságokat és egységebbe füzi a különálló erőket. És azért, ha le is tudnak mondani az igazságról, nem tudnak lemondani e nagy világot fentartó erkölcsi és természeti kapocsról.

4. A kötelességérzés a modern bölcseletben.

A keresztény bölcselet nézőpontjából tehát a kötelesség eszméje és érzése az emberi természet virága és gyümölcse. Természetünk java és kincse, amely nélkül az emberiség nagy céljait el nem érhetné. Amint a fizikai világ benső törvényektől hajtva halad a maga útján, épp úgy törtet az eszes és a szabad emberi természet azon cél felé, amelynek elérésére szellemi és erkölcsi képességei, erői ösztönzik. A kötelesség és a neki megfelelő lelkiismeret tehát egyrészt a mi benső javunk (*immanens*), másrészt viszont attól ered, akinek egész természetünk tervrajzát köszönjük (*transcendens*). Ősjavaink közé tartozik, mint eszünk és szívünk és nem idő folytán szereztük azt. Sok természeti kincsünk későbbi megszerzésénél mint ható és hajtó erő működött, maga ellenben semmi-féle természeti körülményeknek nem eredménye.

Korunk bölcselete fél a metafizikai gondolatok-tól és a kötelességérzet eredetét pusztán külső és esetleges körülményekből igyekszik megmagyarázni. Azon van, hogy annak primär, elsőrangú jellegét és minőségét kiküszöbölje és úgy tüntesse fel, mint amelyhez az emberiség bizonyos külső hatások nyomása alatt csak idő folytán jutott. Majd úgy állítják elénk, mint a társas élet szükségszerű leszűródését; majd úgy tüntetik fel, mint az egyéni boldogság felé törekvés egyik feltételét; majd ismét azon értelmi belátásra vezetik vissza, hogy mi egymásnak adósai vagyunk; végül azt tanítják,

hogy a kötelesség érzete bennünk azon boldog pillanatnak gyermeké, amelyben belátjuk, hogy az embernek az egyetemes fejlődés öntudatos és készakaratos tényezőjének kell lennie.

Mindezek az elméletek az erkölcsi elveket társadalmi hatásokból szövik ki és az erkölcsstant a társadalomtudomány egyik részévé teszik meg. A kötelességérzet tehát nálunk nem az emberi természet alapjava, hanem a társas életben működő fizikai és gépszerű eröknek szükségszerű eredője.

Vegyük sorra e nézeteket. Vájjon valóban a társas élet benső mozgalmai, erői és folyamatai alatt („*pression sociale*”) szűrődik-e le az a tudat, hogy nekünk vannak kötelességeink; vagy megfordítva: a kötelességérzet nyomása alatt alakulnak ki a társadalmi élet nézetei, különböző fel fogásai?

A példák, amelyeket felhoznak, látszólag tetsztősek. Mennyi ellentétes hullámzásnak voltak kitéve – mondják – erkölcsi, társadalmi és jogi elveink. Ami itt ma is szégyenpírt lehel arcunkra, amott egészen természetes helyzet. A természet emberében nincs sem szégyenkezés, sem mértékletesség, sem szeretet, mert a társas életnek mindenre nem volt szüksége. A római jog nem ismerte a nemzetközi, a népjogokat, mert élete csak egy város keretére szorult. Az emberiség fogalma is mai értelmét csak később nyerte el. Hogy a pápua-törzsek egymással úgy kötnek békét, hogy elesett vezéreik testét megeszik, erre faji és társas életük kényszeríti őket. Szóval a kötelesség és a

lelkiismeret fogalma az idők változásának gyermeké és nem az emberi természetnek ősjava. „Az ember mindenütt társaságban él és minden társaságban vannak erkölcsök és szokások, amelyeket át kell mindenkinél vennie és mindenütt vannak kötelezettségek és megszentelt emlékek.”¹

Minden emberi gondolatban felcsillámlik az igazságnak legalább egy kis sugara. Ez a bölcselkedés rámutat az erkölcsi élet legalacsonyabb és legmagasabb megnyilvánulásaira. Bizonyos tekintetben helyesen látja, hogy erkölcsi fogalmaink ki-fejlődésére, erkölcsi ízlésünk nemesedésére a társas élet közössége jótékonyan hatott. Másrészről azonban túlzásba csap át, amelynek veszedelmes következményei lehetnek.

A kötelességérzet benső kényszerítés. Lelkünknek az a meggyőződése, hogy így kell cselekednünk, mert ilyenek vagyunk. Csak ültessük át az emberek meggyőződésébe az elvet, hogy a kötelesség nem természetünknek szava, hanem belénk sugalmazott, ránk kényszerített vélemény és iga, bizony nagyon kétséges, nem fogják-e ezt az igát eldobni.

De mi az a társaság? mi annak a lélektana? Más valami-e a társaság lélektana, mint az embereknek összetett lelki élete? Nem az egyéni lelkek-ből alakul-e ki a társadalom lélektana? Ha tehát a társadalom maga kötelességeket fejleszt, akkor

¹ Fouillée, Les Elements sociologiques de la morale, II. k. 5. f. 11.

e kötelességérzetnek már előbb az egyes egyledeken is meg kellett lennie. A társaság legfeljebb hatalmasabb rímben és csengőbb hangon fejezi azt ki, ami minden egyesben már lappangva élt és mozgott.

De a téves gondolkodás gyökere még mélyebben rejlik. Felteszem, hogy az ember lelke teljesen üres lap, amelyre csak a külső világ, a nevelés, a tanítás stb. írja rá a maga nótáit és az egyén maga oly lemez, amely csak azt a dalt rezgi vissza, amely rá van rögzítve. Hol van itt az egyéniség ereje? Az ember nem agyag, amelyből mindenféle fazekat lehet gyúrni; az ember gazdag erőforrás, amelynek vannak eredeti és ősi javai. minden ember hoz valami újat a világba. Az ember nemcsak kap, de ad is. Vájjon a nagy erkölctanítók, az újítók, a lázadók csak kitevői voltak-e a társas életnek? Akkor hogyan alakíthatták volna át korukat? Hogyan adhattak volna új eszményeket és gondolatokat? És nem éreztek-e át épp ezek a futuristák mélyebben a kötelesség szavát, mint az egész társadalom, amelyben éltek? Hogyan nyerhették volna tehát a társadalomtól azt az erkölcsi érzékenységet, amellyel az sohasem bírt.

A társadalmi élet minden esetre nagy hatással van az ősi erkölcsi elvek alkalmazására, értelmezésére, a kötelesség fogalmának értelmezésére, de maga a kötelesség az erkölcsi életnek megindítója és eredménye. Nem a társadalom szülte azt, hanem ez szülte a társas élet formáit, mert a köte-

lességérzés lényegében az énnek elidegeníthatatlan java. Novalis mondja: Im Ich, im Freiheitspunkte sind wir alle in der Tat völlig identisch – von da aus trennt sich erst jedes Individuum. Ich ist der absolute Gesamtplatz, der Zentralpunkt. Valóban van természetünknek közös alapja, amely egyúttal lényünk középpontja. Van egy azonossági pontunk. De viszont a különbözőségek csíráit is természetünkben hordozzuk. Innen van az egység bizonyos elvekben és a különbözőség ez elvek alkalmazásában. A társadalom megingt az ellentéteket egyenlíti ki és a lelkeket ellenére forrasztja. Innen a látszat, mintha az erkölcsi fogalmakat, nevezetesen a kötelesség eszméjét is a társas élet szülné.

De talán a boldogság vágyából pattant ki a kötelesség gondolata önmagunk és mások iránt?

A legégetőbb erkölcsi kérdés, valóban mily viszony van az egyén és a mások, tehát a társadalom boldogsága között? Mivel tartozik az egyén a társadalomnak? Tartozik-e mások boldogságát szem előtt tartani és a közjóért áldozatokat hozni? Ez a kérdés azért súlyos, mert méhében hordoz bizonyos nagyon kellemetlen metafizikai gondolatokat. Vagy vannak ugyanis metafizikai céljaink és akkor a kötelesség eredete is metafizikai, vagy nincsenek, de akkor miért éljünk eszményekért, például a társadalomért és miért ne éljünk csupán a magunk gyönyörűségének?

Miért áldozzuk fel életünket és vagyonunkat a közjóért? Azt felelik erre, mert az egyéni jó is

a közjótól függ. A cáfolatot azonban könnyű meg-találni. A szocializmus a közösség, a kollektivizmus gondolatán épül fel, mégis mihelyt uralomra jut, az önzésbe sülyed vissza. Franciaországban több, a munkások tulajdonában levő gyár pusztult el, mert nem akartak dolgozni, nem érezték a kötelezettséget sem egymás, sem a szocializmus eszményei iránt. A természetfeletti gondolattal a kötelezettség tudata és ereje is elpusztult. Ha áldozatokról van szó, az ember nagyon hamar önző és lelkismeretlen lesz.

Hiába törekednek akár Bentham és követői, akár Stuart Mill és társai bebizonyítani, hogy minden egyes ember boldogsága az összességnak boldogságától függ. Hiába iparkodnak elhitetni-hogy a kötelesség érzete az embernek azon meggyőződéséből származik, hogy boldogságukat csak a társadalom boldogságának keretében érhetik el, mindezek a gondolatok alkalmasak ábrándokat kelteni, de a valóságot nem ragadják meg. Tagadhatatlan, hogy ahol mindenki boldog» ott az egyes is boldog, mégis hányszor szakadnak szét a társadalmi kötelékek és hányszor törekszik az egyes a maga boldogságát a közjó árán is meg-növelni.

A fejlődés azt mutatja, hogy a közösség érzelének és erejének azonnal vége, mihelyt a műveltség bizonyos fokra emelkedett. Az egyéniségek nem tűrik a vaskapcsokat: a maguk természete szerint akarnak elni. A kollektivizmuson alapuld szocializmust is az örli, hogy az egyéni aka-

rátok széttépik a láncokat és az Übermenschek jogát hangsúlyozzák.

Mi következik ebből? Bizonyára az, hogy közjó elérése maga nem lehet az a forrás, amelyből a kötelesség érzete fakad. Ha a közjó előmozdítja is olykor az egyéni boldogságot, máskor megint szétrombolja azt, illetőleg gátolja. A kötelesség érzete tehát mélyebb gyökerekkel bír. Az bennünk élő valóság, az a mi lendítő erőnk, amely arra készítet, hogy a közjónak, mint a saját egyéniségünk követelményeinek eleget tegyünk. Ha a kötelességet előre feltételezzük, megértjük, miért keresi az ember úgy a maga, mint mások boldogságát. De abból, hogy az ember majd a saját érdekeit hajszolja, majd a közjóért lelkesedik, nem vezethetjük le a kötelességnek egyetemes parancsszavát.

Vannak, akik a kötelesség fogalmát azon tartozás megfontolásából származtatják, amellyel a társadalom iránt viseltetünk. Mennyit tettek őseink a mi érdekünkben? mennyit tesznek az emberek ma is a mi ügyünk és életünkért? Nem égeti-e tehát a tartozás tudata lelkismeretünket? Nem ösztönöz-e arra, hogy a közjóért mi is dolgozzunk? Íme ezen elgondolásból és eszmélődésből származik a kötelesség fogalma és kényszerítő ereje.

Az okoskodásba itt is egy kis hiba esett be. Tévedés van az apa és a fiú körül. Melyik ugyanis már most az apa és melyik a fiú? Vájjon a társadalmi élet rám pazarolt jótéteményei szülik-e

bennem a kötelesség fogalmát, vagy azért pazarolták rám a szüleim és embertársaim az ő szeretetüket, mert a kötelesség hajtotta őket erre? És a mások példája fog-e engem hasonló tettekre lelkesíteni, vagy a bennem fellobbant kötelesség? A tapasztalat azt mutatja, hogy akiben nincs tűz, az nem lobban lángra. Akiben nincsen a kötelesség erkölcsi ösztönzése, az sohasem fog tüzet, sohasem lelkesedik. Bennünk van mindenféle kötelesség és képesség és csak amire természetünk a maga benső mivoltában és tervrajzában előkészít, arra vagyunk képesek és azt vagyunk alkalmasak megvalósítani. A társadalom iránti tartozásom tehát a kötelességtudásnak nem veti meg alapját, hanem azt feltételezi.¹ Sőt a kötelességen kívül még egyéb erkölcsi fogalmakra is szükségünk van, hogy hassanak és eredményt érjenek el. Hinnünk kell a jóban, amelynek feltétlen értéke van; bíznunk kell az akarat szabadságában, hogy az képes az erkölcsi jót megvalósítani. Azután jönnek a tudományok és minden segéd-eszközökkel felfegyvereznek, amelyekkel a társadalom iránti tartozásunkat leróhatjuk. De mindenek is csak az erkölcsi természetünk alapjain építhetnek; anélkül ellenben csak ábrándokat szónekk.

A fejlődéstan az előbbi ellenvetést más alakba önti. Az egész világot úgy tünteti fel, mint a benne uralkodó (kozmikus) erők eredőjét. Növény, ember, állat ugyanazon erők gyermeke, mint a

¹ Boutroux, Science et religion, Paris 1908. 161. l.

nap, hold, a csillagok és a föld. A nehézség, a vonzás, a tasztás épp oly erők, mint a szeretet, a gyűlöllet és a kötelesség. A fizikai, erkölcsi, szellemi és társadalmi erők azonos forrásból származnak, egy minőségük. Épp azért minden téren és minden jelenség vizsgálásában ugyanazon módszer szerint kell haladni. Kívülről vezet az út befelé; a természet vezet el a szellemhez és a világegyetem az emberhez.

A minden ség nagy erőinek működése pedig arra törtet, hogy az egyes lényeket egyre jobban hozzáidomítsa létfeltételeikhez, hogy végül sok küzdés és szenvedés után minden lény megtalálja a maga helyét és a világban az általános egyensúly létrejöjjön. Az erkölctannak is ez a hivatása, itt a boldogság elérése az egyensúlyozás feltétele. Az ember, mint értelmes lény, hamar felismeri a világtörvényeket és szívvel-lélekkel és akarattal siet közreműködni azok megvalósulásához. Belátja ugyanis, hogy ez nemcsak a külső világ, de minden ember boldogságának is a forrása. Hogyne működnék tehát közre mint munkás e nagy cél elérésére?

Ami azonban Benthamnak és Stuart Millnek nem sikerült, azt, úgy látszik, megoldotta Spencer. Neki talán mégis csak sikerült a kötelesség szavát a kozmikus törvények tárgyalagos igazságaiból ki-csalnia és egyúttal megrajzolnia” ama boldog idők szemhatárát, amidőn minden ember hozzásimul a társadalom céljához és boldogságát ott eléri.

Megfelel-e tényleg Spencer gondolkodása az igazságnak? Spencer sokat feltételez. Nehézség

nélkül azonosítja a szellemi és az anyagi élet törvényeit! Ugyanoly vaskényszerűséget lát a lelki világban is, mint az anyagi világban. Ugyanazon vak célhozjutást remél az emberiség történetében is, mint a világfolyamatokban! De vájjon helyesen gondolja-e ezeket? Mi tagadjuk. Sehogysem látjuk, hogy az emberiség oly gondtalanul és vakon haladna végső céljához, mint ahogyan a természet pályafutása előttünk lebeg. És ha Spencer hisz a vakszükségesség erejében, miért lázítja fel értelmünket és szívünket, hiszen az ösztönök magukra hagyva biztosabban megtalálják céljukat, mint a tépelődő ész és a megrontható akarat. Egyáltalán minek a természetnek segítségére sietni? Minek gyertyát gyújtani nappal? Minek füteni nyáron? Minek közreműködni ott, ahol a természet egyedül jobban boldogul?

Am tegyük fel mégis, hogy a természet maga számít a mi közreműködésünkre, vájjon akkor is nem maradunk-e bizonytalanságban épp a legfontosabb kérdések körül? Mily eszközökkel, mily úton-módon járulhatok a fejlődés céljának elérésséhez? A cél az általános egyensúly! Nem érem-e ezt el jobban épp azon eszközökkel, amelyek nyersek és durvák? Ajánlják az önzetlenséget és mások jólétének szemmel tartását! Hátha épp a legnagyobb Önzés lök előbbre? Ajánlják az igazságosságot! Hátha az igazságtalanság sikeresebb eszköznek bizonyul. Nietzsche Übermensch-e bizonyával így bölcselkedik. Van-e a természetben irgalom, kegyelem, elnézés, könyörületelesség? A ter-

mészét épp nem válogatós céljának elérésében! Miért legyen az ember, mikor benne ugyanazon erők dolgoznak, mint a természetben? A természetben minden jogosult, ami a fizikai erők szükségképes eredménye; tehát az ember is mindenzt teheti, amire természete hajta és sikerrel koronázza vállalkozását. Fő a siker, az egyensúly! Íme a fejlődéstan szükségképp felforgatja összes emberbaráti, társadalmi érzelmünkét és elveinket.¹ A fejlődéstan, – amint ezekből kitűnik, – a kötelesség fogalmát és érzelmét bennünk mechanikus erők kivirágzásának és tapasztalati eredményének gondolja. Maga az egész erkölctan semmi egyéb, mint az egyensúly felé törekvő erők gyermeké; célja pedig a társadalmi egyensúlynak fenntartása és biztosítása. Tegyük fel, hogy a boldogító célt már elértek és a fejlődés folyása valóban eljutott végső határához! Mi lesz már most? Elképzelhetjük-e, hogy az egyén célja teljesen azonos lesz a közösségek érdekeivel? Nem lehetnek-e oly esetek, amidőn a kettő között harc üt ki. És akkor mi kényszerít minket engedelmességre, vagy mi ment fel alólá? Ha a kötelesség fogalma valóban csak kívülről ered, ha az csak átöröklött, vagy rámkényszerített érzet és hangulat, akkor könnyen túlteszem magam rajta. De ha az természetem ősjava, amely már akkor dolgozott bennem, mikor kezdtem felismerni célomat, akkor engedel-

¹ Guyau, *La Morale anglaise contemporaine*, Paris 1885, 272. l.

meskedem neki. De ebben az esetben azt nem a fejlődés szülte, hanem talán megfordítva a kötelesség volt a fejlődés útjának a rugója. Sőt tovább megyek, akkor méltán feltehetem, hogy az embert nemcsak természeti, hanem ideális erők is hajtják előre. De ezen a ponton Spencer kozmikus és egyelvű felfogásából már kibujtunk és a kételvűséghöz jutottunk.

Szóval a kötelesség nemcsak a fejlődésnek véletlen eredménye; nem is csak az átélt tapasztalatok leszűrt tanulsága, hanem maga minden nemes és erkölcsös cselekedetnek őseivé, apja, ideális principiuma. Ez pedig a kereszteny álláspont.

5. Az erkölcsi szentesítés lélektana.

A kötelességérzés tehát az emberi természetősi java. Belülről fakad és nem külső hatásokból rakodik ránk. Innen van kényszerítő és nemesítő hatása. E belső kényszernek pedig mint önmagunk akaratának engedelmeskedünk. A mi akaratunk lesz kötelességteljesítésünk önzetlen forrása, így lesz könnyű az iga és édes a terhe.

De lehet-e kötelességérzet szentesítés, tehát jutalom és büntetés nélkül? Nem tartozik-e a kettő úgy össze, mint a kilélegzés és a belélegzés? Valóban a kötelességteljesítésnek örömmel, megnyugtató érzéssel; minden mulasztásnak ellenben bágyadtsággal és kellemetlen érzéssel kell kapcsolatban lennie. Az előbbi egész lényünket felemeli, az utóbbi leveri; az előbbi erővel, lélekkel

tölt el, az utóbbi az ürességnak sivár és hideg érzését hagyja hátra.

A kötelességérzet dolgozni, működni vágyik. Ő az életnek a lendülete, tehát életet gerjesztő, életet felajzó erő. Ha mégis ellene cselekszünk, akkor az élet erejét lankasztjuk magunkban. Az élet ellen véteni pedig lelki megroppanás nélkül nem lehet. Íme a szentesítés nyomait mindenütt kitapogatjuk.

Ha az embert pusztán a természet rendjében szemlélem, ha őt mint kizárolag természeti lényt nézem, akkor is meglátom benne az önmegelégedésnek, vagy a benső tusakodásnak a nyomait; látom a jónak vagy a rossznak, az erénynek vagy a bűnnék öntudatát. És mi más ez, mint erkölcsi szentesítés a természet rendjében.

Az élet szakadatlan azon dolgozik, hogy az ellenséges erőket kiküszöbölje, a barátságosakat pedig összegyűjtse. Az élet maga is az összhangzatos elemeknek kapcsolata. Ami a természet rendjében hasznos vagy káros, az a szellem világában igaz vagy hamis, az erkölcsi életben pedig jó vagy rossz. A káros sohasem lehet hasznos; a hamis sohasem lehet igaz; a rossz pedig sohasem lehet jó. Azért maga a természet teszi meg e különbözősségeket; a természet szentesíti ezeket az értékítéleteket. Ami pedig káros, az megrendíti a fizikai életet. A hamis meggátolja az értelmi életet. A rossz pedig tönkretesz az erkölcsi életet. Mivel mind a három ellenséges erő, egészséges életünkkel ellenkezik, azért mind

a három benső természete szerint rossz és romboló elem. Amint a logikai hazugság a szellemnök igazság felé törekvését benső természete szerint gátolja, épp úgy az erkölcsi tévedés az embernek nagy és ősi vágyát, a tökéletesség elérését gyökeresen gátolja. A rossz, a bűn tehát épp oly természetellenes, mint a hamis, a hazugság. Mind a kettő magának a természetnek értékítélete.

Ne mondja tehát senki, hogy az erkölcsi szentesítés vagy minősítés külső hatásokból származik! Ne gondoljuk, hogy talán a törvényhozók külső intézkedései gerjesztették fel bennünk a rossz és a jó, a bűnhódés és a jutalom fogalmát. Akik a kötelességérzetet is külső társadalmi erőkből származtatják, azok a szentesítést, az erkölcsi minősítést is innen magyarázzák. Ámde nem előbb létezett-e az az egyén, mint a társas élet? És az első törvényhozó, midőn bizonyos cselekedeteket büntetésre, másokat pedig jutalomra méltóknak talált, nem emberi természetének ama ősi útmutatását követé-e, amely benne is megszólalt, ha valami jót, illetve rosszat tett? Nagyon szeretjük alkalmazni az igazságok értéklésénél Protagorasz-nak mondását: az ember a dolgok mértéke! Miért nem alkalmazzuk e szót itt, ahol annak valóban helye van, hogy az ember lelkismerete az erkölcsi igazságok értékelője és a lelkismeretben van a szentesítés forrása.

Korunknak máig is primitív népei az ősi, a természeti embernek típusára emlékeztetnek. A

gyerekember arculata máig is tükrözödik még a gyermeknápek életében. És ezen népek, bár igen szerény politikai keretekben élnek, a jó és a rossz, az erény és a bűn, a jutalom és a büntetés fogalmát nagyon is ismerik. Ha pedig eljön az idő, amikor a törzsi szervezetek helyébe a királyi hatalom lép, akkor a királyi tekintély a törvényhozásban az emberi természetnek amaz ősi szentesítésére fog támaszkodni és a jónak és a rossznak, a jutalomra illetőleg a büntetésre méltónak megítélésében a természetnek törvényét és szavát nem nélkülözheti.

Ebből következik, hogy a jó és a rossz, az erény és a bűn, a jutalom és a büntetés fogalma épp úgy, mint a kötelességérzet természetünknek lényegéből erednek. Tehát nem külső hatásoknak eredője; de a fejlődésnek sem a gyermeke; mintha hosszú vajúdás után végül is a rosszból jött volna létre a jó, az erkölcsstelenből pedig az erkölcsös. A rossz és a jó teljesen ellentétes fogalmak I Úgy állnak szemben egymással, mint az élet és a halál, mint az élet akarása vagy annak eldobása! Aus dem Irrtum entwickelt sich nichts, er verwickelt uns nur. (Goethe.) A rosszból sem fejlődhetik ki semmi jó sem. A jó és a rossz, az erkölcsös és az erkölcsstelen fogalmai tehát csakúgy mint a jutalom és a büntetés, az ígéret és a fenyegetés az életnek ama hatalmas erejéből fakadnak, amely-lyel a jót akarja, a rosszat pedig magától ellöki.

De nem kell nekünk az egyszerű, a természet emberének lelki világánál megállapodnunk. Nézzük

a magasabb, a fejlettebb, az öntudatosabb erkölcsi életre feltörekvő embertípus! Mily erők mozgatják annak lelkét? Hogyan emelkednek önmaguk fölé, mint törekednek előre már a természet rendjében is. Akkor, amikor még természetfeletti célok nem is lebegnek előttük, vagy legalább is nem azok hatása alatt képzelik el egy szebb és nemesebb élet körvonalait? Hiszen úgy a görög, mint a római világ lelke előtt bizonyos természeti embertípusok, mint emberi eszmények lebegtek és a tökéletes ember, „az erős ember”, a „szép ember” ideálja az önmagával elégedetlen emberiség szívéből fakadt ki. Mert van bizonyos lelki nyugtalanság, amely mint a természet felsírása szólal meg sok nemes lélekben és új erkölcsi gondolatoknak, irányoknak lesz ékesszóló harsonája. Az emberiséget magasabb rendeltetésének öntudatára és erkölcsi eszmények követéséreők ébresztik. De még inkább illik minden kegyelem rendjére. A pálfordulásoknak lélektani alapja ama szent kétségbeesésben rejlik, amelyet az ember önmaga, saját lelkének üressége és nyomorúsága felett érez. Abból a megszentelő és valóságmeglátó pillantásból fakad a szent meggyőződés, hogy a jó és a rossz között gyökeres, áthidalhatatlan ellentét és úr tátong és hogy a rossz lényegében ellenkezik igaz természetünkkel. A jó ugyanis gyarapítja bennünk a szellemít, a rossz a testit. A jó a szellemmel kapcsolatban mindennek a belső értékére nyit rá; míg a rossz és a testi csak a külsöt, a létnek a felszínét szemléli. Az érzéki

ember nem ismer benső értékeket, mert nem ismer minőségeket sem; a szellemi ember a minőségeket látja, csak azokat értékeli és becsüli. A szellemi ember a jóban az erény magvát, a bűnen pedig a természetnek letörését látja; a testi ember előtt az inger és az ösztön kielégítése lebeg. Szóval e magával elégedetlen és az önmaga fölé lendülő ember értékelő ítéleteiben a létezőket szétszedi szellemire és anyagira; szépre és rútra; igazra és hamisra, jóra és rosszra, lényegesre és látszatra; örökkévalóra és elmúlóra. Az egyiket meg-tartja, a másik elemet pedig elveti, az egyikben egy szebb és nemesebb életalakulásnak csíráit látja, a másikban pedig minden lelki fejlődésnek ellenségét! De ha a szép, a jó, és az igaz, a lényeges, az örökkévaló életet fakasztó erők, vájjon nem rejtenek-e akkor magukban jutalmat is? És ha a rút, a hamis, a rossz, a látszat egyúttal műlékony életet szétrontró és meghamisító hatalmak is, vájjon akkor azok egyúttal nem büntetnek-e is? A jó tehát természetében rejti a jutalomnak, a rossz pedig a büntetésnek a csíráját. minden jónak és minden rossznak már a természet rendjében is megvan a maga jutalma, illetőleg büntetése. A jót tehát szentesíti a jutalom, a rosszat pedig megbélyegzi a bűnhódés. A jó és a jutalom, a rossz és a büntetés tehát összetartoznak, lényegükben egybeforrnak, mint a fény és a meleg; a sötétség és a hideg. Az erkölcsös jellemű emberek ezt látják meg és ezen látás hatása alatt nőnek ki, Az ember, akit egykor az ösztönök

zűrzavara alaktalanná tett, most új alakot, új létet ölt magára és erős akarattal egész belső világát kitágítani igyekszik. Nagylelkű, tágiszívű és minden szeretettel átkaroló lényné válik. Akiben eddig minden csak látszat volt, abban most való életnek forrása bugyán fel.

Ilyenek azok, akik a bűnből kiemelkedtek és feljutottak a tisztulás hegyére. De még ott sem állnak meg, hanem szemeik az örökkévalóság, az örök élet hazája felé pillantanak. Az egész élet, minden tevékenységével úgy tűnik fel előttük, mint egy-egy lépcső, amely az égbe vezet. Ott fejeződik be a mi lelki fejlődésünk és annak vége egyúttal kimondhatatlan boldogság és fel nem mérhető jutalom. Az út és a cél összetartoznak; az élet útja a célhoz vezet és boldogságban nyer kielégítést. A vallásos élet minden tökéletességen fejez be.

De ha erről az útról lesiklunk, mi vár reánk? Mily érzése van annak, aki hosszú fáradtság után összeroskad azzal a tudattal, hogy soha többé célt nem érhet? Isten elvesztése és a teljes és örökkel való céltalanság együvé tartozik. Létezni és nem tudni miért, céltalanul létezni a boldogság vagyával, amely soha kielégítést nem nyerhet, ez a legnagyobb kínok forrása. Azt fogják ezek mondani a tengernek: nyelj el bennünket és a tenger nem nyeli el őket; kérni fogják a hegyeket: omoljatok ránk és azok nem teszik meg azt. A céltalan lét nagy kín; ha pedig az örökkel tart, akkor valóban végtelen nyomorúság.

A vallás így szentesíti az erényt és így bünteti a rosszat. Az erény és a menyország, bűn és a pokol azonban nemcsak külsőleg, esetlegesen tartoznak össze, hanem belsőleg és szükségszerűen. A világi törvények is jutalommal illetve büntetéssel kecsegéteknek, de ezeknél a kettő között csak gyenge külső kapocs van. Ellenben az erény és a boldogság úgy tartozik össze, mint az egészség és a jókedv; a fény és a meleg. minden jó önmagában hordja jutalmát és minden bűn a maga büntetését. A szentesítés belülről, magukból a cselekedetekből fakad.

A keresztény erkölctan ezen állásponton van! Sajnálattal nézi azokat, akik félreértik lelkületét és azt hiszik, hogy a kereszténység édességekkel, csecsebecsékkal csalogatja a lelkeket. A kereszténység se nem gyerekes, se nincs áthatva üzleti szellemmel, avagy hasznossági elvekkel. Azt akarja, hogy a jót és a menyországot csak úgy önmagáért keressük, amint a rosszat is önmagáért kerüljük. De viszont tanítja, hogy a jó az égben virágzik ki, a gonosz pedig a pokolig sülyeszt.

6. Az akarat szabadsága.

Lehetséges-e nekünk az erkölcsi élet magaslataira lépnünk, akik annyi nyomorúság terhe alatt nyögünk? Úgy állunk az életben, mint a fa, amelyen ezernyi élősdi kúszik fel és szüntelen szíjjá az életterőket. A sok élősködő idegen elemtől, amely lényünkön lóg, nem is látjuk önmagunkat. Lényünk

el van rejte saját szemeink elől és szinte nem is mi gondolkodunk, érzünk vagy akarunk, hanem, mint a színészek, mások gondolatait adjuk elő, mások szívével érzünk és mások akaratát cselekkessük. Az akaratszabadság – úgy látszik – inkább szent vágy, mint valóság.

Az akaratszabadságnak mindenkor legnagyobb ellensége az egyelvűség! A kételvűség az akarat szabadsága ellen felhozott aggodalmakat szerencsésen eloszlatja. Az egyelvűség ellenben a legvilágosabb nehézségeket is elszikaszta vagy átugorja.

Az egyelvűségnek két ellentétes alakja van: a mindenistenítés és az anyagelvűség. A mindenistenítést, a panteizmust teljesen kijecsesedett alakjában Spinoza dolgozta ki. Ő tanította, hogy minden állag és minden lét az egy, ősi és örök isteni állagba folyik. minden onnan ered és oda tér vissza; minden onnan nyer létet, életet és működést. A létezők világának színgazdagsága csak látszat, minden az egy isteni lényegnek alaköltése, szétszóródása. Mi Isten vagyunk. Az ő *akarata a mi akaratunk*; az ő gondolata a mi gondolatunk. Az isteni élet téri és idői létet és alakot bennünk és a többi lényekben ölt. Mivel pedig Isten végzetlenül jó, megjelenési alakjai is jók. Az ember is jó; rossz nincs is a világban. A rossz csak látszat. Önmagában, saját benső természeténél fogva rossz nincs a világban. A jeleniségek egymás mellett vannak és azért véletlenül és esetleg egymással szemben kellemetlen vi-

szonyba és helyzetbe is juthatnak. A körülmények, az elhelyezkedések kellemetlenségei szülik a rossznak látszatát.

Az anyagelvűség más oldalról áll szembe a szabadakarattal. minden anyag; az anyagon kívül nincs semmi. Hacsak egy elv van, tudniillik az anyag, akkor mindenben csak egy természet, egy erő, egy törvényszerűség uralkodik: az anyagvilág törvényszerűsége. A külső és a belső világ is egy szemlélet alá esik, anyagi szemlélet alá. Mivel pedig az anyag gépies erők hatása alatt áll, a lelki életben is ugyanazon mechanikus, gépies, szükségszerű erők működnek, mint az anyagvilágban. Amint tehát az anyagvilág jelenségeinek és törvényeinek ismeretéből minden egyes esetben megmondhatom, kiszámíthatom, hogy adott esetekben mily eredményt kapunk, épp úgy akaratvilágom összes tényeit is előre láthatom, biztosan megállapíthatom, ha az előzményeket ismerem.

Ugyanezen szemlélet azonban a fejlődés elvének hatása alatt némi átalakulást szenvedett. A mechanikus egyelvűség az emberrel csak úgy dolgozott, mint az arannyal, ezüsttel; vagy a növénynel és az állattal. A fejlődéstan már többre vállalkozott. Azt a nagy kérdést kívánta megoldani, mint alakult ki a szervetlen világból a szerves és miként fejlődött ki a szervesből az eszes és készakaratos ember. Szóval az értelemek és az akaratnak fejlődéstörténetét is igyekezett megvázolni. A fejlődéstörténet elmélkedése azután így haladt előre. A legősibb jelenség a mindenben az élet-

lendület, az akarat. A világ kifejlődésének története voltaképp az akarat története. Az akarat a szervetlen világban még csak erő (vonzás, taszítás); a növényekben már alacsonyfokú benső életműködés; a tökéletlenebb állatokban ösztönélet megfelelő érzelmek kísérézetében; a magasabbrangú állatokban már többé-kevésbé tudatos működés; az emberben pedig eszes akarat. *Erő* és *akarat* tehát ugyanazon fejlődés vonalának két ellenkező pontja. Egy érből nő ki a tudatos akarat, amint egy elvből jött létre az anyagi és a szellemi élet*. A fejlődés bölcslete szerint tehát a mindeniségi ténye az akarat, Az akarat kozmikus erő. Az akaratnak célja pedig, hogy önmagának tudatára ébredjen; önmagát felismerje és valamiképp maga elé világítson! De hogyan? Az *emberi* akaratban látja meg magát először az az ősakarat. Az akarat ugyanis világra hozza az értelmet és az emberi ismeretben tükrözi vissza azután a saját képét. Ez a felismerés azonban egyúttal a csalódások vígjátékának is a kezdete. Az akarat ugyanis, midőn önmagát látja, azt hiszi, hogy valami más, valami több, mint a külső világ. Azt véli, hogy önhatalmúlag, a maga kénye szerint cselekszik. Elfelejti, hogy benne is ugyanazon erők és ugyanazon szükségszerűséggel működnek, mint amelyekből fejlődése útján létrejött. Az akarat arra tart igényt, hogy vele, mint világfeletti és világon kívüli tényezővel és nem mint az erők eredőjével számoljunk. Lássunk benne „én”-t és nem „mi”-t. Lássunk benne sajátos természetű, önmagában létező indítót és

nem pusztán a belső vagy külső indítóokok (motívumok) kitevőjét, eredményét. Mivel az akarat nem látja saját cselekvéstnemző indítóokait, azért véli, hogy szabad.

Az indítóokokban eljutottunk az akaratszabadság kérdésének csírájához és egyúttal az akaratszabadság problémájának legfontosabb és legismertebb nehézségeihez, amelyek így állíthatók fel: vannak-e a szabadakaratnak indítóokai vagy nincsenek? mily természetűek ezek az indítóokok? közömbös-e a szabadakarat benső természeténél fogva vagy nem? És végül; indítóok-e maga az akarat is, vagy csak indítható és indított képesség?

Mi ezekre a nehézségekre őszinte bizalommal igyekezünk megfelelni és reméljük, hogy az aggodalmakat eloszlatjuk és az akaratszabadságnak igaz természetét is feltüntetjük.

Az első kérdés tehát: vannak-e az akaratnak indítóokai vagy nincsenek? A determinizmus ráfeleli: vannak. Mások, akik a szabadakaratot túlzóan értelmezik, azt mondják: nincsenek.

Ha a szabadakaratnak nincsenek indítóokai, mondják a deterministák, akkor az akaratnak minden ténye egy-egy teremtés a semmiből. Ha az akaratnak vannak indítóokai, mondják az ellenfelek, akkor az akarat nem szabad.

A szabadakarat ellenzői szerint amint a gyümölcs íze függ a magnak minőségétől, úgy függnek tetteink is a mi minőségünkötől. Vagy amint egy következtetési művelet utolsó eredménye az előzményekben, a fő- és az altételekben már adva van,

úgy van jelezve a mi akaratéletünk is az előkészítő indítóokokban. De tegyük fel, hogy az akaratnak nincsenek sem élettani, sem lélektani előzményei, indítóai, akkor az már nem is észszerű akarat; erkölcsi jelentősége, értéke sincs, mivel csak a szeszélynek, a makrancosságnak vagy önfejűségnek pillanatnyi gyermeké. Az első esetben tehát a cselekvést legalább az észszerűség ajánlja, ami valóban méltó egy eszes lényhez, bár úgy látszik nem szabad; a második esetben ugyan az akarat szabad és a működő önkéntesen intézkedik; de eszes okok és megfontolás nélkül. Mindenképp tehát a Scillából a Karibdiszbe jutunk! Ha a determinizmus szirtjét ki akarjuk kerülni, látszólag beleütközünk az irracionalizmusnak, az esztelenségnek a sziklájába, a képtelenségre. Ha pedig valamiképp feléje hajlunk, úgy látszik feladjuk a szabadakarat elvét.

De csak látszik! Tagadhatatlan, hogy mindenek, ami történik, van elégséges oka! Tehát az akaratnak, a konkrét lelki elhatározásnak is kell elégséges okának lennie. Mi az indítóokokat épp úgy elfogadjuk, mint a deterministák, mivel a szeszélyességet, a véletlent az erkölcsi életből mi is ki akarjuk küszöbölni. De hogyan kerüljük ki akkor a determinizmus veszélyeit? Másképp kell magyaráznunk a lelki élet folyamatait, de mem úgy, mint a determinizmus! Más szempontból kell néznünk úgy az indítóokok természetét, mint azoknak a lelki életben való szerepét, gondolatainkba, akaratelhatározásainkba való bekapcsolását.

A determinizmus teljesen helytelenül vizsgálta és

elemezte a lelki életnek és akaratunk működésének benső mivoltát. Úgy nézte a lelki életet, mint egy színpadot, amelyen érzelmi és értelmi elemek, mint mindmegannyi megszülető gondolatok és akaratok, felvonulnak, egymással találkoznak, összekapcsolódnak vagy egymással harcra kelnek és míg a legyőzött elemek a tudat küszöbe alá sülyednek, a győztesek a nézőtéren megállanak és a tudatnak és az elhatározásnak központjában maradnak. Ez a lélektani szemlélet az asszociacionista bölcselők hagyatéka és átvett öröksége. Áttekinthették az egész lelki életet úgy, mint az eszmék véletlen és esetleges társulásának szövetét és tölük vették át a deterministák e szemléleti módot, csak hogy persze némileg kibővítették az érzelmi és az akarati elemekkel, amelyeket akaratelhatározásaink alkalmával szintén felvonultattak a lélek színpadára.

Ma a lelki élet benső nézőterét másképp gondoljuk el! Ma a parányelméletet a lelki életből kiküszöböljük és azt tartjuk, hogy érzet, képzet, fogalom, ösztön, érzelem, akarat nem lelki parányok és az ítélet, következtetés, elhatározás és akarat sem e lelki parányok mozaikszerű képe. A lélekenben nincs semmiféle tér, sem kiterjedéssel bíró elem. A léleken van idő, van tartam, van minőség, csak mennyiség nincsen!

Itt van közöttünk és a deterministák között a lényeges különbség.

A determinizmus térrel és a térben lelki parányokkal dolgozik, amelyek úgy az akarattól, mint egymástól is különböznek, egymáson kívül léteznek,

egymástól függetlenek csakúgy, mint a tárgyak elkülönülnek a térben. Pedig ez óriási tévedés! Mi gondolatban ugyan kénytelenek vagyunk a lelki életet elemekre bontani, csakúgy, mint testünket, de csakis a megértés, a könnyebb elképzelés kedvéért tesszük ezt, amint testünket is a tudomány kedvéért részeljük fel fej, törzs és végtagokra és még más részekre is. De amint tudjuk, hogy a fej, a törzs és a végtagok mind egy egységet alkotnak és hogy a fej a többi tag nélkül semmi; a törzs is csak a fejjel és a végtagokkal alkot egy összefüggő, célszerű alkotmányt: épp úgy (sőt még inkább) a lelki életben minden lelki tény és jelenség egy egységet alkot. Érzés, értelem, akarat összefüggnek egymással. Érzés nincs értelem és akarat nélkül; értelem nem létezik érzés és akarat nélkül; és akarat sem indul meg érzés és értelem nélkül. S ha a fej, törzs és a végtagok együttvéve képezik a testet; érzés, értelem és akarat együtt alkotják a lelket vagy mondjuk az ént. Mert hisz az én épp úgy öntudatunkba lép az értelem, mint az érzelem és az akarat révén. És ez az én épp oly térnélküli, mint a lélek. A lélek mondja ki a szót: én; beszél így: enyém! Vagy pedig: ezek az én okaim!

De a determinizmus nem így gondolkodik. A determinizmus szerint az indítókok és az akarat más-más jellegűek. Az akarat és az impulzusok, a benső indítások, két különböző dolog. Az akarat szent nyugalomban vár valami idegen hatásra és lökésre, hogy annak irányában működjék. Legyen

az a hatás akár az értelelmek, akár az érzékkiségeknek lökése, útjában az akarattal találkozik, azt kimozdítja közömbösségeből és mozgásba hozza. Tehát voltaképp nem az *akarat* akar, hanem az akaratban valami mások akarnak, nem *mi* cselekszünk, hanem bennünk történik a cselekvés. Mi csak olyan tehetetlen bábszínházi figurák vagyunk! Látszólag öntudatosan cselekszünk, de csak látszólag, mert nem ismerjük a rugókat és a hatóokokat, amelyek nyomása alatt cselekszünk és amelyek tőlünk különbözök.

Szándékosan elezzük így ki a dolgot, mert minden világosabb a lélektani alapfeltevés helytelenisége, annál inkább belájtuk, a determinizmus tart-hatatlanságát! És most már teljes öntudattal kérdezhetjük: vannak-e tehát az akaratnak akár érzelmi, akár értelmi indítókai? A felelet rá: vannak. De azok nem az akaraton kívül vannak, hanem az akaratban!

Nem idegenek az akarattal szemben, hanem az akaratból bensőleg összefüggnek. Az indító okok hatnak az akaratra, az akarat viszont az indító okokra. Az indító ok tehát épp oly lelki természetű, mint maga az akarat.

Vizsgáljuk csak meg, miképp megy végbe egy akaratfolyamat, ha az indítókok a lélekből, vagyis lelki megfontolásainkból erednek? minden jel arra mutat, hogy az értelmes akaratelhatározás sokkal inkább hasonlít az okoskodáshoz”, mint az ösztönöknek, a vágyaknak és az érzelmeknek szabad játékához. Az egyes akaratban több a

lelkiesség, mint az érzéki ösztönösség! Az akarat a maga lélektani elemeivel épp úgy dolgozik, mint az értelelem a képzetekkel, a fogalmakkal és az ítéletekkel. Amint ugyanis a gondolkodás, mint lelki működés a maga elemeiből (érzet, képzet, fogalom) és ismereteink laza tömegéből valami bensőleg összefüggőt és általános érvényűt óhajt alkotni; épp úgy az akarat is a lelki indító okokból és a velük kapcsolatban fellépő vágyakból és érzelmekből valami helyeset, értékeset, önnönmagával, a közéettel, a fennálló törvényekkel és szokásokkal összehangzót és bensőleg összefüggőt kíván létrehozni. Amott az igazság, itt pedig a helyes és a nemes cselekvés a cél. Azért, ha gondolkodni nehéz, bizony akarni szinte még nehezebb.

A gondolkodás és az akarás tehát igen magas emberi működések. S ha oly ritkán és oly kevesen gondolkodnak önállóan, épp oly ritkán és oly kevesen akarnak is. Ónálló gondolkodás és önálló cselekvés csak a kiváltságos lelkek gyönyörűsége. Sajnos, inkább mások gondolkodnak és mások akarnak helyettünk, inkább mások tükröződnek a mi lelki és akarati életünkben, mint mi önnönmagunk. Gondolkodnak helyettünk nevelőink, tanáraink; később a könyvek és az újságok; vagy talán a társadalmi előítéletek, vagy épp a minden napirelét. Hasonlóképp akarnak helyettünk szülőink, nevelőink, az iskola; később a rossz példák; az önző ösztönök; a vágyak és bolygó szenvedélyek. Sajnos, hogy ily függvények vagyunk!

Azután akaratunk leghevesebb mozgatói nem az értelmi, hanem az érzéki elemek: az össztönök, a vágyak, a szenvédélyek, amelyeket szülöinktől vagy őseinktől örökölünk. És ezek többnyire kéjjel, gyönyörrel vannak tele; mámorra töltik el a vért és a szívet; szóval kedveznek az ember testi életének. De az az akarat, amely belőlük fakad, nem eszes, értelmes, megfontolt akarat, hanem az úgynevezett természeti akarat. Olyan alacsony akarat, amilyen alacsony a gyermek lelki élete. Egyébként, akikben csak a természeti akarat játszik vezető szerepet, azoknak a lelki élete is fejletlen, önállótlan. A természeti akaratnak tárgya ugyanis mindig valami egyes, valami jólleső gyönyör, valami hasznos; csak az eszes akarat emelkedik az érzéki javak fölé és azután vágyik, ami emberi méltóságunknak, egész lelki világunknak megfelel. Az érzéki akarat önmagában él, az eszes akarat célokat tűz ki. Aki vágyainak, illetve természeti akaratának él, az lassan önuralmát elveszíti, az eszes akarat ellenben fegyelmez és jellemet alkot. A természeti akarat az egyén érdekeinél megállapodik, az eszes akaratot egyetemes szempontok mozgatják, amelyek az erkölcsi és a társadalmi élet javait gondozzák. Szóval az eszes akarat valóban szellemi természetű, át van hatva lélekkel és igazsággal és egész emberi természetünknek külső kifejezése.

Azt mondja Novalis, hogy az én „Freiheitspunkt”. Az én valóban nagy tény. De nem a személyes névmásban van az erő, hanem abban a

csodálatos valóságban, amely magát énnek nevezi. A „valóságban” mondom, mert az én oly sokszor csak függöny, amely mögött csak a „te”, az „ő” és a „ti” és az „ők” rejlenek, amelyeknek az én csak eszköze. Akkor van csak szabadság, ha a lélek a maga dalát, zengi és túlharsogja a mindenféle belső szenvédélyek és külső hatások tobzódását. E ponton az én önmagát hordozza, érzi, éli és kifejezi. Felelős önmagáért, mert érzi, hogy ő az egyéniség magja. Erőforrás, melyből tetteink feltörnek. Indító és nem csak indított!

Foglaljuk össze gondolatainkat! Az akaratszabadság nem azt jelenti, hogy az akarat tényei oknélküliek. Igenis indító okok, belső és külső hatások súlya alatt cselekszünk, de mi mindaddig szabadok vagyunk, amíg az akarat a mi lényegünket, a mi egyéniségeinket fejezi ki. A külső kényszerek, idegen erők ráhathatnak ugyan az akaratra, talán fizikailag ki is erőszakolhatják a cselekvést és mi mint eszközök gépiesen működhetünk is; de az a cselekvés erkölcsileg mégsem a miénk mindaddig, amíg vele össze nem forrunk; amíg az egyéniségeinknek mintegy szerves részévé nem válik.

Mi mindannyian szabadok vagyunk. Mindannyian képesek vagyunk arra, hogy a jót és a rosszat megkülönböztessük; a különböző javak között választhatunk; erre vagy arra határozzuk magunkat. De azért a szabadságnak is vannak fokai. Magunk is közreműködhetünk abban, hogy Istennek e nemes ajándékával egyre tökéletesebben éljünk,

vele egyre biztosabban közreműködjünk. Mennél mélyebb a belátásunk és mennél biztosabb ítéletünk, annál lelkiesebb, annál öntudatosabb a szabadságunk is. Hiszen a lélek ereje az ösztönöket is elfinomítja és a maga útjaira tereli; hogyan világítana akkor az akarat elé is annál fényesebben, mennél több benne a világosság és a mélység. Úrrá kell tenni magunkban a lelket, felnevelni az értelmet, hogy a lélek, az értelem viszont minden ösztönt, vágyat, hajlamot, szenvedélyt áthasson és összhangba olvasszon. Ne legyenek azok ellenséges, szétforgácsoló erők és hatalmasságok, hanem az énnek, a léleknek hangszereivé, kifejező eszközeivé váljanak. Az embernek belső békére, képességeinek összhangzatos működésére kell törekednie, egyébként egyéniségünk csupa ingerekben és ösztönös működésekben esik szét. Csak az összeszedett én lehet az akaratszabadság szilárd alapja és biztosítéka.

Ily erkölcsös embernek van valóban látó, felismerő szeme. Ő látja, sőt érzi is a felvonuló indítóokokat és biztosan megállapítja, melyek rokonok benső énjével és melyek nem. Mivé! pedig önmagával békében és összhangban óhajt élni, csak azokat az indításokat fogadja el, amelyek egyúttal énjét is kifejezik és vele rokonságban vannak. Célja pedig a legmagasabb és a legföbb és valahányszor erre magát elhatározza, egyúttal igen erős szabadságérzettel telik el, bár tudja, hogy azt akarnia *kell*, mert már olyan a természete. Ha az akarat jellemmé csontosodott, a benső szüksé-

gesség és a szabadságnak érzete érintkeznek egymással. A szentek szabadoknak és mégis Isten szolgáinak érzik magukat. A szabadságnak érzete és az erkölcsi erőknek uralma nem zárják ki egymást. Mennél több lélek és szellem van bennünk, annál kevesebb az érzéki, mennél több az Istenhez hasonlóság, annál gyengébb az anyagiasság ereje. „Ahhol az Ur lelke van, ott szabadság van.”

Mi teljes szívvel-lélekkel valljuk tehát az akarat szabadságát. Ez az erkölcsi világrend alapja és egyúttal végső célja. Kötélességünk, hogy szabadok legyünk és egyúttal eszményünk is. A legnagyobb vétek a determinizmust tanítani. Még- ha valóban csupa anyag és merő gépiesség volnánk is, akkor is szellemisége és szabadság után kellene törekednünk. Mit használ a vizet, a gózt, a levegőt meghódítana, ha magunk mégis szolgák maradunk. A szabadságban rejlik minden erőnk. A világot hiába volnánk képesek hatalmunk alá hajtani, ha mi magunk csak az ösztönöknek és a hatásoknak rabjai volnánk!

Szabadok vagyunk isteni hivatásunknál fogva. Ha mégis szolgák lettünk, szabadokká válhatunk, mert bennünk van az az elv, amely szabaddá tesz minket: az ismeret, amely a jót a rossztól megkülönbözteti» Ha képesek vagyunk különbségeket felállítani, akkor képesek vagyunk a jó mellett dönten is. „Világosságtok van a jóra, rosszra.”¹ És mennél erősebben állunk a jó mellett, an-

¹ Dante, Purgatórium 16. 75.

nál inkább meggyökeresedik akaratszabadságunk.

A bűn gyengítette meg egykor akaraterőnkét, az szívja fel ma is akaratszabadságunkat. A visszatérés az erényhez: visszatérés a szabadsághoz is.

A bűn valami külső, valami idegen, ami mint vastag réteg rárakodik a lélekre és azt fojtogatja, az erény ellenben egyéniségünknek kifejtése és uralomra jutása. A bűn természetellenes, az erény természetet felszabadító erő! Azért lelkesedik a jó ember szabadságért és azért nyög a rossz hajlamokkal lekötött a szenvédélyek zsarnoksága alatt.

Oldd fel lelkedet a bűn alól és szabaddá leszesz.

Az akaratszabadság tehát a tiszta lélek kincse. Tudja, hogy vannak akaratának indítókai; de azt is érzi, hogy azok az indítókok az ő akaratában és erkölcsi jellemében válnak csak mozgató erőkké. Tudja, hogy természete is üzi, hajtja a cselekvések felé, de önmagában meg van győződve arról is, hogy a természetet is lehet fékezni és idomítani. Legközvetlenebb élménye ugyanis, hogy az ember úr, aki maga kezd, tervez és célt tűz ki, nem pedig oly szolga, akiben mások élnek, mások terveznek és mások érvényesülnek.

Ebben az értelemben tanítja a hagyományos bölcselét az akaratszabadságot, így értelmezi az élet és ez az oka annak, hogy cselekedeteinkért erkölcsi felelősséget vállalunk.

7. A jellem a szabadakarat műve.

A jellem az ember erkölcsi arculata. Van testi és van szellemi képünk; vannak testi és vannak szellemi vonásaink is. Az emberek – mondja a Szentírás – a külsőt nézik; Isten ellenben a bensőt! A felületes lélek általában a külszínen, a látyszaton mozog, a mély lelkek a dolgok lényegét és a valóságok magvát nézik.

A jellem az ember egyéniségeinek magva. Belőle fakadnak érzésekink, gondolataink, tetteink. Az ember a jellem! És amennyi a jellemünk, annyi emberek vagyunk. Sajnos, amily csekély az értékes emberek száma, épp oly kevés bizony az önálló jellemek, az önmagukat elő és kifejező lelkek száma is.

Nehéz gondolkodni, nehéz komolyan akarni, azért nem alakulnak ki a jellemek. A vezető egyéniségek a vezető jellemek. És hány ember szorul vezetésre egész életén keresztül. Mindannyiunkban benn szunnyad az önállóság és eredetiség, de vajmi kevesen jutnak önmaguk felismeréséhez! Ismeretlenek maradnak önmaguk előtt. Mások akaratának és gondolkodásának hordozói és képviselői.

Ha tehát látjuk, hogy mennyi az utánzás, a majmolás az életben; ha tapasztaljuk, hogy kevés az önállóan gondolkodó, de annál több a befolyásolható, a rábeszélhető egyén; ha szemléljük, mint vergődnek az emberek, ha az élet valami probléma elé állítja őket, gondoljuk meg, hogy mindennek

a jellem gyengesége az oka! Soha sem lenne a divatnak, az újságnak, a közvéleménynek annyi híve, ha az emberek hozzászoknának gondolkodni és akarni. Több lenne az emberekben a stílus és több lenne az életben az egyéniség.

De hogyan is lehetne az életben sok jellem, mikor az élet, a nevelés, a közvélemény mindenáron elhomályosítja a jellem fogalmát, eredetét és kifejlődését? Amint a modern bölcselők és az irodalom azon dolgoznak, hogy a szabadakaratba vetett meggyőződésünket kiirtsák, épp úgy mesterkednek azon is, miként marják ki lelkünkbeli a hitet, hogy jellemek lehetünk, sőt kell is lennünk. Ha pedig mégis beszélnek jellemről és jellemképzésről, akkor is minden erő nélkül hangzik el szavuk, mert annak alapját, a szabadakaratot elvitatják. Ha kivesszük az állat agyvelejét, az többé nem tud tájékozódni az életben; bután és tehetetlenül néz maga elé. Ha kioltjuk az emberekből a meggyőződést, hogy van szabadakaratunk, hát fegyver és eszköz nélkül maradunk!

Az egyelvűség tagadja először a lélek létét, azután tagadja az akarat szabadságát és végül tagadja a jellemképzés lehetőségét. Legalább is, mikor őszinte, akkor tagadhatja.

Mert mi az ember az egyelvű szemében? Egy darab természet! A természet egy kis kivonata. Sem több, sem kevesebb. Magunkkal hozzuk a világra mindazt, amik vagyunk! Jó és rossz tulajdonságainkat; szellemi és erkölcsi bizonyítványunkat; szóval egész jövönket. Amint a magban ott

szunnyad az egész növény, úgy lappang a gyermekben az ifjú, a férfiú az öreg! Készen jövünk a világra! Természetünkhez mi hozzá nem adhatunk, sem el nem vehetünk. Mi a természet műveinek egy-egy példánya vagyunk! A véletlen dolga, hogyan sikerültünk.

Korunk bölcsleti lelkiismeretének vergődése legjobban visszatükrözödik Kant elmélkedésében! Egyrészt a szíve a szabadakarathoz vonzza, másrészről erőt vesz rajta a természettudományos szemlélet! Majd áterzi az ember természetfölényes jellegét és a szabadakarat, az erkölcsi követelmények mellé áll; majd ismét úgy szemléli az embert, mint egy porszemet, mint a természet egy láncszemét, amelynek nincs önélete és nem szakadhat ki a természet összefüggéseiből. És míg a tiszta ész bírálatában elveti a szabadakaratot és azt vallja, hogy az ember is alá van vetve az egyetemes törvényszerűségnek, addig a gyakorlati ész bírálatában ráismer az ember igazi természetére; arra, hogy mi mégis csak több vagyunk, mint a fű, fa, állat és ásvány; nekünk vannak világfeletti reményeink, eszményeink, kötelességeink; tehát szabadakarattal is kell bírnunk! Az ő értelme bár az akarat szabadságát nem képes vallani és bebizonyítani, de érzi, hogy az emberi szív, a gyakorlati érzés és élet azt megkövetelik és nélküle nem lehetnek meg. Az élet követelése pedig mégis csak szentebb és több, mint a rövidlátó észnek elmélkedése.

Schopenhauer csodálja Kant elmélkedéseit, de a

gyakorlati élet követeléseit nem ismeri el! Azt mondja, a jellem adva van, az velünk születik. Szabadakarat nem létezik, tehát szabadon alkotott jellem sincsen! Jellemünkrol a tapasztalat tesz tanúságot; az az élet viszonyaiban virágzik ki. Vannak ugyan olyan pillanatok is az életben, amindön lényeges elváltozások mennek bennünk végbe és azt hisszük, hogy vagy önmagunk kezdeményezése, vagy a külső körülmények valami újat teremtettek bennünk; de ez tévedés! Csak ami már úgyis megvolt bennünk, az fejlődött ki belőlünk logikusan és szükségszerűleg. A jellem sem a körülményeknek, sem önmagunkat javító munkánknak nem eredménye. A jellem a természet gyermeke és műve, amely ott lappang a gyermekben és kifejlődik a felnőttben. Büneink és erényeink velünk születnek, akárhogy sértse is e tény érzéseinket. Schopenhauernek igen számos követője van! Az anyagelvűség minden formájában az ő pártján áll! A naturalizmus sem bújhat ki e következetések elől. De ez nem csoda! Mihelyt a lelket bármily alakban tagadjuk, vagy a lelki életet tévesen magyarázzuk, ezen következtetésekhez kell eljutnunk! Ha csak anyag és csak anyagi természet van, akkor minden osztozik az anyagi természet sorsában és minőségében! Beszélhetünk-e pedig a szó szoros értelmében az ásványnak, a növénynek vagy az állatnak jellemről? Épp úgy nem beszélhetünk emberi jellemről sem, mint önalkotta műről! Leírhatjuk az emberek természetét, adhatunk róluk természetrájzot, de nem jellemrajzot. Beszél-

hetünk Payot mintája szerint az emberi akarat és jellem idomításáról, de nem arról, hogy mi önmagunk erkölcsi életének teremtői, alakítói vagyunk.

Hol van a hiba és hol van az igazság korunk gondolkodásában? A gyökeres hiba, a tévedések forrása az egyelvűségben rejlik. Mihelyt ugyanis a modern gondolkodás felismeri, hogy az ember több, mint a gép, több mint a tehetetlen anyag, az akaratról, a jellemről is más felfogása lesz. Bergson, W. James másképp beszélnek, mint Schopenhauer. Mert látják a gondolatnak alkotó erejét; mivel látják a gondolkodásban megnyilvánuló tevékeny lelket, azért nem tagadják a lélekben az akaratot sem. Innen van, hogy ezek a gondolkodók már nem anyagelvűek.

Viszont nem tagadjuk, hanem velük együtt mi is valljuk, hogy az ember tényleg hoz magával természeti képességeket, erényes vagy bűnös hajlamokat. Sajnos, idegeinkben nemzedékeknek indulatai és szenvédélyei vannak megrögzítve. Ki tagadná el ezt? Az eredeti bűnnek következményei vérünkben bizseregnék! De az ember mégis több, mint ezek a természeti ösztönök és hajlamok! Több, mint azok a gondolatok és megszokások, amelyeket a nevelés rak rá! Az ember lekes természet, a lélek pedig maga is sok egyéni hajlamnak és jellemnek forrása. A lelketlen természetben minden adva van, minden úgy működik, amilyen a természete, bár vakon, de biztosan halad célja felé; részt vesz öntudatlanul is a természetnek összhangzatos életében. Az ember ellenben látó,

felismerő, önmagát és a természetet megértő lény. Az emberi lélek a külső világot megérti és ezáltal mintegy megdicsőíti. De önmagába is bepillant és vizsgálja, mit nyert a természettől; mily erők és mily képességek szunnyadnak benne. Az öntudat, a megismerés az ember kizárolagos tulajdona, tehát ennek a nagy kincsekkel kell valami rendkívüli értékkel és céllal bírnia. És mi lenne más a célja, minthogy az, ami a világban még tudattalan, az benne tudatos legyen; ami ott vak szükségszerűség, az benne céltudatos tevékenységgé váljék; ami gépiesség volt, az szabadakarattá fejlődjék; amit a természet nekünk adott, azt öntudattal felhasználjuk, kifejlesszük és átnemesítsük. A szellem az a nemes ág, amely a nyers emberi anyagot új képességekkel beoitja és áttelekesíti. A szellem az a finom szál, amelynek be kell szövődnie a természet durva szövetébe, hogy belőle előkelő ruha, úri öltöny váljék.

Van tehát jellemünknek élettani alapja, tudnivalik a mi testünk, de kívüle van még a lélek is, a legnagyobb erő, még pedig újjáalkotó, teremtő erő, amelynek az erkölcsi, a társadalmi, az irodalmi és a művészeti élet is létét köszöní. Mi a természet lélek nélkül? Vagy hol van meg az a természetben csak gyermek képében is, ami a lelki, a szellemi életben tündököl? Az élet és a valóság legnagyobb értékei mind a szellem vetületei. A szellem dicsőíti meg még az emberi természetet is, az ad neki jellemet.

Maga az emberi természet is nemesebb, mint a

külső természet! Amaz rideg, nehezen hajlítható; úgy van megalkotva, hogy önmagával minden azonos legyen! Az emberi természet lágy, plaszti-kus, elfinomítható! Célja, hogy a lélek hatása alatt idomuljon, finomuljon, nemesedjék. Vájjon arcunk izmaiban, szemeink villanásaiban, mosoly-gásainkban nem a lélek csendül-e ki? A test a lélek megjelenítője, a lélek pedig a testnek művészete. A természet kész mű. Egyre önmagát utánozza Az emberiség és benne az ember folyton készül. Az öntudat mindenkor magasabbra tör, az életbe szüntelen új értékeket állít be, új érzések és meglátások nyílnak az irodalomban, művészettel. Az erkölcsi világ is minden alj és szenny dacára is tökéletesedik, nemesedik. A jellemek ma más színt mutatnak, mint néhány évtized előtt! Mások a vágyak, a remények, a küzdelmek és a célok! A lélek elváltozásai szülik a jellemek alakulásait is. Tagadhatatlan, hogy minden szellemi irányzat más-más jellemeket fejleszt! De nem az élettani, az idegéleti elváltozások nemzik a szellemi életet, hanem a szellemi élet hat idegeinkre, érzéseinkre, ösztöneinkre, vágyainkra, akaratunkra és végül a jellemre is. A lélek lát, összehasonlít, megkülönböztet; új dolgokat lát és új életformákat termel. Amikor megroppant életet, elrothadt testeket látunk, akkor vágyunk a tisztaabb és nemesebb élet után; ha tudatlan, sötét, elmaradt leikeket szemlélünk, akkor örülünk a nyílt gondolatnak, a világosságnak; amikor piszkos lebujokat megpillantunk, akkor oly lelkes hirdetői leszünk a tiszta,

emberhez méltó életviszonyoknak. Ily hatások fejlesztik a lelket és a jellemet.

Az ember sohasem érzi, hogy képességeinek, vágyainak határai vannak. minden helyzetben többre törekszik, mert minden állomás neki egyúttal indulás is. Ez a kultúrának rugója és mozgatója. És ha úgy a szellemi, mint a társadalmi téren előre haladunk, egész új életformákat és szellemi irányokat Termelünk, akkor nem mutatják-e e változások épp azt, hogy mi magunk is átalakulunk, új jellemekké változunk? Valóban amint a lélek minden meglát, úgy erre a tényre is hamar rájön és felébred benne a törekvés, a vágy az új, a nemesebb, a jellemesebb ember után. Mit ér, ha az egész világot átalakítjuk és magunk a régi rongyokban tengődünk? Mit ér, ha állatainkat, virágainkat átnemesítjük, magunk ellenben vackor és tuskó maradunk? A higiénia, a kozmetika ugyan szép külsöt, finom vonalakat, erős izmokat fejlesztenek testünkben, hát csak jellemünk maradna mindig a maga nyers és örökölt állapotában? Csak erre ne hatnának a szellem erői, az értelemek meglátásai és az akaratnak ráhatásai?

Mihelyt az ember ily gondolatokkal foglalkozik, már is kitűnik, hogy mi magunkat is átidomítani, új erkölcsi alakba öltöztetni képesek vagyunk! A rossz hajlamokat letörhetjük, jó tulajdonságainkat pedig fokozhatjuk. A szorgalom és erős akarat új készségeket fejleszthet és nemes hajlamokat rögzíthet meg természetünkben. Ami szép másban, azt mi is átvehetjük és vérünkbe beszűrhetjük.

Mert az értelmi belátás kedvet és akaratot fakaszt-hat, szóval az új jellem szálait természetünkbe elültetheti.

Az ember alkotó, teremtő művész. Művészetének tere nemcsak a külső, hanem a belső világ is. A szépet nemcsak kívül, hanem belül is keresni és megvalósítani kell. Az embernek kötelessége is magát újjá teremteni és feldíszíteni a szellem ere-jével. Az Isten teremti a világot, az ember pedig isteni küldetéssel és kegyelemmel a maga világát, vagyis a maga jellemét. Csak aki folyton munkában van és magát szüntelen előre vinni igyekszik, csak az nem törpül el! A jellem tehát megcsonto-sodott, kiképzett akarat, vagy jobban mondva a jóban kitartó és a nemes felé haladó átlekesült természet.

Az embernek tehát önmagában is bíznia és hinnie kell! Meg kell győződni, hogy nemcsak a vas, a kő, a fa, hanem a saját maga természete is alakítható és kifejezésre alkalmas anyag. „Ne csak egy darab világ légy, hanem egy darab termelés; ne csak egy darab tuskó, hanem egy mozgó, élő világ; ne csak egy adat légy, hanem csinálj magadból valamit. Kultúra vesz körül minden téren és tudod mi az? A kultúra az termelés, életben kiváltott emberi akció! Természet van körülöttünk elég, de ez nagyon faragatlan, primitív kiadásban létezik. Nekem ez nem elég; azt kell mondani: én nemcsak egy darab világ, hanem termelés is akarok lenni.” (Prohászka.)

Minden nagy dolgot kívül és belül az erős hit

teremt! A kételkedés, az örökösi tagadás, az önmaga iránti bizalmatlanság nem viszi előre sem szellemig sem erkölcsi életünket! Csak akik mernek, azok a hódítók. Bölcselkedjenek, számítgassanak a teoretikusok, mi az ő tételeikkel ne törödjünk. De cselekedjünk, akarunk, merjünk; a tett, a bátorság átütí az elgondolások hálóit és új igazságokat mutat fel. Az élet több, mint az elmélet! Az élet kineveti a makacs elmélkedőket!

Éljünk tehát abban a meggyőződésben, hogy minden lehetünk, csak akarnunk kell és hogy erkölcsi szabadságunk diadalmas ködheti az anyag, a test, a fiziológia tehetségének törvénye felett. Mi magunk vagyunk jellemünk kovácsai!

Íme így nevel bennünket a keresztény gondolkodás erkölcsi összhangra és belső egységre.

NYOLCADIK RÉSZ.

Túl az érzékek világán.

1. A pozitivizmus csődje.

Volt idő, mikor az ember mindenntől értelmétől várt, csak önmagában bízott és azt hitte, ő a világ felmérője, az ő értelmébe betükröződik az egész mindenisége. Nincs rejtett valóság, nincsenek erők és hatalmak, amelyek az érzékelés és értelelem körén kívül esnek és a századok megszentelt hitét, édesen ápolt reménységét meséknek tartotta. Tévedett!

Volt idő, mikor az emberiség történetét is a fejlődés szempontjából három nagy korszakra, az emberi gondolkodás öntudatra ébredésének három hatalmas állomására osztották és azt hitték, hogy úgy lélektani, mint bölcsleti alapon megoldották a kérdést, miért hívő és vallásos a gyermek? miért tűnődik érzékfeletti dolgokon és kérdéseken az ifjú? és miért áll a fizika, az anyag, a földnek talajára az érett férfiú? Tévedtek.

Volt idő, midőn azon meggyőződésben éltek, hogy természetfeletti kérdésekkel többé már nem

foglalkozunk, mert íme a tudomány hivatása, hogy a természet arcát felfedje és szűzies szépségében, tiszta valóságában lépjön elénk a természet, feltáruljanak a rejtett összefüggések és megnyíljának a titkok. Ismét tévedtek.

Minden nézőpontnak azonban megvan a maga igazsága és minden igazságnak a maga eredménye. A pozitivizmusnak is minden tévedése dacára két gyümölce van. Az egyiket remélte, a másikat nem. A pozitivizmus, tagadhatatlan, lángoló szeretettel mélyedt el a fizikába, a kémiába, az élettanba, szóval a természettudományokba! Kitörött lelkéből minden idegen szempontot, minden tapasztalatfeletti gondolatot és csak a tárgynak élt, csak a tapasztalati világ megnyilvánulásai alapján kutatott. Kereste az anyagnak, az elemeknek természetét, tulajdonságait és törvényeit, mert hitte, hogy minden megértés kulcsa abban rejlik, mint tudunk belemélyedni, mintegy eggyé válni a kérdezés tárggyal. A pozitivizmus valóban annyira hozzásimult a tárgyhoz, hogy szinte önmagát is azonosította vele! Az anyag tulajdonságait, törvényeit, munkáját ismerte fel önnönmagán! A primitív ember saját lelkével áthatja, átitatja és élte a külső világot; a pozitív tudós a természet életében, törvényeiben, tulajdonságaiban olvadt fel maga is. Ki tagadná el, hogy ez a módszer nagy eredményekkel járt? Ki tagadná, hogy a külső valóság, a mindenégi életébe, műhelyébe, szerkezetébe nagy betekintést nyertünk.

De ez a reményeknek csak egyik fele volt. A

másik fele nem valósult meg. Megismert-e a pozitív tudomány minden, amiben bízott? Megismertük-e valóban maradék nélkül a természetet? Megismertük-e legalább a külső természetet? Mindent szétmorzsoltunk, de magát az életet, a kapcsoló erőket, a rugókat nem tapogattuk ki. És mikor nagyon sokat és látszólag minden felismertünk, elvesítettük önmagunkat, félreismertük saját természetünket.

A pozitivizmus tehát épp legföbb kívánságainkra nem ad választ. A hívő, a metafizikus embertípus sem tünt el a föld felszínéről; a tudóstípus nem lett egyeduralkodó. Sőt ma már oly időket élünk, amidőn az emberi gondolkodás az ellenkezőjébe csap át. A tudós is immár metafizikussá vált, mert a mélységek mélységeket idéztek fel! A sok látás még több titkot fedezett fel! A világ ma nem szegényebb, sőt sokkal gazdagabb rejtélyekben. A központi, a minden felderítő látás még mindig~ elérhetetlen eszmény. A lét kimeríthetetlen minőségeinek forrásáig, éltető idegeiig még mindig nem jutottunk el.

De talán megismertük végre önmagunkat, saját emberi természetünket? Mi magunk is önmagunk előtt a legnagyobb titok vagyunk! Ha a tükrbe nézünk, egy misztérium tekint ránk. Kérdezd magadat: ember, ki vagy? Felelj! Ki vagy, aki minden pillanatban ugyanaz és mégis más vagy? Ki vagy, akiben ösztönök és akaratok egységbe olvadnak? Ki vagy, akiből gondolatok, érzések, vágyak, elhatározások kiapadhatatlanul felszökellnek? Leve-

gőből, vízből, ételből növeled és tartod fenn teste-
det; szerves és szervetlen világgal táplálkozol és
irodalmat, művészetet, tudományt, dalt, élcet állí-
tasz életedbe? Gépies erők alatt álló anyagot
veszesz fel testedbe és lelkismeret, kötelességérzet
és eszményiségek fakad fel benned; erkölcsi és tár-
sadalmi erőket sugárzol ki magadból; jogot és
igazságot, szépséget és jellemet termelsz!

A pozitivizmus szemében az; ember természete
nem volt rejtély. Hiszen mikor az embert a ter-
mészet életébe bekapcsolta, ugyanakkor (bár köz-
vetlenül, sőt vakmerő ugrással) lelke előtt a halad-
ásnak, a fejlődésnek, a tökéletesedésnek végtelen
szemhatárát nyitotta meg. De haladhat-e Comte
embere a végtelenség felé, ha egyszer elérte férfi-
korát és mint fizikus csak az anyagnak él? Comte,
ha hű saját eszméihez, kénytelen tagadni a jövő-
ben minden eszményi metafizikai fejlőést. „Itt
van – mondja Boutroux – Comte főhibája. Az
Ő zárt és feltétlen pozitivizmusa akkor volna indo-
kolt, ha az emberi természet is egyszer s minden-
korra adva volna. De az ember szüntelen önnön-
magát keresi, módosítja és újjáteremti, tehát az
emberiség életében is minden csak átmenet.”¹

Valóban, az ember folyton készül és folyton előre-
halad. Útjában nem is tapasztalati, hanem meta-
fizikai, vagyis tapasztalatfölényes eszmények vezér-
lik. És mennél többet és mélyebben tekint önmagába, annál szébb utat, annál több kilátást

¹ Science et Religion, 1908. 76. 1.

szemlél magán kívül is. Egy gondolat, egy érzés, egy nemes vágy számára értékesebb valóság, mint a gép, mint a fizika vagy a kémia. Egy-egy indító-ok, elhatározás, bátorság és erős akarat góznél, villanynál fölényesebb erő. A teremtésnek, alkotásnak pillanatai gyönyörteljesebbek, mint a virágfakadás és a kikelet! A bennünk megnyilvánuló szellemi élet csak azzal az örök szépséggel hasonlítható össze, amelyik a külső világból felénk sugárzik; csakis az ott lappangó teremtő erő forrásával, az ott kibuggyanó törvényszerűségekkel, az onnan felkiáltó nagy értelemmel hozható párhuzamba.

De Comte is érezte, hogy az ember természete valóban metafizikus. Hiszen Comte is kereste a „nagy szellemet”, akinek tiszteletére ünnepeket rendelt, nagy embereket szentekké avatott fel és nekik hódolatot és imádást mutatott be. Az a Feltétlen az ő lelkét is megérintette. Mint a levegő és a napsugár, oly lelki, szellemi szükségletünk az nekünk, hogy a világnak múló jelenségeit, röpke tüneményeit a Feltétlenhez, a szilárd ponthoz kapcsoljuk és ezáltal a mi létünknek is értelmet adjunk. Eszünknek és szívünknek követelése, hogy a pozitivizmusnak azokat a lapos bölcselkedéseit elvessük amelyek a minden ség végtelen és teremtő zenéjét egy nagy malomnak unalmas zakatolására sülyesz-tették le. A minden séget nem a véletlennek áramai hajtják. Az nem önmagában létezik, nem is önmagát örli, mint egy *perpetuum mobile*. (Novalis.) A sorompó, amelyet a pozitivizmus a tények és

az eszmék, az adott valóságok és az eszményi lehetőségek közé felállított, valóban csak nyúg a szellem számára. Az ember lelke egyre túllépi az adottat, egyre többet és jobbat akar, minden mászt kísérel meg, hogy önnönmagát is felülmúlja. Az ember – mondja Pascal – végtelenül felülmúlni igyekszik az embert.

2. Valóságok, amelyek a tapasztalat körén kívül esnek.

A pozitivizmus azt vélte, hogy a világot maradék nélkül megismeri. Azzal a reménnyel kecseg-tetett, hogy fellebbenti a természet titkainak fátyolát és rámutat a világot összefogó kapcsokra, a benne lüktető erőkre és egy nagy képben elénk varázsolja a természet benső életét és mozgását.

A pozitivizmus csalódott, mert nem hitte, hogy vannak valóságok, amelyek az érzéki megismerés számára el vannak rejtte. Nem hitte, hogy az értelelem előtt valami titokban maradhas-szon. A fizika, a kémia, az élettan segítették mun-kájában; ezekre támaszkodott, ezek adatait finom műszerekkel, csodálatos kísérletekkel át meg átvizsgálni igyekezett és bízott abban, hogy semmi a megfigyelő és a kísérletező szemei elől el nem siklik és megcsípi az adott elemekben azokat az okokat és rugókat, amelyek a világot összhangba, színekbe, hangokba, életbe öltöztetik. A pozitivizmus-nak csalónia kellett, mert félreismerte megismerő-képességünket, annak természetét és erejét.

Ex parte cognoscimus, csak részben ismerjük meg a világot, mondja a Szentírás. Mi is csak részek vagyunk, a mindenégnak részei, érzékszerveink, eszünk is csak részek és azért felismeréseknek is csak részek lehetnek. Részek vagyunk és mint ilyeneknek a mindenégen megvan a magunk helye, illetősége, célja és hivatása. minden, ami él és mozog, bizonyos határok, keretek között fejt ki tevékenységet és él életet. Annyi az élet az élőben, amennyi a hivatás, az életcél, benső rátermettség és az életbőség. minden, ami él, a maga életét éli és a maga világában fejlik ki.

Az ember, mint fizikai lény, szintén e keretek között él. Természeti hivatását, célját benső rátermettsége és képességei határozzák meg. Mint sokféle erőkkel felvértezett lény, azok szerint illeszkedik be a világba, azok szerint látja, érzi és érti a mindenéget. Amit lát, hall, ízlel, szagol, tapint, az minden a mindenégnak egy-egy oldala, része az minden a valóságnak, adata és közlése. Részenkint, más és más tulajdonságokban, más és más erők alakjában simul a világ eszünkhez és leikünkhez, de mert csak részenkint jutunk a valósághoz, épp azért nem áll előtünk, nem illeszkedik érzékeink és értelmünk hálóiba az egész valóság úgy, amint az a maga nagy egységében egy egész életet él.

Mivel az ember érzi, hogy ő is csak rész és hogy a világ is csak ízenkint, tagonkint lép be a lelkébe, azért korlátolságában meg kell nyugodnia. Hiszen ha ő is csak rész, a mindenégen mindenestől nem férhet bele. És ha csak rész, akkor csak

mint rész élhet az élők között és az élők között csak úgy élhet, ismerhet és cselekedhetik, amint természete azt kijelöli számára.

És mégis az ember azt is érzi, hogy ő több, mint csak rész és a világ is több, mint azok a részek, amelyekben ő a mindeniséget látja. Az ember épp a titkokban, amelyeket értelme fel nem ismer, nagy valóságokat sejt meg. Azokban látja a valóságnak azon értékes részeit, amelyek a tapasztalaton kívül esnek. Megérti, hogy nemcsak az létezik, amit mi részek részenként megtapasztalunk, hanem vannak valóságok, amelyek kiesnek megfigyeléseink köréből és épp ezek fűzik össze a világelemeket és részeket egéssé; ezek öntenek a hangzavarba összhangot; ezek adnak az élettelennék is életet, a nyugvónak is mozgást.

A pozitivizmus ezt nem lássa. A pozitivizmusban valóban meg kell csodálnunk az emberi észnek korlátolt önbizalmát és azt az erős hitet, amelyet saját munkájának sikere iránt táplált.

Ma azonban ez a hit és bizalom megcsökkent. Ma el keli ismernünk, hogy vannak valóságok, amelyek a tapasztalat határain kívül esnek. Vannak valóságok, amelyekhez műszereinkkel hozzá nem férhetünk és csakis működésükben jelennek meg. Ki tudja, mi az élet, az ösztön, az érzés, pedig folyton ajkainkon hordjuk e szavakat és úgy beszélünk róluk, mintha ismernők őket.

Íme az a metafizika, amelyet a pozitivizmus visszaszorított, ismét teljes erővel követeli a maga jogait. Sőt úgy lép fel, mint amely egyedül képes

ama tapasztalaton túleső valóságokat megismertetni és egyedül alkalmas arra, hogy a fizika, a kémia, az élettan által szétmorzsolt világot eleven egységebe felépítse és benső tervrajzában szemléthesse.

Az első valóság tehát, amely a nagy tapasztalás körét túllépi, az, hogy ez a világ több, mint a kémiai, a fizikai meg élettani erők összessége. Szétmorzsolhatom a világot, elemezhetem a részeimet, boncolhatom az erőket is, de csalódom, ha azt hiszem, hogy csupán e részek a világ elemei és bennük a világ gazdagsága kimerül. Amikor azt hisszük, hogy a világot mindenestül latbatvetettük, akkor épp a lényeg, a világot képző és fejlesztő erők illannak el megfogóképességeim elől. Amint a márvány, a bronz még nem szobor, éppúgy a fizikai, a kémiai és az élettani elemek még nem a nagy mindenség. Ezt talán egy tudós nehezen látja be, de egészen világos a művész előtt. Tudta ezt már a jeles Verrochio, a velencei Colleoni-szobor halhatatlan mestere, aki midőn láitta ellenfeleinek ármánykodását, haragjában összes törte a mintát és leütötte a ló fejét. Ezért meg a köztársaság haragudott meg annyira, hogy Verrocchionak menekülnie kellett. Utána üzenték, hogy be ne merje tenni többet a lábat Velencébe, mert ha ő leütötte a lova fejét, a Signoria meg majd az övét üteti le. Verrocchio azonban nem volt az az ember, aki valami gorombáságot elnyelt volna. Visszaüzente, hogy ha leüttetik is a fejét, éppúgy nem tudnak neki új fejet alkotni, amint nem tudnak annak a lónak sem.

Hiába tőri és morzsolja szét a fizika, « kémia, az élettan a világot, a világképző gondolatok és erők megfoghatatlanok és éppúgy nem képes a világot a morzsákból rekonstruálni, visszaállítani, amint a művészen kívül senki sem lett volna képes Colleoni lovának fejet adni. Ami a műremekben a művész gondolata, ugyanaz a világban Isten gondolata, mint belehelyezett erőrendszer és alakrendszer. A Teremtő szemében több a világ, mint a fizika vagy a kémia szemében. A művész lelkében több az ő műve, mint az értelmetlen szemlélő előtt. Nézd a művészt az ő nagy remeke előtt, amely akár kép, akár szoborcsoporthoz. Az idegen szemlélő nézi, nézi. minden alakot, minden színt külön lát. Néha csak a részek jelentősek. Azután a részemből felépíti magának az egész mű összhangzatos egységét. Vájjon azonban az a lelki kép, amelyet az idegen magának a műről megalkot, ugyanazon élettel, lendülettel, egységgel bír-e, mint az a másik kép, amely a művész lelkében él, amelyet először ő élvezett és amelynek a teremtés perceiben ő adott létet? Azt hiszem a részemből sohasem lehet az egészet úgy átgondolni, mint amint az a művész lelkében él, a szemlélőnek egészen más a gyönyöré, mint a művésznek. így vagyunk a világgal is. Ezt is úgy kell néznünk, mintha egy nagy műremek volna. És mi jellemzi akkor ezt a mindeniséget? Mindenesetre a benső egység, az összhangos egybeforradás. Úgy néz akkor ránk maga a világ, mintha valami szándéka volna, – mintha benső célok és tervezetek hatnák át.

Minthá minden elem benne úgy összefolyna, egységebe olvadna, amint a test a lélekkel; a végtagok az egész testtel. Szóval a világ mint egy nagy szervezet áll előttem. És ez új szemlélet nem nyújt-e új megismerést is? Nem nyernek-e ezáltal a világrészek és köztük az emberiség is új jelentőséget? Nem lesz-e több a világ, mint a népeknek összessége? A testeknek súlyuk van, de csak a földön; színük van, de csak a napfényben; a föld forog, de csak a nap vonzása folytán. Tehát mindennek a világban van viszonya és kapcsolata a mindenéggel, mindennek van önálló és egyúttal egyetemes élete; minden több, mint aminek látszik. De ezeket a világégegyest összeszövő szálakat a metafizikai szemlélet bogozgatja. A fizikai tudományok számára ez a szemlélet inkább eszményi, mint gyakorlati jelentőséggel bír. A mi fizikai tudásunk elsősorban a velünk közvetlenül érintkező tárgyakra irányul; a mi kis világunkat iparkodik meghódítani. A levegő, a fény, a hő, az anyag úgy, amint a mi körünkben megjelennek, hatnak és működnek, akként érdekelik a fizikust és a kémikust. Mikroszkóp, teleszkóp és összes érzékeinket pótló eszközeink is e célból nyújtanak segélyt. De a létnak belseje, egyetemes élete kisiklik[^] az ő érdeklődésük, sőt tudásuk elől is. Pedig épp a világ bensejének, benső életének rugói képezik a létnak egyetemes életét. Azokban él és működik a nagy mindeniségi mint egy nagy szervezet. Azokban nyer összefüggést a lét. Ha az volna a mi természetünk, hogy egyetemes világ-

életet éljünk és a minden ség nagy életforrásából táplálkozzunk; ha úgy volnánk megteremtve, hogy semmiféle részleges cél, részleges szükséglet nem gyötörne és korlátolna, akkor más lenne a mi tudományunk, más lenne művészettünk és a mi tudásunk és művészettünk az egyetemes lét benső mivoltát tükrözne vissza. De mi nem vagyunk a „világégyetem” polgárai, mi részek vagyunk és mint részek a magunk kis életét éljük. Azért értelmünk is *első sorban* a mi célunk és hivatásunk érdekeire irányul és úgy foglalkozik a fizikai tárgyakkal, mintha azoknak is csak ily külön életük és céljuk volna. Kivesszük az elemeket életmedrűkből, közös céljuktól és egyenkint foglalkozunk velük, amint mindegyik egy-egy külön világot alkot, külön tulajdonságokkal bír, külön hatásokat hoz létre. És mivel eszünk már úgy van berendezve, hogy minden felmérni, szétszedni és számokban kifejezni akar, azért ezeket az elemeket is részint mint mozgókat, részint mint kiterjedt valóságokat boncolgatja és azok mivoltát e Két szempont szerint szemléli.

Helyes-e ezen eljárás? Az eredmény mutatja, hogy helyes! De a mozgás és kiterjedés kimentik-e; a dolgok teljes mivoltát és felmérik-e az egész víFágegyetem benső életét? A tapasztalás megint azt mutatja, hogy nem! Ami a mozgás és a kiterjedésen kívül esik, az egyúttal a tapasztalati tudás határait is átlépi; az már metafizika és egyúttal a minden ség élettana.

A pozitivizmus ezt nem akarta látni, hogy a

világ több mint elemeinek mozaikszerű összetétele. De ugyanezt kell mondanunk az összes élő, sőt élettelen lényekről is. Van bennük is bizonyos létezési terv és szándék, amely az elemeket ilyen vagy amolyan kapcsolatba hozza és azokat valóban azzá teszi, amik. Az élőlények is mivoltukban több, mint a sejtek összetétele. Él bennük valami, ami sejtjeiket felépíti és meghatározott kapcsolatba kényszeríti. Nevezzük ezt alaknak, vagy dominánsnak, vagy alakerőnek, az mindegy. Tagadhatatlan azonban, hogy az alakító erő nem az elemek összerrakásából jön létre, hanem ellenkezőleg, az alaki erő rendezi az elemeket. És ez az alakító erő sem a mozgás, sem a kiterjedés révén meg nem közelíthető. Ha a természetben is minden visszavezethetnénk mozgásra vagy kiterjedésre, akkor az élettan, a mechanika, illetve a geometria egy része volna; az élet jelenségei pedig mechanikai vagy geometriai problémák volnának. Amint pedig ama két tudományban minden előre kiszámíthatunk, éppúgy a természet életét is előre megrajzolhatnók. De ez képtelenség. Hisz az eleven természet szünetlen alaköltés és szakadatlan születés. A mi kis világunkban talán ezt észre sem vesszük, amint nem vesszük észre a föld forgását, a testek radioaktivitását, a villamos áramok sodrát sem. Nincs is hozzájuk érzékszervünk. De azt tudjuk, hogy a mindenben világok semmisülnek meg és újak születnek és hogy a természet soha sem ismétli meg önmagát. Tehát sem a mechanika, sem a geometria nem vezetnek el a dolgoknak mélyébe,

azok rugóihoz. Ezek a tapasztalatok a tudományok keretein kívül esnek.

A tudomány tehát rájöhet arra, mily elemekből állnak az élők és a nem élők? milyen a súlyuk és sűrűségük? milyen a színük, a szaguk, ízük, hangjuk, tapintásuk? milyen az alakjuk? mert mindenek a sajáságok részint a kiterjedés, részint a mozgás útján jönnek tudatunkba. De rejtély és titok marad, tehát túllépi a belső és külső tapasztalás határait, miként és miért csoporthoz köthetőek az elemek sejtekhez, a sejtek szervekhez, a szervek pedig egy önálló élő lényé. Lényé, amelynek sajátos természetről, életfelveleiről és törvényeiről vannak.

Rejtély és titok marad, miként függ össze a természetben minden egy nagy univerzummá, egy egységes és egyetemes műremekké.

De ami titok a tudós előtt, azt felfedi a művész intuíciója. Goethénél a *föld* szelleme, a mindenégnak benső művészete, Isten terveinek megvalósítója mondja:

In Lebensfluten, im Tatensturm
Wall'ich auf und ab,
Webe hin und her!
Geburt und Grab,
Ein ewiges Meer,
Ein wechseln Weben
Ein glühend Leben,
So schaff ich am sausenden Webstuhl der Zeit
Und wirke der Gottheit lebendiges Kleid.

Ha pedig a világot és önnönmagamat szemlélem, amint a külső világ hatásait befogadjuk és azokra

a magunk természete szerint válaszolunk, akkor is sok tapasztalat és fölényes valóság előtt állunk.

Ugyanis rejtelmes és titok marad, mint válik bennünk a mozgás (a szín, a hang, az íz, a nagy mozgási tünetek) és a kiterjedés érzetté, lelki jelenséggé. Mint válik a mennyiségek anyagtalan minőséggé, mert hisz minden érzet, képzet szellemi és anyagtalan.

Rejtély és titok marad, mi az élet maga, mi az érzés és mi az érzelem. Túl esik a tudomány körében minden, ami az érzésből fakad, vagy érzés alakjában nyilvánul. Ilyenek: a lelkismeret, a kötelesség, az erkölcsi és az esztétikai érzés és főleg az a vágy az Ismeretlen, a Végtelen után, az Isten után, amely oly nagy erővel tör fel, főleg a misztikusok lelkéből.

Rejtély és titok marad az ösztön is, amely bennünk is megvan, de főleg a növényben és az állatban vezető szerepet játszik. Az ösztön oly szó, amely egy nagy titkot fejez ki anélkül, hogy azt megmagyarázhatnánk. Pedig rajta nyugszik az állati és a növényi élet minden megnyilvánulása, sőt a mi életünknek is sok-sok eseménye. Csak míg az állatokat kizárálag ösztöneik vezetik és értelmük működése is ösztöneik szolgálatában áll: addig az emberben az ösztönös életre következik a szellemi élet és ez még az ösztönéletet is lefoglalja a maga céljaira. Honnan ered azonban az ösztön és a megérzések, erre a tudomány szintén nem ad választ. Pedig ezek is tények, amelyeken az élet felépül és a legkülönbözőbb alakban megnyilvánul

A pozitivizmus szemében örökké talány marad az ember lelki élete és benső természete is. Talány marad a tudomány, a művészet, az irodalom, a társadalom, az erkölcsi élet, szóval minden, amit sem mozgással, sem kiterjedéssel nem mérhetünk.

Mindezek a tudomány határain kívül esnek. Ne ejtsen bennünket az tévedésbe, hogy ezekkel a jelenségekkel a tudomány is foglalkozik. Foglalkozik, de eredetüket meg nem magyarázza; benső rugóikhoz nem férkőzhetik, mert hisz maga a tudomány sem egyéb, mint a mi titokzatos és külső tapasztaláson kívül álló belső életünknek vetülete.

Hát van bennünk is valami, ami a tapasztalás és a tudás határain kívül esik? Van-e valami, ami több mint a mechanika és a geometria; több mint a képzetekből és fogalmakból felépülő tudás?

Van, de erre a mozgalmas világra a figyelem csak újabban irányul és azóta kezdi az ember önnönmagát igazán felismerni és látni, hogy ő a világ mély pontja és benne nyer a külső világ is értéket. Az ember nem oly edény, amelyben a mindenféle külső benyomások, gondolatok, érzések, vágyak csak nyersen felhalmozódnak. Az ember forrás, amelynek van saját élete, saját bugyogása és ennek a forrásnak vizében fürödnek meg a külvilág benyomásai és azok onnan nyernek összefüggést, rendszert; ott válnak ismeretté és tudássá. Tehát a világ beszűrődik a mi lelkünkbe; a mi lelkünk meg átszűri ezeket az ada-

tokát és belőlük szellemi képeket, tudományokat illeszt össze. A benyomások és a hatások adják az anyagot, a lélek pedig a teremtő, a világfelismerő művész. Természetesen a valóságban is van rendszer, összefüggés, de ezt a rendszert a *ieremiő* lélek látja meg, az hozza öntudatra és az építi fel.

Millió ember lelkében e forrás zárva marad örökre, nem hordja el róla az avart sem ő maga, sem más, nem él önéletet, nem találja meg magát. De vannak mindenkor lelkek, akik önmaguk mélységből élnek és csúffá teszik az elgépiesedő tudományt és a tudósok elgondolásait. Millió ember gondolkodik úgy mint a gép; géppé váltak saját lustaságuk és az élet nyomasztó hatása alatt; de akik önmaguk életének forrásai, azok a lelki szabadságnak, a feltörekvő életerőnek dalosai és megvalósítói.

Minden ember, aki ily kegyelemteljes életforrás, túl esik a mechanika és a fizika korlátain és ő maga egy világ új tengerrel, új csillagokkal, új törvényekkel és új vágyakkal. Világ, amely önmagát teremti, önmagát akarja és életre ébreszt és megtöri a minden nap ismétlenül megvalósítani kívánt unalmát.

Erre a friss, magát élő és a tapasztalati tudáson kívül eső világra utalnak a mi tetteink, a mi vágyaink, a mi megismerésünk is.

A mi tetteink. Bármily szerények legyenek is azok, mégis az egyformaságot, a gépiességet megtörni igyekeznek. Az ember, amíg saját maga forrásából merít és gépiesen nem utánoz másokat, teremteni igyekszik. Már a gyermek is azon van,

hogy valami másat, valami természetben kívülít létesítsen. Képzeletével új értéket és új alakot kölcsönöz a tárgyaknak; groteszk helyzeteket teremt, majd alkot, majd rombol, hogy erejét megmutassa. A művészettelnek fiatalos szárnypróbálgatásai is ily törekvések. A művészettel, amely mindenjáunkban lappang, amidőn a természetet átalakítjuk, anyaggá tesszük és belőle valami másat képezünk ki.

Vágyainkban is túllépjük a gépiesség korlátait és az állandóság feltételeit. A vágyak skálája végigtelent! A lehetetlenség, a meg nem valósíthatók határáig terjednek.

A pihenés is csak erőgyűjtés, a cél is csak kiindulás új célok felé. És mikor szinte a lehetetlen akarjuk elérni, akkor azt mégis bizonyos mértékben lehetővé tesszük. A vágyak jelszava: ab actu ad posse. Amennyi a siker, annyi a lehetőség. Mennél szűkebb határt állítunk fel, annál kevesebbet merünk! A tudás csak határok, állandóságok körében mozog, de a vágyak a tudás határain is áttörnek.

De talán a mi megismérésünk az a nyugodt tér, ahol az értelem gépiesen dolgozik. A tudás ugyanis megértés. Annak megértése, ami a megértés előtt fekszik. A tudás hozzásimul és azonosul a tárgyhoz és mikor valamit megértünk, akkor az ismeretlen dolgot az ismeretesekhez hozzákapcsoljuk és az utóbbiak segélyével világosságot derítünk az előbbire is. Valóban csak ilyen-e a mi megismérésünk? Valóban nincs-e benne semmi teremtés, semmi új? A gépies tudás talán ilyen,

de a teremtő lélekben a gondolkodás mechanizmusa csak eszköze a teremtő léleknek. Nagyon kevéssé haladt volna még előre a kultúra, ha csak a gondolkodás mechanizmusára hagyatkozott volna. A haladás, a nagy ugrások a lélek eleven forrásából buggyannak fel. Az a teremtő szellem, aki-ben a gondolatok új gondolatoknak lesznek csírái és új szempontoknak felfedezői. A gondolkodás nemcsak megismerés, hanem egyúttal kiindulás és valami nagy tett. A lélek az anyagba és a világba nyomja elgondolásait, szemléleteit, eszméit. Értékekkel kölcsönöz az életnek és azt új javakkal gazdagítja. Ha a gondolkodás csak pusztá gépies-ség volna, akkor szellemi életünk úgy peregne le, mint valami végtelen hosszú szillogizmus, amely-nek főtétele már a végső eredményeknek, követ-kezményeknek csíráit is magában hordaná. A szillogizmus csapásából sem ki nem zökkenhet-nénk, sem új útra nem térhetnénk. Igaz, hogy lelki életünk ekkor talán tiszta és átlátszó volna, de egyúttal mily unalom honolna benne.

Hála Istennek, hogy ez nincs így! Mily jó, hogy lelki életünk nem ily ösztönös és szegényes, hanem tele van új rügyekkel, új irányokkal. Mily jó, hogy a mi benső életünk oly gazdag és oly színes, hogy nem elégszik meg a száraz fogalmi gondolat-kifejezéssel, hanem más úton, más nyelven is meg-tud szólalni, tudniillik a metafizika, a művészet és a vallásnak a nyelvén,

A metafizikában a lélek arra törekszik, hogy a világnak ne csak külsejét, a lényeknek pedig ne

csak egymáshoz való viszonyát, hanem azok eredetét és végső célját is megmagyarázza.

A művészettel a teremtést utánozza. A művész megfogja az ő anyagát; azt az anyagot, amelyben minden nap életünk szinte elvész és megállapodik és kifejez vele egy szebb, egy nemesebb életet, amelyben az ő élete, az ő vágyai, az ő szemléletei jutnak kifejezésre.

A vallásban pedig feltörekésznek az ember örkévényei és reményei egy magasabb, eszményibb és tisztultabb élet után. Mert az ember nem elégszik meg önmagával, hanem lényét átlekesíteni és istenivé tenni törekszik. Ennek a vágynak a dala: Jöjjön el a te országod! Jöjjön el a tökéletességnak országa! A természet azt mondja: nemo ultra posse tenetur; mindenki csak arra köteles, amennyire tehetsége engedi. A vallás ellenben azt mondja: előtted az Isten országa, arra kell törekedned. És a vallás forrásainból erő lövel fel és megvalósítja a megvalósíthatatlant is. A vallásos lélekben a természet a kegyelemmel, az idő a halhatatlansággal, a tér a végtelennel érintkezik. A vallásos lélek érzései, tapasztalatai, tettei abból a más világból származnak, amelyet a pozitivizmus soha meg nem talál, mert csupán csak arra szorítkozik, amit mechanikus vagy geometrikus módon elgondolhat. Pedig az egész mechanikából és geometriából nem tör fel oly bőséges erő, oly igazi örööm, oly sok nagy tett, mint amennyi lendületet a tapasztalaton túli lelki élet ad a világnak. Ezt az erőt, örömet, boldogságot pedig mi

nemcsak szavakban gondoljuk el, hanem éljük; akaratunkban kifejezzük, tetteinkben megvalósítjuk. Mindez pedig valóság!

Be kell látnunk, hogy bár a tapasztalati tudás nagy öröm, nagy jó, de nem az egyedüli jó. Ez a tudás az ember életének csak egy köre, egy kis része, amely arra szolgál, hogy egyrészt megvilágítsa a külvilágnak azt a részét, amelyben életünk, hivatásunk, küzdelmeink és szenvedéseink lefolynak, másrészt következtetéseket szójjon ki arra a másik világra nézve, amelynek magvát bár magunkban hordjuk, de nyílt szemmel még meg nem láthatjuk. A mi gyengeségünk, de egyúttal dicsőségünk is, hogy ilyen a mi természetünk[^] gyengeségünk, mert be kell látnunk, hogy sok minden van az égen és a földön, amit mi nem tudunk; de dicsőségünk is, mert bár homályban élünk, mégis lelkünk, tehetségeink, vágyaink ösztönzései és az ezen képességekből feltörtető életjelenségek arra utalnak, hogy mi több vagyunk, mint aminek látszunk, hogy a mi súlypontunk nemcsak e létbe esik, hanem ezen kívül is. Tehát míg tudásom egyrészt arra ad felvilágosítást, hogyan használjam ezt a világol, mint éljek benne, mint boldoguljak a hegyek között épp úgy, mint a rónán, a pusztában úgy mint a gazdag vidéken; másrészt öntudatomra hozza szívemnek titkos sugallatait, vágyaimnak unszolását is és úgy a természet szépségéből, mint saját belső világunkból kikövetkeztetjük, hogy ez a világ és benne minden szépség ellenére egy örök szépségnek, akinek ereje és

kegyelme az, ami bennünk, emberi természetünkben megnyilatkozik és minket egy tökéletesebb lét öntudatával és vágyával tölt el.

Ne mondja senki, hogy az ábrándok világába vezetem! Ellenkezőleg a tények világába óhajtom felemelni. Mert tény és a világtörténelem tanulsága, hogy az ember a világ felismeréséből és saját benső természetének halovány megismeréséből is eljutott a természetfeletti világ megsejtésére. A művelődésnek és az emberi gondolkodásnak története pedig bizonyítja, hogy ez a nagy sejtés és hit volt rugója minden az erkölcsi, a társadalmi, a művészeti és a tudományos életnek, az emberi élet e legnemesebb tényeinek.

Már Herakleitosz kifejezte: *ἀρμονία φανερής κρείττων*, a láthatatlan harmónia szébb, jobb, mint a látható. Vagyis a világban és a bennünk levő erők és törvények összhangja az örök, a végtelen összhangnak, törvényszerűségnek, az isteni értelmetnek csak halvány képe. De ez az összhang, ez a kép mégis az a forrás, amelyből az emberi élet eleven vizei is feibugyognak; az a forrás, amelynek mélyiségeit a Végtelen ereje felzavarja és erővel tölti el. Bár ez a szent ihletés létünk legmélyében, tehát a belső megtapasztalás határain is kívül esik, mégis érezzük, hogy Isten ereje az, ami ott megérint bennünket és húz magához. Ő ad nekünk „felvilágosított szemeket”, mi pedig viszont értelmet és értéket adunk a világnak. Ő ad összhangot és törvényt lelkünknek; mi pedig rendet és törvényeket adunk az életnek.

Íme ezek a gondolatok a legmodernebb gondolatok. Bergson, Boutroux, W. James, Stanton, Eucken, szóval a román és a germán idealizmus egyhangúan tanítják, hogy ez a világ és benne mi igen gazdag és termékeny valóság vagyunk, több vagyunk, mint amennyit csak a tudós lát; több mint amit a hívő sejt, mert bennünk a Végtelenség tükrözödik. A Fölségestől nem vagyunk elszigetelve, hanem valóban benne élünk, mozgunk és vagyunk. Azok a nagy tények és titkok tesznek erről tanúságot, amelyekre úgy a fizikai, mint saját belső világunkban bukkantunk és amelyek mégis kívül esnek úgy a fizika, mint az élettan határain. Vannak tehát valóságok, amelyek a tapasztalati tudás határait túllépik és ezek visznek el Istennek, a minden ség egységes elvénék közelébe.

3. Isten közelében.

Minden nagyságunk és gyöngeségünk forrása értelmünk. Nagyságunké! Tudomány, művészet, irodalom; az élet megszépítése, a természet meg-hódítása, a dolgok mélységeinek megpillantása belőle sarjadzik. De gyöngeségünké is, mihelyt azt hiszi, hogy ő a világ összes talányainak megfejtője; benne megoldást nyer minden titok; ő a világmérő.

Az értelem túlbecsüléséből eredt a pozitivizmus, a naturalizmus, a materializmus; a fizikai, a mechanikai és geometriai szemléleti mód, szóval minden a bölcselő és törekvés, amely ezt a gazdag vilá-

got minden erőivel, képességeivel az ész kategóriái közé szorítani igyekezett és tanította, hogy kívüle nincs semmiféle rejtelő és titkok csak a gyengék szemében vannak. Elegendők nekünk a mi érzékeink és értelmi működéseink; ezek azok a tükrök, amelyekben a világ lelkünkbe tükröződik. Amint pedig belénk sugározza magát a világ, úgy ragadjuk mi meg azt. Ami csak létezik, az rjat is reánk és amint hat, úgy törekszünk mi a hatásokat felfogni és öntudatunkba hozni. A világban azok az erők működnek, amelyek bennünk és úgy működnek, mint bennünk. Nincs két világ, nincs két törvény-szerűség, nincs két lét. A lélek a testhez, a gondolat az anyaghoz; a szabadság a gépiességhez van fűzve. A szellemi, erkölcsi és társadalmi értékek mind az anyag erőinek tükrözései.

Korunk ideális bölcslete itt láta meg a tévedést. Hogyan lehet a gondolat az anyag terméke, mikor az egészen más természetű; miképp kapcsolódhatik a szabadság érzése a szükségszerűséghez, mikor a szabadság folyton túllépi a gépies szükségesség korlátait; miképp lehet a lélek a testnek eredménye, mikor a lélek az anyag merevségét és korláit szüntelen áttörni igyekszik? Az öntudat, a szabadság, a lélek nem férnek be sem az~anyagelvűségnak, sem a pozitivizmusnak gondolatvilágába.

Magá az ember, amint önmagát felismeri és saját értékének, képességeinek tudatára ébred, érzi, mennyire kinő a természet határaiból. Az ember sokáig csak kifelé nézett és nem befelé;

csak a természet erőit szemlélte és nem a maga képességeit és vágyait; csak a külvilág erőit latolgatta és nem vette észre, mily nagy távolság van a külső és a belső világ között; nem látta, hogy a belső világot nem lehet a külsővel összehasonlítani.

De most új meglátások fakadnak a gondolkodók Ieiké&oîrLatjak, hogy az ember lelke sem nem pusztán érzékszervek összessége, sem nem tisztán befogadó értelem. Az értelem is több, mint a világ öntudatlan tükre; az érzés is több, mint a húsnak és a vérnek vágyai. Söt vannak értelmünkben és érzéseinkben is erős indítások és lüktetések, amelyek a való világ egyszerű megértésénél többet akarnak. Vannak látások és sejtések, amelyek a végtelenbe törnek! Az istenkereső lélek küzdelmei, örömei, boldogsága a világtörténelem nagy ténye és úgy az egyéni, mint a társadalmi fejlödésnek tengelye. A földnek mozgása a nap vonzásához van kapcsolva; az ember benső mozgása, tökéletesedése, átnemesedése pedig a Végtelennek vonzásához. A Végtelen húzza a lelket magához és úgy húzza, hogy egyre magasabba, egyre tökéletesebb rendbe helyezi. A természet élete az állandóság bélyegét hordja magán, az ember ellenben oly lény, amely önmagát folyton felülmûlni igyekszik. És ez a mi létünk csodálatos titka; hogy nem elégsünk meg magunkkal, hanem minden állomás számunkra egyúttal indóház; minden nyugvás egyúttal új nekilendülés.

De mikor ezt írom, látom a munkanélkülieknek,

a szegényeknek, az elgyötört lelkűeknek ezreit és millióit. Hogyan lehet ezekről azt mondani, hogy önmagukat felülmúlni törekésznek? Hogyan lehet ezekben egyáltalán a Végtelenség vonzását megérezni? De látom az elégedetteknek, a puhatestűeknek is az ezreit, a dúsgazdagokat, hát ezeket emeli-e valami magasabbra? Mennyi a rossz a világon; mennyi a kétély, a tagadás, az istentelenség, hogyan mondhatom tehát, hogy a Végtelen vonz minket és mi feléje törekszünk?

És mégis azt kell mondanom, a Végtelen vonz minket. Bár ezek a gonosz erők a világörténelemben mindig harcolnak, Isten vonzását és a lelkeknek magasba törekvését mégis minden időkben tapasztaljuk. Mily kegyetlen anyagelvűség dőzsolt a görög bölcselőben és nem alégelvontabb eszményiségekben és elragadtatások utáni vigaszban végződött-e? Nem laposodott-e el az erkölcsi és a szellemi élet Rómában és nem vágyódtak-e a Megváltó után? Nem volt-e anyagias, kegyetlen az élet a XIII. században és nem rajonglak-e milliók szent Ferencért? Mily fölfordulás van a francia forradalom előtt, mily lágy romantika következett rá? Mily nyers anyagelvűség hódított a XIX. század közepén és mily csendesen alakul át a bölcselői gondolkodás épp napjainkban mindenütt eszményi irányba?

Ha a Végtelen nem vonzaná, igényeink, vágyaink, eszményeink sohasem lépnék túl az anyag egyformaságának, laposságának, gépiességének szintjét. Érzik ezt ellenfeleink is és azt mondják: az

ember képességei csak adott mennyiség; van azoknak mértékük. Akarata és tettei korlátolt képességéhez vannak szabva és természetes képességeinek korlátait át nem lépheti. De az ember ezt nem veszi észre, mert hiú és tudatlan.

De az emberiség feltörekvése cátfolja meg ezt az állítást. Az embernek – mondja Boutroux – tényleg van érzéke a természet erőit túlhaladó célok és eszmények iránt és képes is azon célok felé felemelkedni. *Tetteivel* képes egyesülni azzal, aki nálánál nagyobb és természeténél is kiválóbb. Mint ennek a magasabb lények munkatársa emelkedik úgy a saját természete, mint egyáltalán önmaga fólé.

Úgy látszik, – folytatja – hogy ez a vágy, önmagunkat is felülmúlni, a vallásosságnak is a tengelye és eszménye.

A vallás tényleg arra törekszik, hogy az embert minőségileg, benső értékére nézve emelje és meg-nemesítse. Az Isteniúságnak ez az eszménye. Mert fizikai erőinket a minden ség kifogyhatatlan erőtartályából is meggyarapíthatjuk; de a jóság, a tökéletesség, a lelki szépség forrásai más világrendben fakadnak, azok az isteni élet lüktetéséből erednek. minden ami anyag, ami a fizikai világhoz tartozik, korlátolt; erőiben, tevékenységében és fejlődésében körül van határolva. A leleknek vágyai, a tökéletességnak útjai, a vallásnak szemeink előtt megnyitott látóhatárai a végtelen felé utalnak. És azért eszménye a vallásos embernek a folytonos önlegyőzés és magafölé emelkedés.

A vallásnak benső természete, hogy nem ismer korlátokat, nem tekinti csak a lehetőségeket, mikor valamit meg kell tenni, vagy el kell érni. Isten végtelen erejét ígéri és közli és azért minden lehetőnek tart. A vallásos ember bizalommal és elszántan halad előre, nem ismer ellenvétéseket, sem problémákat; halad Isten felé! Isten neki maga a lét, a kezdet; a tökéletességnak és az erőknek kiáradó forrása. Aki pedig Isten életében részesül és ezt az életet érzi és éli, az valóban képes gyöngé természetét túlhaladni, képes önmagát teremteni. A vallás valóban az igazi, a szép és a jótékony teremtés Istenben és Isten által.

Mikor Isten lelke és ereje így hatja át természetünket, akkor érdekli igazán a vallás az egész embert. Akkor nem törödik már azzal, vájon az érzelemnek, vagy az akaratnak, vagy az értelelemnél dolga-e a vallás. Annak a székhelye ott van a lélek ama mélységeiben, ahol Iste fr a maga kegyelmével, felvilágosító hatásaival közli önmagát.

Ott az akarat már gyermeki hit, gyengéd bizalom és rendületlen elhatározás. Ezen érzések illetnek ahhoz, aki Teremtőjével benső összhangban él.

Ott az értelelm azon dolgozik, hogy a Megfoghatatlant méltóképpen, de emberi módon kifejezze, elénk varázsolja.

Ott az érzelem hol szent félelemmel telik el a felmérhetetlen arculata előtt, hol pedig végtelen szerelmet érez a vele való érintkezés folytán és legteljesebb boldogságot és kielégítést nyer ezen

nagy és szent szeretetben, ami a legkitűnőbb értelemben vett termékenység és öröm.¹

Mikor az ember Boutrouxnak, korunk egyik legkiválóbb bölcselőjének, e gyönyörű szavait olvassa, érzi, mily termékenység és mily csodálatos világ száll fel a vallásos embertípusoknak, a misztikusoknak életéből é\$ írásaiból és mint képesek azok korunk gyermekeit is meghlelni és megtermékeyíteni. Mert a misztikusok lelke csodálatos zöngeszkrény, az Ur Isten érzékeny hangszeré, finom ezüst-Iéges lemeze, amely megérzi a Végtelennek indításait, visszatükrözi besugárzását és életben, tettekben valósítja meg Isten akaratát.

A misztikusok lelti élete meggyőz arról, hogy ahol működések történnek, ott erők is hatnak! Ezt az eredetileg fizikai elvet tehát a lelti világra, a belső életre is kell alkalmaznunk. Ahonnan rendkívüli erkölcsi és szellemi működések és a természetet túllépő tettek bugyognak elő, ott természetfeletti, isteni erők működnek. A fizikai, a mechanikai erőket, mivel működnek, senki sem tagadja. Lehet-e akkor tagadni a sokkal magasabb és nemesebb működések okát: Isten?

A természet és a kegyelem egymárt Isten közelébe emelnek. A természetszemlélő bölcselő is, ha jó az akarata, fellendülhet Isten megismeréséig. A világ végessége és esetlegessége; az okság elve; a természetben megnyilvánuló rend és célszerűség neki is beszél a Végtelenről, a Fel-

¹ Foi et Vie 1912. dec.16.

tétlenről, a nagy Művészről, a Teremtőről, beszél úgy amint sz. Pál is mondja, hogy ami Istenben láthatlan, világ teremtése óta a teremtett dolgokból érhető és látható, miként az Ő örök halalma és istensége is". És mégis ez a látás, ez az elmélyedés mennyi emberben és mennyi tudósban maradt terméketlen. „Habár Istant megismerték, nem dicsőítették őt mint Istant, sem meg nem köszönték neki, hanem elbizakodtak gondolataikban és elhomályosodott az ő balgatag szívük. Mert bölcséknak állítván magukat, bolondokká lettek. Felcserélték a halhatatlan Istennek dicsőségét a halandó embernek, madaraknak és négylábú csúszó-mászó állatoknak képmásával.”

Ez az emberi értelem szomorú tragédiája, hogy bár az egész világ Istenről beszél neki, mégis képes lesülyedni a csúszó-mászó állatok földi érzéséig, vágyaihoz és képes velük azonosulni.

Az isteni gondviselés azonban ismeri gyengeségeinket és azért a maga dicsőségét és erejét nemcsak a természetben, a külső világban, hanem bensőnkben is kinyilvánítani igyekszik. A szentek, a vallásos típusok, a misztikusok Isten dicsőségének eleven visszatükrözöl. Rendkívüli életük, meglepő gondolataik, csodálatos világfelfogásuk csak oly nagy tapasztalati tények, mint a mennydörgés, a villámlás vagy a radioaktivitás. Lehet-e mellettük gondtalanul elhaladni?

A kereszteny bölcselő már régóta ismerte és megcsodálta a szentek és misztikusok életét és írásait és úgy tekintette azokat, mint a századok

nemes érzésvilágának és lendületének üde és friss forrásait! Rajtuk nevelődött az egész keresztény-ség! Belőlük szítt fel a világ tiszta és üde levegőt az erkölcsi és a szellemi rothatás között. Sz. Ágoston, Areopagita Dénes, sz. Bernát, a szent-viktori iskolának három nagy alakja, Hugó, Richard és Vilmos, sz. Tamás, sz. Bonaventura, Kempis Tamás, sz. Teréz, Keresztes sz. János stb. művein nevelkedett, fejlődött és gyarapodott az istenes lélek.

Íme ezeket a műveket és a művek íróinak életét tanulmányozzák már nagy szorgalommal a nem keresztény bölcselők is és egész új világ-szemléletre tesznek szert. Érzik, hogy nemcsak a fizikai, hanem a metafizikai világban is vannak igazán nagy erők és hogy ezek az erők teremtő erők, termékeny életsírák. Amint a földön minden élet, virágzás és gyümölcsözés a nap energiáihoz fűződik és amint minden anyag, minden dolog egyúttal a nap súlypontjába, központjába van beállítva, épp úgy a szellemi, az erkölcsi világban is csak azért tudunk fejlődni és nemesedni, mert Isten központjába, vonzó erejébe vagyunk beillesztve. Mi Isten akaratából élő és mozgó világ vagyunk és Isten azt akarja, hogy ezt a világot magunkból kifejlesszük. Ha mi valóban – mint sz. Péter mondja – részesei vagyunk az isteni természetnek; ha sz. János szavai szerint bennünk tényleg Isten magvai vannak, nem nyilvánvaló-e, hogy mi mindennyian Istenhez törünk, Isten pedig felénk hajol? Nem nyilvánvaló-e,

hogy a bennünk nyugtalankodó és feltörekvő vágyak épp oly életnyilvánulások, mint a kikelet, a bimbózás és a virágfakadás?

Tapasztalati ismereteinket tehát ki kell egészítenünk és a benső lelki élményeknek épp oly valóságot kell tulajdonítanunk, mint a külső történéseknek. Olle-Laprune uzsoráskodásnak, ismeréjeTnk erőszakos csonkításának mondja azt a módszeres eljárást, amely eddig csak a külső világ tényeivel foglalkozott, a belsőket pedig elhanyagolta és azért sem a mindeniséget, sem benne az embert teljesen meg nem értette. W.. James, Boutroux, Ollé-Laprune, Blondel, Wiílbois, JLe Kx>y, továbbá az amerikai idealisták, Marden, Trine, Stanton és számos követőik minden erővel azon dolgoznak, hogy a vallásos életnek titkait, a Végtelen életének az emberi természetbe való belekapcsolását kimutassák és értelmezzék. És átalakulnak ismeretelméleti fogalmaink, új szempontból nézzük a lelki élet törvényeit, másképp szemléljük a fizikai világot is és új gondolatok fakadnak a jogi, erkölcsi és társadalmi élet számára is.

Természetesen minket első sorban az érdekel, miként alapozzák meg a vallásos életnek és leleknek új ismerettanát? Miképp bizonyítják, hogy ezeknek a belső lelki élményeknek tárgyi értékük van és épp úgy (vagy talán még jobban) érvek, mint a külső világból merített érvek?

Nem akarok most a kereszteny bölcsek műveire hivatkozni, hogy lássuk, mennyire érdeklőd-

nek a gondolkodók manap általában a vallás nagy kérdése iránt. W. James és iskolája úgy Amerikában, mint Parisban azt hiszik, hogy a mi természetünk olyan, mint egy elrontott pergament, amely hajdan Isten gondolataival volt tele írva, de később az idő és az emberi gyarlóság más elveket, más erkölcsi felfogásokat és eszményeket rótt rá. Az Ur Jézus azonban fáradtságos módon ismét elöhívta a régi írást és bennünket isteni eredetünk és hivatásunk tudatára ébresztett.

Boldog az, – mondják -, aki Krisztus szavait megérти és eltelik az Ur lelkével és vágyaival. Uj életet fakaszt fel benne Krisztus lelki társasága és szívének teljes átalakulása benső forradalmat ébreszt fel benne, amelynek nyomán feltámad az új jellem, az új ember. Az ember életének központja többé már nem az ő énje, hanem maga Isten. Az a szük kör, amelyben eddig élt, lelkében kitágul és az örök élet körvonalai nyílnak meg előtte. Más emberré vált. Többé már nem a gyenge, könynyelmű ember, már hősnek érzi magát és eddig nem sejtett lehetőségek és akaratok serkennek fel benne. Hisz mindenütt egynek érzi magát az Istennel, ez a végtelen szubsztancia eltölti egész életét, minden idegét, izmát, érzését, szándékát.

És amint a levegőről akkor van fogalmam, ha azt tele tüdővel magamba szívom; a fényről akkor van ismeretem, ha eltölt és jó kedvre gerjeszt, úgy a vallásos lélek is Istenről és az ő jóságáról nemcsak mások szavai után nyer tudást, hanem őt

hatásában élvezi, boldogságában megtapasztalja. Gustate et videte quam suavis est Dominus, ízlel-jétek meg, mily édes az Ur! Az istenes lélek, mikor önmagát elveszíti, saját lényét Istenben ismét sok kai tökéletesebben visszanyeri. Több egyéniséget, izzóbb életbátorságot és élesebb jellemet nyer, mint előbb volt neki.

A tompa lelkű ember természetesen mindezt el sem tudja képzelni. Amint a vakondnak nincs fogalma a rózsáról, a nárcisról, a jácintról, amelyeknek tövei és gumói között túr, épp úgy a vallástalan embernek sincs szeme, látása és érzése az Istennel betelt lélek örömeiről, belső tapasztalatáról. De míg a vallástalan benső élete csupa üresség, félszegség vagy rútság, az istents ember önmagában hordja a lelkesedésnek és a nagy tettek-nek eleven erejét.¹

Mindez igaz, – mondják – de van-e ezen alanyi élményeknek tényleg tárgyi értékük? Osszehason-líthatjuk-e ezen tapasztalatokat a természettudományos tapasztalatokkal? Az érzéki tapasztalat tanúságot tesz a testek létéről; a lélektani tapasztalat az énről. Vájjon a vallásos tapasztalat tényleg bizonyítja-e Isten létét?

Ezen kérdésre felel például Boutroux egyik elő-adásában (*l'expérience religieuse et la foi*), amely szintén a Foi et Vie hasábjain jelent meg.

„Sem az érzéki tapasztalat – mondja – nem nyit rá a testek mivoltára, sem a lélektani tapasz-

¹ H. Bois, *Foi et Vie*. 1911. szepL!6. 565. 1

tálat nem mutatja meg magának az énnek állagát. Igaz, hogy úgy az érzéki, mint a lélektani megismerésben más a megismerő alany és más a megismerő tárgy, mert az alany és tárgy egymástól különböznek, míg a vallásos tapasztalatban a magunk alanyi világát látjuk és érezzük. De azért a vallásos tapasztalatban is van valami, ami nemcsak a mi látásunk és alanyi értéklésünk; van valami, „ami az isteninek, az eszményinek benső megragadásából és hatásából származik”, szóval van szintén tárgyi (objektív) elem.

„A vallásos tapasztalat nem abban áll, hogy mi bizonyos kívülünk létező véges és anyagi lényekkel, mint amilyenek mi is vagyunk, érintkezésbe jövünk; a vallásos tapasztalat más természetű, az a mi lelki világunknak valami egészen új fogékony-ságában, beállításában és eligazodásában nyilvánul meg; ennek erejében az ember kedvet és képes-séget érez magában annyi tökéletességet felmutatni, amennyit saját erőire hagyatva sohasem termel.”

„Főleg három mozzanatot kell a vallás megélői-ben kiemelnünk.”

„Erősen akarják, hogy valósuljon meg a földön az, ami eddig még nem történt meg, tudniillik: legyen meg a te akaratod, jöjjön el a te országod.” Akarják Isten földi országát és annak felépítésében közreműködnek.

„Értelmük oly eszményt tűz lelkük elé, amely minden tökéletesség forrása; önmagában a legfőbb jóság; a legfőbb lét, tudniillik maga az Isten. Isten neve ragyog az ő lobogójukon.”

„Ez eszmény nyomán kimondhatatlan szeretet bugyog fel belőlük, de ez a szeretet nem hasonlítható ahoz, amellyel a világot és a világban az élő és élettelen lényeket szeretjük, sem ahoz, amely eltölt és elemészt; ez a személynek a személyhez való legszentebb szeretete. Ez a szeretet megkülönbözteti azokat, akiket egyesít és egyesíti azokat, akiket megkülönböztet és érintetlenül hagyja a személy szabadságát a személy iránti tiszteletből.”

„A vallásos tapasztalatban is vannak tehát konkrét tények, amelyek közvetlen megfigyelés és elemzés alá esnek.”

„Ezek a tények teremtő, átalakító munkásságban jelentkeznek. Ezek a tények az akaratnak, az értelelmnek és a szívnek mélységeiben mennek végbe úgy, hogy az akarat hitté, az ész eszményekké, a szív pedig a legtisztább szeretetté magasztosul.”

„A vallásos lélekben a benső tapasztalat és a hit összetartanak. Az eszmények meglátása és a rendíthetetlen hit egy ténybe fornnak. A hitnek forrása a lélekben magát kiöntő Isten. A skolasztikus mondás: fides quaerens intellectum, a hit keresi az észt, szintén ezt fejezi ki. A hit tehát nem a léleknek feltétlen és vak bizalma bármily igazságban; a hitnek megvan a maga bizonyossága a vallásos élmények rejtett világában. Innen származik rendíthetetlen ereje.”

„Ezt fejezi ki az a benső hang is, amely az Istant kereső Pascal lelkében elhangzott „Nem

keresnél, ha már meg nem találtál volna.” Már rám bukkantál, már tudod, hogy vagyok és azért még tovább keressz. Hiszesz, mert már bírsz.”

A vallásos tapasztalat tehát bár elsősorban alanyi élmény, mégis van tárgyi alapja. Ez pedig maga a lélek az ő konkrét jelenségeivel. Isten és az ő kegyelmének kiáradása a lélekben, mint erők működnek és tettekben virágzanak ki. Már szent Pál is utal e nagy lelki tényekre, amidőn azt mondja, hogy Isten országa és az ő kegyelemteljes jelenléte bennünk, mint igazság, béke és a Szentlélekbén való örööm jelentkezik.¹

A belső világból, a lélekből merített érvek és élmények Isten létezésének egyéb fizikai érveivel így egységbe olvadnak.

Ollé-Laprune, Blondel és társaik azt kívánják, hogy necsak az értelem fényével, hanem természetünk összes képességeivel keressük és ragadjuk meg Istent. Ne csak az észben, de az érzésben és az akaratban is kutassuk Isten nyomait. Ez a modern vallásbölcseletnek a jelszava és eszménye.

Mi örömmel elfogadjuk a modern lélek hitvallását. Örülünk, hogy erkölcsi érzéseinkre, a benső ember újjászületésére hivatkozik. Valóban a bűn avarja alatt lappang természetünk nemesebb része, tehát ki kell azt ásnunk! Akarod Istenet megismerni? Akard magadat megjavítani; tudj tisztán szeretni, nemesen érezni és akkor tudsz majd lelkileg is

¹ Róm.14, 17.

láttni. Ha szereted az Atyát, az Atya is szeret téged és kinyilatkoztatja magát neked.

A modern bölcslet a tiszta szívre hivatkozik. Építs templomot lelkedben az Úrnak és az Úr megjelenik benne. És akkor tapasztalni fogod, hogy mit tessz Istent igazán megismerni és hinni.

Szent János mondja: És mi megismertük és hittünk a szeretetben, amellyel Isten irántunk viseltek.

Felmelegszik az ember lelke a tiszta és öszinte szívek Istenet kereső munkáján. Meghatva látja, mint nyit rá a XX. század embere is sz. Ágoston nagy mondására, hogy csak a szent és a megtisztult érzés és akarat fogadja be az igazságot, csak ily lelkekbe száll be Isten ereje. Noli foras ire, in te redi, in te latet Veritas. Ne lépj ki önmagádból, térij vissza lelked házába; ott rejlik az igazság.

A modern ember Istenkeresése összefűződik az erkölcsös, a tökéletes ember eszményének kialakításával. Ezen az úton valóban eljut Istenhez. Ezen az úton eljut hozzánk is és lélekben találkozunk, mert hatalmas az Isten és a kövekből is alkot istenkereső lelkek. Talán más-más útról jövünk; más-más gondolatokból élünk, de Istenben találkozunk.

Isten pedig majd tovább is vezet bennünket, a gondolatoknak, vágyaknak még bensőbb egysége felé.

TARTALOM.

ELSŐ RÉSZ.

1. Bölcseleti világnézetünk egysége felé	1
2. A bölcselet szelleme	5
3. A bölcselet viszonya a szaktudományokhoz	11
4. A bölcselet jövője.....	26
5. Ahogy a bölcselő nézi a világot	35
6. Korunk bölcseletének irányai	38

MÁSODIK RÉSZ.

1. „Én” és a világ	47
--------------------------	----

HARMADIK RÉSZ.

Az anyag bölcselete.

1. Az anyag a bölcselők elgondolása szerint	66
2. Az anyag mivolta és természete a fizikában.....	73
3. Az anyag belső szerkezete	77
4. Az anyagelvűség metafizikája.....	97

NEGYEDIK RÉSZ.

Az élet bölcselete.

1. Az élet bölcselete	104
2. Az élet mibenléte a bölcselők elgondolása szerint	107

3. Az élet gépies elgondolása és annak nehézségei	112
4. Az új életelvűség (neovitalizmus).....	117
5. Az élet kérdése a kereszteny bőlcseletben	123
6. Az élet eredete és fejlődése.....	126

ÖTÖDIK RÉSZ.

A lélek hölcselete.

1. A lélek bölcslete.....	144
2. A lélek a bölcselők szellemi világában.....	145
3. Természettudományos lélektan.....	156
4. A test a lélek hangszere.....	162
5. Az öntudat.....	181
6. Az öntudat folyama	188
7. A lélek	194
8. A lélek élete	202
9. A lélek öntudatlan élete.....	212
10. A lélek élete és az erők megmaradásának elve.....	222

HATODIK RÉSZ.

A megsmerés hölcselete

1. Nehézségek.....	229
2. Amint a lélek megismer	236
4. Mi az igazság	241
4. Mikor a meggyőződés megszületik.....	247
5. Intuíció.....	252

HETEDIK RÉSZ.

Az erkölcsös élet hölcselete.

1. Bölcselet és erkölcs	263
2. Az élelművészek erkölctana	269
3. A kötelesség eszméje	279
4. A kötelességérzés a modern bölcseletben	284

5. Az erkölcsi szentesítés lélektana.....	295
6. Az akarat szabadsága.....	302
7. A jellem a szabadakarat műve.....	317

NYOLCADIK RÉSZ.

Túl az érzékek világán.

1. A pozitivizmus csödje.....	327
2. Valóságok, amelyek a tapasztalat korén kívül esnek.....	332
3. Isten közelében.....	349

Nihil obstat. Dr. Franciscus Csibæensor dioecesanus. -
Nr. 1932. Imprimatur, Strigonii, die 21. Mártii 1914.
Ludovicus Rajner, episcopus, vicarius generalis.